

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3 1900

Մ Ա Ր Տ

1900 № 3

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	երես	
1 ՊՈՇԵԱՆՑ, ՊԵՐՃ	275	Յունո՛ն (վեպ, շարունակութիւն):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ, ԼԵՒՈՆ	311	Ես ձեզ ասում եմ... (Բան.):
3 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա.	313	Ուսանողի փշարակարանը. I.
4 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ	323	Ա՛խ, երեկ... (Բան.):
5 ՆՈՅՆԸ	324	Լուռ գիշերին... (Բան.):
6 ԿՈՊՊԷ՛րց Մ. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆ.	325	Մեռածների մի զրոյց:
7 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ	333	Երազ (Բանասոր.):
8 ԱԴԵԼԵԱՆ, Ա.	335	Հասարակական խանութներ:
9 ՄԱՐԻ-ՇԱՀՆՈՒՐ.	340	Հրաժեշտ (Բանասոր.):
10 ԱԳՔԱԼԵԱՆ, ՆԻԿ.	342	Նամակներ Զանգեզուրից. I.
11 ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԷՕԶԵԱՆ, ԳԷՈՐԳ	354	Գերման. օգնութ. Տաճկահայերին.
12 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՄԻՔԱՅԷԼ	364	Սոցիալ. լարաբերութիւնները(վերջ):
13 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐ.	370	Շիրվանզադէի «Բաստ» վեպը:
14 ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ, Ս.	373	Պարսկաստանից. VII, VIII:
15 ՄՈՃՈՐԵԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ.	384	Արեւիկեան երաժշտութիւն:
16 Շ.	390	Պարեհրազմը Հարաւ-Աֆրիկայում:
17 ԽՄԲ.	403	Զանազան լուրեր:

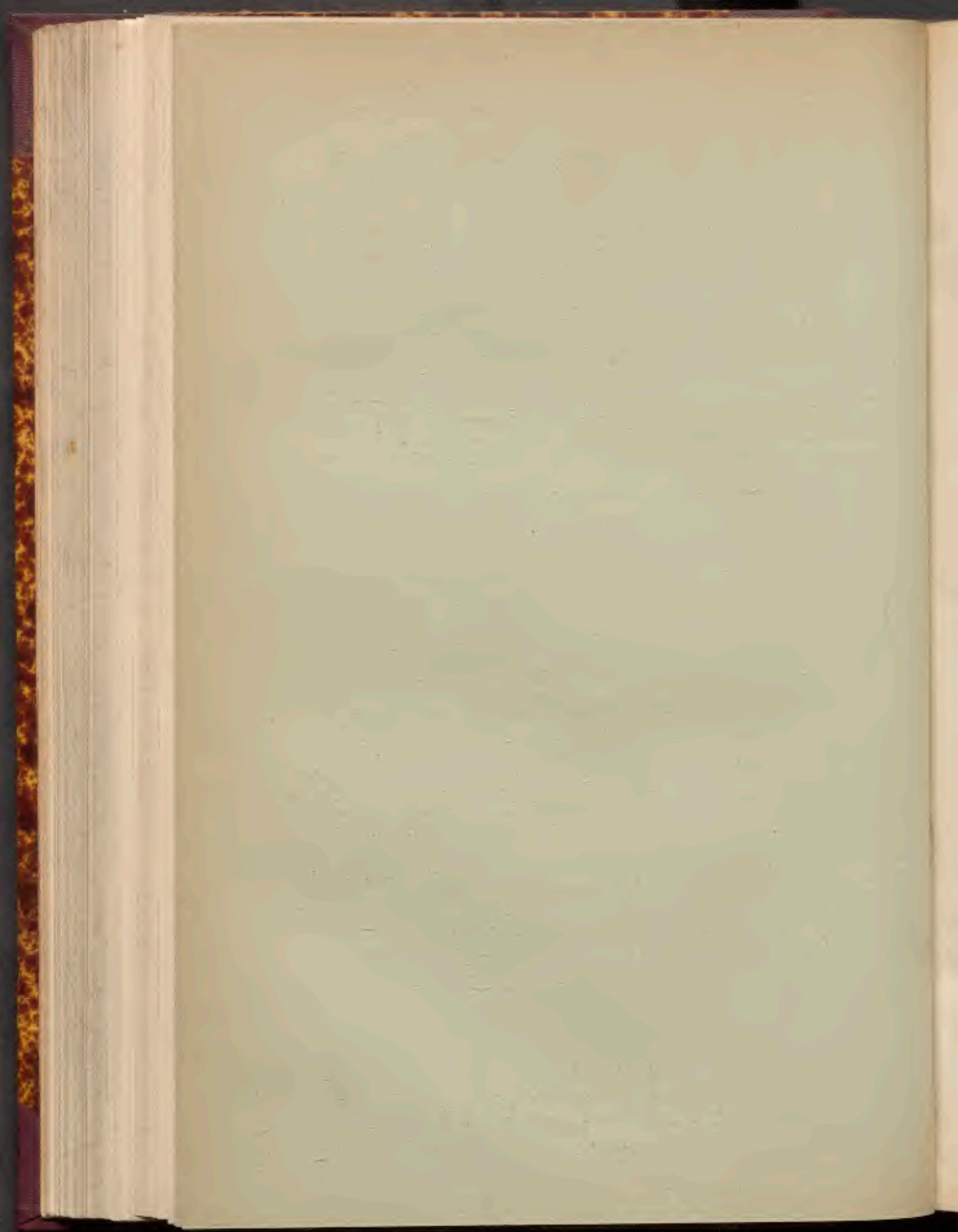
Տեղեկատու եւ Բայտարարութիւններ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՏԻ

Типография Т. М. Ротинянца, Гол. пр., д. № 41.

1900

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 3 1900

Մ Ա Ր Տ

1900 № 3

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Տ. Մ. ՌՕՏԻՆԻԱՆՑԻ

Типографія Т. М. Ротиніанца Гол. пр., д. № 41.

1900

СВЯТЫЙ СЛАВЯНОСЛОВИКЪ

ИЛИ
СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКОГО
ЯЗЫКА

СВЯТЫЙ

СЛАВЯНОСЛОВИКЪ

ИЛИ

СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА

СВЯТЫЙ СЛАВЯНОСЛОВИКЪ

1890

1890

1890

1890

Յ Ո Ւ Ն Օ Ն

ՊԵՐՃ ՊԹՇԵԱՆՑԻ

(Շարունակութիւն ')

Ժ.

Երկու շաբաթ յետոյ է, մենք դարձեալ նոյն Ղուչիբիլիակ գիւղումն ենք, վերադարձել ենք Սիւնիքի Տաթևու վիճակից: Հիւրասիրուել ենք զիւշի առաջաւոր ծերունի Զօհրաբ ամուսնու փանը, ուր նախկին գաղսպեանս իջևանած էինք:

Գիւղական տէր Մ. քահանան, որ անցեալ անգամին իջևանածս ըստէից մեզանից անբաժան մնաց, դարձեալ, կարծես, հոգով իմացաւ վերադարձս. ողջս ձիու ասպանդակից դու չէի հանել, որ ինձ օգնում էր իջնելու:

—Այ երէց, հերիք չի, ձեռք տալով՝ ասացի ես:

—Մեռել ես՝ քեզանից բաժանուողը չեմ: Եւ տէրտէրը թեալնկաւ ու առանց փանսիրոջը փեղեկութիւն տալով՝ քարշ տուեց, ու Զօհրաբ ամուսնիւ հիւրանոց-սենեակի դուռը պինդ հրելով՝ շրջակայքից պատին ու ինձ ներս տարաւ:

Երեկոցեան պահն էր պատուելի ծերունին, երևի, փոքր ինչ սրտամոքսին բաւականութիւն էր տուել ու կամեցել էր իւր յոգնած կուռ ու ճուռի սիրտն էլ շահած լինել, ալեղարդ գլուխը չոր բարձախալին դրած՝ հանգստանում էր:

¹ Սկիզբը Մուրճ 1900 թ. № 1, 2:

Նրան թրխկոցն և մեր աշմկալից ներս խուժելը խեղճ ծերունուն թարժած արին. շշմած վեր թռաւ, նարեց ու բերանը կիսաբաց, բոսկաչափ ապուշի պէս նայում էր մեզ:

— Նէ, ես քո գերեզմանիդ վրայ գինի լցնեմ, ճշաց տէրութիւնը, սրան տեսէք, շուր շուր էլ պարծենում է, թէ մազերս սպիտակել են, համա սիրտս վարդի պէս կարմիր է: Այդ է փթել ես, թէ չէ ընչի՞ չըպիտի ինձ նման փռուզ պղամարդի պէս՝ Դրան ձայնն առնելու՝ փեղիցդ ցոփ վերթուչէիր ու մեր սիրելի հիւրին գրկէիր:

— Մեր աղէն աչքիս ու գլխիս վրայ է շնորհ բերել, ուշքի գալով պատասխանեց Զօհրաբ ամին, բայց քո անկարգ շարժումներից շէտերն իրանք էլ Դիւադարար կը լինին, ոչ թէ մարդիկը: Հէր օրհնած, Դեռ փուն մորի, ինձ զարթնացրու, աղի գալն աչքալոյս փուր, որ ներս չըմտնի ու մեզ էսպէս անքաղաքավարի դպնի: Ներիր, աղայ, անկարգութիւնիս, մեղքն էս տաւարի ցաւինն է, որի ինչ լինիլը ծաթիւ փնալիս՝ բարի աչքովդ տեսել ես. քանի տասցի, այց երէց, մի՛ գնալ, շնորհներդ քեզ համար պահիր, չեղաւ, չըկարողացայ խօսք հասկացնել: Իբրեւ թէ՛ շատ պարզերես է գտնուել մօտդ, վերադարձին եկաւ փոշոցի մէջ նայեց, դիւադարների առաջին պարծենալով պատմեց: Ներիր աղայ, մեր ցաւն է, ընկել է վիզներս, պիտի քաշենք: Մինչև Աստուած ձեռներեցս առնի՝ մենք էլ հանգստանանք ու ինքն էլ:

— Մինչև գիւղիս ծերերի գերեզմաններին գինի չածեմ, ինքս մեռնողը չեմ, գլուխը թափահարելով շեշտեց տէրութիւնը:

— Գինի ձեռքդ ընկնելիս՝ կոկորդովդ ես ցած լցնում, համբերում ես, որ գերեզմանն օրհնես, մի քանի կաթիլ վրան շաղ փսս ու նոր լկես:

Զօհրաբ ամին կողքին Դրաժ բարձր Դրեց նոյն բարձակալի վրայ և ինձ համեցէք արեց: Ծերունին խնայել էր հիւրի համար յատկացրած բարձր ախոտի, բարձակալի չոր փախտակի վրայ էր հանդիս տուել:

Այդպէս են մեր չարքաշ գեղջուկները, իրանց անձից աւելի ֆն պատուում «Աստուծոյ» հիւրին, իրանք ցամաք հացով բաւակաւանում են և ամէն համեղ պատու հիւրի համար պահում:

— Հէնց քեզ մատուց, աղայ, մեզ պատուսիրելու բոլոր փնօրէ-

նութիւնները փնեցիներին անելուց յետոյ, ներս եկաւ և խնդրեց Զօհրաբ ամին, մի ասա, փեննենք՝ ուշի՞շ էր պարմում էս անշնորհք քահանէն իր արած խաչատուակնութիւնները, թէ իր կարճ խելքովը պարծանք էր համարում ու շուրս փալիս:

— Ի՞նչորը ճիշդ էր, ժպտացի ես:

Դիտացաւանք չըրալու համար՝ ասենք, որ Առաքիլիակի Մ. քահանայի համբաւը շրջակայ գաւառներում հանրապարած էր:

Թողնենք նրա գինեմոլական հակումը, որ փարաբաշդաբար՝ եթէ ոչ նոյն չափով, բայց ընդհանուր է մեր գիւղական հոգևոր հայրերի համար, րէր Մ. յայտնի էր իւր ակոթած սրախօսութիւնով և յանդուգն արարքներով ու սիրելի հաճոյականութիւններով:

Երկրորդ երկրասարդութեան հասակը ուրք կոխած, մի աշխոյժ, մի կայրառ, մի զեղեցկափեսիլ, շէկամօրուս, լացնամօրուս, երկարամօրուս րէրպէր էր Մ. քահանան: Նրա թանձր յօնքերն և խոշոր ու մշտաժպիտ աչքերը շատ աչրի զեղեցկուհիների մինչև սրտի խորքը կ'սկսէին, եթէ րէր-հայրական նուիրականութիւնը չըզսպէր հեշտասիրութեան թափը: Մեղքը բամբասասէրների վզին, պապմում էին, որ ներողամտաբար՝ րէր հայրը՝ նախօրոք՝ թողութիւնը շնորհել էր աչդ «փոշեփեսակ» սխալանքի ճանապարհը սիրող իւր հոգևոր շուտորներին:

— Հէնց էն ապաբաշդ օրից, որ ես զրկուեցի իմ հարազատ րիրուհուց, մի աղորմեսցի՛ս էլ իմ դլիսի համար եմ մշտնջենական կարդացել, չէր թագցնում պարզապէս հարցնողների առաջ իւր խոստովանութիւնը րէր Մ—ը:

Իշխանութիւնից բազմափեսակ յանդիմանութիւններ և պապիժներ տրացել ու շարունակ սպանում էր րէրպէրը, բայց նա շարձեալ չէր քաշւում պարզ ասել:

— Փիլոնիս հետ կը խռովեմ, իսկ րիրուհուս րուած անմեռ վիշտը քաղցրացնողներից՝ ոչ, ոչ ու ոչ, երեք անգամ էր շեշտում երեցը:

Զօհրաբ ամու և շատերի ասութեամբ՝ րէրպէրի մորմոքը յէսի իւր րիրուհին անկելծ էր: Քահանան ամբողջ երկու րարի րանից շուրս էր դալիս միմիայն սրաշփոնակապարութեան անհրաժեշտ միջոցին, երեսի վրայ կործ՝ անընդհատ ողբում էր, հալուել ու մաշուել էր. մի աչրի կին միայն կարեկցելով իրիցի վշտալից վիճա-

կին՝ աստիճանաբար երկու շառն տարիներից յետոյ՝ մեղմացրեց նրա թախիժը:

Այնուհետեւ երէցը ընդ միշտ գլխաւ իւր տրամահալած ամոքիչ շարմանը:

Արդեօք ժամանակիս փշութիւնը, թէ հոգեւոր հօր ժողովրդ-շատէր և ղարղիմանող բնաւորութիւնը ներկելի արեց նահապետական ռամկի աշքում ոչ միայն քահանային՝ նոյն իսկ աշխարհականին անվայել զեղծումը. մի օր կար, այդ մոլութիւնը արիւնով էր մաքրուում, իսկ այսօր՝ աչքի պոչով են ամենքը մտիկ տալիս:

Զօհրաբ ամուսնացած արքայական տնէն յագեցնելու համար՝ համառօտապէս պարմեցի իրան, թէ ինչպէս տէր Մ.-ն ինձ հետ շէպի ծաթիւ ճանապարհորդելու հէնց առաջին օրը՝ յետ մնաց մեղանից:

Ա. մալականաբնակ զիւղում տէրտէրը մի ասեղ շառաւ և աչք՝ ներիցս չբացաւ:

Ես չըզիպէի քահանայի թոյլ բնաւորութիւնը. նա, թէպէտ, նախընթաց երեկոյին, Զօհրաբ ամուսնու սեղանին շրուած խմիչքի մեծ մասն իւր կտորտով ներս ածեց, բայց այդքանը բաւ չէր մի գինեխաղաւ մարդի պակասութիւնը նկատելու համար:

Աստուծոյ պաշտօնէի այդ արապն երեսս զարկեց մեզ հիւրընկալող մայականն և աւելացրեց. շուք զուր կը սպասէք ձեր հոգեւոր հօրը, նա իւր զրպանում ունեցած օղիով սիրաշահելու է մեր մաքրակենցաղ մալականութեան արապիք բերող մի երկու անուանարկուած կանանց, որոնց մեր համայնքից արտաքսելու համախօսականն արդէն պատրաստ է. իսկ այդ անբարոյականութիւնը մեր զիւղը ներս բերողները մի քանի պաշտօնական անձինք են և ձեր Աստուծոյ սպասաւորը: Իմ խոնարհ խորհուրդս է ձեզ ուղեորուիլ. քահանան երբ լինի՝ ձեզ կը հասնի:

Մալականի խօսքն երկարժամանակեայ փորձառութեան վրայ էր անշուշտ հիմնուած: Հետեւեալ հայաբնակ զիւղում, տէր Մ.—ը մեզ հասաւ, բայց ես այլ ևս ինձ չընկերացրի. վերաւորուած՝ վերաշարժրի:

Մի գեղեցիկ նորապի կնոջ հասցէին պատիւ արարուորող խօսքեր շատցելու պատճառաւ՝ տէրտէրը փառաւոր քոթակ էր կերել տիկնոջ խանդավառ ամուսնուց: Եւ եթէ ես ուշանայի մեր տէրտէրին ձի

հասարակել և վերադարձնել տալը. նրա գլխին կոտորատի ոսկի տօնը աւելի փառաւոր պիտի կատարուէր: Իսկ իւր այդ խաչառակչութիւնը տէրտէրն եկել և պարծանքով իրանց գիւշումը մանրամասնօրէն պատմել էր:

— Դարդ մի՛ անիլ, ասաց ինձ տէր Մ—ը. էդուց հետոյ գալուս՝ Դարալագեազի գիւղերում քեզ էլ ամօթով չեմ թողնիլ. վաչքենի Զանգեագուրցիք էին, կաթակներ չէին հասկանում. մեր ժողովուրդն ինձ ճանաչում է և բոլոր զուարճախօսութիւններս սիրով տանում:

— Նեղութիւն մի՛ քաշիլ, պատասխանեցի ես, առանց քեզ եկել եմ, առանց քեզ էլ կը գնամ:

— Քնչլ չես համարձակիլ անելու, պնդեց տէրտէրն և այնքան յամառութեամբ հակաճառեց իմ և Զօհրաբ ամուսնեւոր, մինչև երկուսս էլ զիջանք տէրտէրի պարտապահամութեանը. մանաւանդ որ ինքն ազնիւ խօսք տուեց անսուաշ (անօթի) դալ և ինձ ճանապարհ չըդրած՝ բերանը կաթիլ չառնել:

Վճռուած էր. վաղն առաւօտ գնում եմ և քահանան ինձ ուղեկցում է մինչև Գեղարքունի գաւառի սահմանագլխի գիւղը:

ԺԱ.

Երկրորդ առաւօտը ես շեռ քնած եմ և շուռս բալխում են:

Քահանան ինքն է, որ կազմ ու պարաստ շրապեցնում է ինձ ճանապարհ ընկնել: Տէրտէրի հետ է տեղական տանուպէրից ինձ հետևորդ նշանակած գիւղացին:

— Այ երէց, ասում է քահանային հիւրասէր Զօհրաբ ամին, էս գիշեր քունդ չի՞ պարել, սպասիր՝ հեշտայեռը պարտապահ է, նախաճաշեցէք և այնպէս ճանապարհ ընկէք:

— Մօտիկ գիւղերում փորերս տոգացնելու բան կը գտնենք, պատասխանում է տէրտէրը, իսկ հիմի պիտի օգտուել առաւօտեան անուշ օդից. լսիր՝ թէ ինչպէս են բիւլբիւլներն իրանց Վառք ի բարձունս երգում:

Տէր հօր բանաստեղծական խանդը չըշիջուցանելու համար՝ համակարծիք գտնուեցա՛յ հետը և Զօհրաբ ամուն բարե մնայ ասացի:

—Նրէցը չուրջ է երևում, «Փառք ի բարձունքս»-ից է խաբար փախս, կարծես խօսքը պահել է, բերանը կաթիլ չի առել, էհ, փառաւորն ինքը, զոնէ քեզանից ամօթանք է քաշել, փափաց ականջումս Ձօհրար ամին:

—Ընչից հասկացար:

—Երանիցը հոր չէր դալիս, ուրիշ ժամանակ մօտ դնալ չի լինում, որի սկէս է հորում:

—Ուրեմն ուրախ եմ: Մնաս բարին:

Ձորս հրդի ենք ճանապարհորդներս՝ ես, Կերպէրը, իմ ծառան և զիւ շից վերցրած հեղեղորդս, որ զուգաշիտաբար՝ քահանայի փեսան յուրս եկաւ:

Ձորս հրացան մեզ պաշտպանող զէնքերն են, որոնցից իմը՝ նոր սիստեմի, մնացած երեքից՝ ծառայինս՝ պիստոնով, քահանայինն ու փեսայինը՝ հին ձևի քար ու չախմախով:

Աշտացած ու հանգստացած ձիանքը քթերը հովին բռնած՝ փռնգալով ու ոտքերը խաշացնելով՝ սրարշաւ բարձրանում են Վայոց ձորն ու Գեղարքունու գաւառն իրարից անջատող լիւն ի վեր:

—Գիտես ինչ, Կերպէր, յարձաւ ինձ քահանան, երբ լեռնաթմբով պիտի թեքուէինք շէպի արեմուտք ընկած մերձակայ զիւշը. եթէ յու ցանկութիւն ունիս այցելելու Վարալագեաղի հնութիւններն ու վանքերը, չորս օրուայ մէջ հեղա ու հանգիստ քեզ կը հասցնեմ Գեղարքունու սահմանը. իսկ եթէ կը կամենայիր՝ յառաջ ընտանիքիդ հետ զրկախառնուել, որոնք քո ասութեամբ՝ Նոր-Վայաղիշումն են, այդ շէպքում՝ ես էսօր՝ արեւը շուր արեմուտք չըթեքուած՝ քեզ կը հանեմ ծովափին մօտ Գեօզալշարայ զիւշը, որ Կեղից մինչև Նոր-Վայաղիշ՝ մի ճաշուան ճանապարհ է:

—Մի պայմանով, Կերպէր, ասացի, որ այս լեռան արեւելեան կողմի ձորը չըմպենք:

Խօսքս Նադօյի հետ եկած ձորի մասին էր:

—Խելքս հացի հետ եմ կերել, որ իմ ոտքովը մալուղ գնամ մարդակեր աւազակներին, ասաց քահանան, ընդհակառակն՝ իմ առաջնորդելիք ճանապարհով գշակդ թեք ծովի, խաշ ու տաշ ասելով՝ գնա: Միայն առաջուց ասում եմ. համբերութիւն պիտի ունենաս շիմացներին լնուր մի քանի ժամ բարձրանալու: Այդ սարը շապ

սրա-գլուխ լինելու պատճառով՝ «Փալան թօքեան» է ասուով, որ անօրէնի լեզուով նշանակում է՝ համեար, կամ թաւքը ձիու միջ-քից ցած դլորոշ սար:

—Մեր ոտքերին հօ' նեղութիւն չենք տալու, պատասխանեցի տէրութիւն, իսկ մեր դրաստները վարժուած են այդպիսի շփուա-րուէլիւններին:

—Ուրեմն, ձիուդ սանձը թեքի՞ր դէպի հիւսիս և լեռն ի վեր քշիր, ասաց տէրութիւն և յառաջեց մեզանից:

Բարձրանում ենք ու բարձրանում, ոչ աջ ենք ծուռում և ոչ ձախ, մինչև ծունկը կանաչ խոտերն ու անուշահոտ հազարերանգ ծաղիկները տրտելով՝ մեզ համար ճանապարհ ենք հարթում:

Անբան մեր գրաստները քրտնքի մէջ ջղբջղբում են, գլորշին եռ եկած վլաւի ջրից աւելի է բարձրանում, լեզուները կէս զազ կախած. հեացող ու հեթացող անասունների վրայից, թամբերը անգագալի կերպով՝ մեզ իրանց վրայ առած՝ տեղահան են ելլ և հասել ձիանց պոչերի զուխը. լաւ էր, որ մեր բոլոր հեծած ձիանքը կրճկապներ ունէին, ապա թէ ոչ, թամբերի հետ հեծեալներին էլ պիտի գլորէին ձիու վրայից, և վաչը կը դար աջն ժամանակը մեր զլխին, ուղղաձիգ լիսան ծալից անիւի նստն զլի-զլոր զալով, նորից մինչև Զօհրաբ ամուսնուս տունը պիտի սահէինք:

Օրն եկել է, 11 ժամը հասել, բացց մենք շեռ Փալանթօքեանի կիսումն ենք, ձիանց ոտքերը հազիւ են շարժում:

—Քո տունը բրինձ լցուի, այ տէրութիւն, ասում եմ, այս ինչ խաղ խաղացիր մեր զլխին, վեր նայիր, քո Փալանթօքեանդ շեռ չենք կիսել:

—Քիչ էլ, քիչ էլ, համբերութիւնը կեանք է, ծաղրեց ինձ Աստուծոյ պաշտօնեան, ինչ է մնացել. տեսնում ես հովիւն իր հօ-տով սարի թմբից մեր երկնորութեան վրայ զարմացած՝ մեզ է նայում. հովուի մօտ եթէ հասնենք, միենոյն է, թէ լեռան զլխին ենք, իսկ սարի գագաթից աչքերդ պինդ փակիր ու քեզ ցած թող, մի քանի րոպէից՝ աչքերդ բաց արա ու քեզ գտիր՝ Նոր-Բաջաղի դառառի Գեօղալդարայի եայլալում (ամարանոցում), ուրեմն, զիւ-ղին մի ժամ մնացած:

Տէրութիւն ասութեան առաջին կտորը մատամբ ուղիղ էր, հո-

վիւր մեզանից հարիւր քայլ հազիւ հեռու էր. բայց այդ հաշիւը քայլին հարիւր ընդէն թիւ էր մեր յոգնած ու քաղցած գրասպաների սպրեքով բարձրանալու համար:

—Այ տէրտէր, ձայն տուեց ծառաս, դու և քո փեսան հրացաններիդ չախմախները լաւ տեսէք, եթէ պակասութիւն կայ՝ ուղղեցէք՝ քանի ուշ է:

—Այ քալա՛մ, (գաւակ), քո հրացանդ լիքն է, ձայն տուեց տէրտէրն իր փեսային:

—Ուղեցա՛յ տանը լցնեմ, բայց վառօթ չունէի, շամփուրն էլ կորած էր, կու՛շ դալով պատասխանեց աներոջը փեսան:

—Տօ՛, Բարաշամի աւանակ, հապա ընչի՞ ինձ տանը չասացիր, որ վառօթ էլ տայի, շամփուր էլ, դէ երկարականջ, քթերիցդ դուս գան աղջկանս համբոյրները:

Փեսան կարծեց մինչև ականջները, բայց իւր կողմից չուշացաւ նկատողութիւն անելը:

—Ի՛նձ ես ասում, տէրտէր, հապա որ քո հրացանի չախմախը քար չունի:

—Ամօթ քո երկար մօրուքին, իգիթ (կտրիճ) տէր Մ., շեշտեց յանդիմանութիւնն իւր հասցէին քահանան, նոր է միտս գալիս, որ երկու ամիս յառաջ՝ Սիսիանցի Զամալ բէգն եկել էր մօտս հիւր ու չախմախաքար չունէր, որ չիքուխի կրա՛լ վառէր, ես իմ հրացանիս քարը հանեցի ու բաշխեցի:

—Դէ, հիմի գնա, դիմացի սարից ցած եկողների պատասխանը տուր, յանդիմանեց փեսան աներոջն և գլխով ցոյց տուեց լեռան արևելեան կողմից դէպի մեզ եկող պատնէհինգ սպառազինուած հեծեալներին:

—Վա՛յ ձեր ճանապարհն անիծած, սադրանի սերունդներ, բացականչեց քահանան՝ մատով ցոյց տալով ինձ ձիաւորներին: Դէհ, պարո՛ն, ուշանալու ժամանակ է, դրանք Սուլէյման բէգի մարդիկն են, առաջներինը Սիւլէյման բէգն ինքն է, ես ճանաչեցի տակի սպիրտակ ձիուցը, որ երկու տարի յառաջ խլեց մեր Զօհրաբի տղայիցն ու, ասում են, տարած օրից՝ ուրիշ ձի չի նստում: Անիրաւը քանի ժամանակ էր՝ կորած էր, Գաւառցի Յունօյի երկիւղից՝ մեր կողմերը չէր կարողանում գալ, իսկ հիմի՝ որովհետեւ Ղարաբաղի

սարևորները մեր լեռներն են բարձրացել, հիմի ոտքին տեղ է արել: Երկիրը տակ ու վրայ կանի ու սար եկած թուրք բեգերի մօտ կը թագչի: Անխճածներն անունները խաղաղ ժողովուրդ են դրել, հօտերի ու նախիրների տէրեր են և հարամկերութիւնից ձեռք չեն քաշում: Նստապէնք, շտապէնք, մեզ զցենք հովիւների մօտ, տնօրինեց քահանան և իւր ձիուն կրնկեց:

Ձուր էր տէրտէրի և մեր աշխարութիւնը, գրաստներս յառաջ չեն գնում, ծնկների ոյժը կտրուել է. ստիպուած եղանք ծանր ծանր գնալ:

Մեր բաղդից՝ լեռն արևելեան կողմից դոգաւորուած էր, սարի կապարից մի ձորակ աստիճանաբար լայնանալով, Փալանթօքեանն երկու մասի էր բաժանել: Աւազակները սարի արևելեան բաժնի լանջով՝ հորիզոնական մի բարակ շաւղով պծաւորուած՝ զալիս էին անցնելու լեռան արևմտեան մասը, ուր մենք էինք գտնուում: Հեռուից՝ հրօսակի խումբը նմանում էր երկնքի երեսին թեւ փռուող կռունկների կանոնաւորուած կարաւանի, որոնք ուղղաձիգ փռուած իրանց առաջնորդողի ետևից՝ մի զծի վրայ թեւափարած լողում են օդի մէջ: Աւելի յարմար նմանութիւնն ասիական ուղտերի շարքերն են, որոնք միմեանց քամակից՝ առանց աջ ու ձախ շեղուելու՝ ծանր ու դանդաղ քայլերով յառաջ են շարժուում:

—Նայիր, մի լսւ նայիր Սուլէյման բեգին, մասնացոյց արեց ինձ տէրտէրը, տես՝ որքան զէնք ունի վրան. լսել էի, որ եկել է մեր սարերը և չէի հաւատում, հիմա բաց աչքով իրան տեսնում եմ:

—Եթէ լսել էիր, հապա ընչո՞ւ եկար այս ճանապարհով, հարց տուի ես:

—Է՛հ, Թո իկայ, ինձ բերեց:

—Ո՞վ բերեց:

—Լուսադէմին դարարկածս երեք թէյի բաժակ, քարը ճաքացնող, թունդ արաղը, պարտախանեց երէցն ու շարունակեց. բաժակ բաժակի ետևից՝ կոկորդիցս մի ումպով ներս լցրի ու ձինըստս: Նստա արտաս, անիծեալ լինի Սուլէյման բեգը, մի անգամից արաղը փորումս ջուր կտրացրեց:

—Իսկ տուած ազնիւ խօսքդ ո՞ւր թողիր:

—Դրա պարտախանը չեմուց, դարողութիւնների ժամանակ չէ,

լրջութեամբ ասաց քահանան, շեռ մի տեսակ անենք, հովուի մօտ հասնենք, որքան և լինի, շունչ է, քիչ ու շատ ապահովութիւն է. թէպէտ՝ շունը շանից, երկուսը մի սանից, հովիւը նմանապէս թուրք է, շունը շան միսը չի ուտիլ:

Քահանայի առաջարկութիւնը սրտի բռնակուն անդորրութեամբ ինքն էր, պարզ էր, որ մինչև մեր յոգնած զրասպները ուղղահայեաց բարձրանալով մի քաջ կանէին, աւագակների ձիանքը հորիզոնական շաւղով երեք անգամ սուր քաջ կը փոխէին:

Մեր ենթադրութիւնը սակայն սխալ դուրս եկաւ, Սուլէյման բէգը մասը վեր բարձրացրեց և իւրացիները բոլորեքեան տիշները մնացին մտած: Ել չըլտեցինք, թէ ինչ կարգադրութիւն արաւ Սուլէյման բէգը, այսքանը միայն տեսանք, որ իւր եղևից եկող ձիաւորն առաջ անցաւ և նետի նման սլացաւ շէպի մեր կողմը: Երկու բռնակումը նա իջաւ ձորակը, փոքր տեղ ձին աշտանակելով՝ վեր բարձրացաւ և ձայն տուեց.

— Հովիւ, այ հովիւ, ներքեւ արի:

Հովիւը բտան քաջ հազիւ մեղանից վեր էր, մենք արդէն մօտեցել էինք իրեն:

Նա թողեց իւր հօտը, ցած վազեց և հարիւր քաջաշափ հեռաւորութիւնից՝ ձայն տուեց աւագակին.

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Հարցրո՛ւ՝ ո՞վ են յրանք, ձայն տուեց աւագակը:

— Ո՞վ էք, կրկնեց աւագակի հարցը՝ շէպի մեզ շտանալով հովիւը:

— Երանա՛լ է (генералъ) պատասխանեց իւր կողմից չանկարծ տէրտէրի փեսան:

— Երանա՛լ է, կրկնեց մեր ձիաւորի խօսքը հովիւը:

— Երանա՛լ է, ձայն տուեց ձորակի թմբից շէպի իւրեանց խումբը բանբեր աւագակը:

— Գրանց միջից հրն է նրանալը, պատգամ արձակուեց Սուլէյման բէգից և իւր բանբերի ու հովուի միջոցով պատասխանը տեղ հասաւ.

— Առաջից գնացող սպիտակ պոչաւոր գլխարկ ծածկուին է, եղաւ քահանայի փեսայի պատասխանը:

—Ապրիլ փեսաս, ապրիլ, բացականչեց Կերոնէրը, աշխանս համբոյրները մօրդ կաթի պէս քեզ անուշ, իրաւունք եմ պալիս՝ օրական հարիւր համբոյրը հազար շինել։ Տեսնո՞ւմ, պարոն, փեսայիս խելքը, Ֆրանգն ու Ինգլիզը գլուխները քարոյն են փռել սրահանձարի առաջին։ Ո՞վ կասէ թէ նրանալ չես, գէակիդ սպիտակ փաթաթանի պոչը, որ օդի մէջ խաղում է, հեռուից մոտիկ փռուղի աչքին, քեզ շահից ու սուլթանից բարձրացնում է։ Լսիր, լսիր, ինչպէս են քոքուալով ծիծաղում փեսայիս խօսքի վրայ աւազակները։

Արդարեւ աւազակային խմբի միջից մի քրքիջ բարձրացաւ, պարզ երևաց, որ ծաղր էր Դէպի իմ նրանալու թիւնը և հեղնալից արհամարհանք, ըստ որում պատգամաբեր աւազակը չուշացաւ իր պետի հրամանը հովուի բերանով մեզ հասցնելու։

—Սուլթանն բէզը հրամայում է, զոչեց հովիւը Դէպի մեզ, որ Դուք՝ ձեր նրանալին առաջ քցած՝ համեցէք լինիք ցած, Սուլթանն բէզն ուղում է, որ նրանալի հետ ձորումը խօշուքէշ անի։

Ուրիշ խօսքով՝ այդ նշանակում էր. իջէք ձորը, ձեր յօժար կամքովը ուրից դուրս մերկացէք, ունեցածներդ, զուգէ և կեանքներդ Սուլթանն բէզին մատուց փռէք։

—Ի՞նչ անենք, Կերոնէր, չփաթուած հարցրի իրիցին։

—Ի՞նչ պիտի անենք, ծափ տանք ու պար գանք. եթէ անիծուած Սուլթանն բէզի երկիւղից կոնձածս օշին ջուր չըլտաւար, ես դիպէի, թէ ի՞նչ կանէի, ցած կերթայի ու չանշախմախ հրացանիս կոթով կնպէս կը թրխկացնէի Սուլթանն բէզի գլխին, որ աչքերը բուռը կը կաթէին, բայց հիմի ճարս կտրած՝ պիտի գլուխս թեքեմ, հրամանին սպասեմ։

—Շնոր, ցած իջէք, զոչեց ներքեւից համբաւաբեր աւազակը՝ եթէ մի գէալ արիւններդ ձեզ համար քաղցր է։ Սուլթանն բէզն առում է, թէ էդպէս նրանալներ հարիւրն է մորթել, Դա էլ...

Աւազակը չըկարաց վերջացնել իւր սպառնալիչը, նա սարսափեց, շտապով ձիու գլուխը յետ Դարձրեց ու զոռաց Դէպի իւր քնկերները։

—Նա ի՞նքն է։

—Նա ի՞նքն է, խուկեց Սուլթանն բէզի երկիւղալից ձայնը։

—Նա ի՞նքն է, հնչեց արձագանգն ամբողջ խմբի մէջ, և ամէնքը

միասին, ըստական՝ աչք ձգեցին շէպի սարի մեր կիսի արեւմտահարաւային կողմը, ու ական թօթափել՝ ամէն մէկն առանձնակի ձին յետ շրջեց ու մորակեց:

Բոպէ չանցաւ, Սուլէյման բէղի և իւր խմբի հետքն անգամ չերևաց. եթէ այն արագութեամբ երկու ժամ աշտանակէին, Գանձակն այս կողմը կը թողնէին:

—Ի՞նչ կը նշանակի, տէր հայր, զարմացական հարց տուի ես:

—Կայ, չըկայ, հէը (առիթը) սարի ներքևի կողմից երևացող երեք ձիաւորի մէջն է, պատասխանեց տէրտէրի փեսան, մաքնացոյց անելով ինձ ձորի ներքևը կանգնած երեք հեծեալներին:

—Վահ, բացականչեցի ես, մեր Նադօն, որքան նմանութիւն:

—Հէնց ինքն է, աշտ ջան, հաստապեց իմ ծառան, չուխէն է միայն փոխել:

—Կացէք, կացէք, դուք տէրտէրը՝ ուշադրութեամբ աչքը շէպի ցած սևեռելով, էդ մարդն իր շէնք ու շնորհքովը հայ է երևում. չըլինի թէ Յունօն է, թէ չէ Սուլէյման բէղը հարիւր հայից երես էր թեքի:

Մեր խօսակցութիւններն ինքն ըստ ինքեան ընդհատուեցան, երբ մեր հետաքրքրութեան շարժառիթները մեր աչքից հեռացան. Զիսւրդներն իրենանց զրաստների զուխները ցած շարձին և ձորն ի վայր դնացին:

ԺԲ.

—Ղէհ, պարոն, ձիանքը շարժենք, անապարեւն անհրաժեշտ է, անիծած Սուլէյման բէղը մեզ ուշացրեց, մեծախօս անպիտան, հպարտանում էր՝ թէ հարիւր նրանալ է մորթել, տեսար՝ ֆեց վախկոտ շների պէս պոչները փոքրի տակը կոխեցին ու զուխ առան, կորան: Իրան, քեզ պտիկ մարդ ասողի հայրն եմ օրհնել, պարոն, լաւ ես մտածել, գտակիդ վրայ փաթաթած մի կտոր կրաւով երկու խումբ աւազակներ շուաքից տնհետ եղան. հաւատաս՝ ձախարիդ փայլող աստղազուխ քորոցն էլ նրանալութեան նշան կարծեցին. փորձուած մարդ ես, զիպեցողների մօտ կարդարանաս, թէ կրաւը արեւի տաքութիւնից եւ ծածկել, որ վիզդ չը խանձուի, իսկ քորոցը կրաւը ամրացնելու համար ես կարեւ, իբր թէ չէր

կարելի առանց քորոցի ամրացնել, կամ հասարակ քորոցն անպէտք էր, անսպառնառ Երաննալի կրծքի նշանի չափ աստղագլուխ քորոց էր հարկաւոր. իսկ սարերու մը սպիտակ գլխովէ ու աստղաձև քորոցով Երաննալ ես ու Երաննալ:

— Կապակներդ թող, նկատեցի ես զուարճախօս փէրփէրին, թէպէտ մասամբ նկատողութիւնդ ճիշդ է, բայց արդէն ժամն երկուսն է և մինչև լեռան գագաթը Դարձեալ մեզ առ նուազը մի ժամ է հարկաւոր, իսկ մեր Դափարկ ստամոքսներն իրենցը պահանջում են, գոնէ հետք մի երկու հաց վերցնէիր, եթէ այս կողմովը գալու Դափարկութիւն ունէիր:

Մեր խօսակցութիւնը կատարւում էր հովուի մօտ կէս ժամ մեր գրաստներին հանգստութիւն տալուց և ճանապարհ ընկնելուց յետոյ:

— Փորիդ հոգսը թող ու ձիուդ քիչ էլ նեղութիւն տուր, մինչև այս մի կտորը բարձրանանք և մրնենք ուղիդ շաւիղը. թէ չէ կը չարմարուի մեր գլխին վաղի առածը. զգալի ձեռից պրծանք, արջի հանդիպեցանք: Աչքդ արեւմուտք Դարձու, փես ինչ կը փեսնես երկու թմբան միջևը, մաքը ձգեց Դէպի ցած փէրփէրն և ցոյց տուեց Կասնի չափ ձիաւորների մի խումբ, որոնք, ինչպէս երևում էր, մեծ խորհրդի մէջ էին: Այժմ կասկածելու տեղիք չըմնաց. Սուլէյման բէգին փախցնող երեք հոգին այս խմբի անշամներին էին և երեք հոգուց մէկը Նադօն ինքն էր, որին հիմա շուրջ էին բոլորել Կասնի չափ ձիաւորներ և լսում էին նրա պատուէրները:

Որքան ես նկատեցի իրանց հագուստներից՝ ձիաւորների եթէ ոչ բոլորը, զոնէ մեծամասնութիւնը Նոր-Բայազիդու զաւառացի հայեր էին:

Շատ որոշ աչքի էր ընկնում իւր տարազով մի քուրդ. եղէգնեայ փէզը ձեռքին, վահանը թևին, կեռակրուց սուրը կողքին և չորս ասրճանակ պատեանի մէջ ձիու թամբի գլխին ամրացրած:

Բոլորեքեան ընդհանրապէս ուրից գլուխ զինավառուած էին:

— Ի՞նչ ես քիթդ արել մտիկ տալիս, պարոն, Դարձաւ ինձ փէրփէրը, չէս ճանաչում, շատը Դրանցից հայեր են ու մէջտեղը կանգնածը նա ինքն է, որ Սուլէյման բէգի լեղին ջուր կտրացրեց:

ու թէ որ Յունոն չըլինի, Յունոյից պակաս մօր ծիծ կորող չի երևում: Տեսնում ես, ինքն իր ընկերների մէջ, ոնց որ մի հաւի ծուրը՝ սարերի թագաւոր արծուի առաջին, բայց, ինչպէս երեւում է, մարդի մէջը սիրտ կայ. նայիր՝ մնց մաքը ցցելով հրամաններ է տալիս ու բոլորը պսպի հարսի պէս լռել լսում են:

— Հայ են, թէ թուրք են, ողջ մէկ է, պատասխանեցի քահանային, բայց որ անվստահ մարդիկ չեն, անպարակոյս է, մեզ հարկաւոր է շտապել. չեմ տեսնում, որ շար խորհրդի մէջ են և մեր գլխին մի փոթորիկ բարձրացնելու նպատակ ունին:

Արածս զուտ պարտուակ էր. ես շատ լաւ ճանաչեցի մեր Նաշօյին, բայց քահանայիցն էի կամենում թագցնել, Նաշօյի հետքն էի ուղղում կորցնել:

— Լաւ հասկացար, ասաց տէրտէրը, մտիկ տուր նրանցից մէկը բաժանուեց ընկերներից և դէպի մեզ է բարձրանում:

— Այո, այն էլ ոչ հայ, այլ քուրդ, վրաց բերի ես, երեւի կամ մեր առաջը կորող ընկերներ ունին այս մօրեքումը, կամ ուրիշ շար նպատակի համար է շտապում:

— Բարով խերով դայ, յարձեալ կատակաբանեց երէցը, մենք արդէն ընկանք ուղիղ ճանապարհն և երկու բոպէից կսկսենք սարից իջնել, իսկ նա ձիուն ոյժ տալով ու շնչարգել ընկնելով՝ դեռ մի ժամ լեռ ունի բարձրանալու. մինչև նա մեզ կը հասնի, մենք Ահմօ-բէդի հետ պոռչուի անում կը լինինք:

Հայ, հայ, հայ, հռհռալ սկսեց տէրտէրն և շարունակեց. հանաք չի անում մեր այդ բարեկամը. մեզ մօտ պարզամաւոր է գալիս, մտիկ տուր՝ ոնց է ձեռքով նշան տալիս, որ կանգնենք: Այ, սիրելի քուրդ, չէ, շատ ես ուշացել. այս անգամ քո կորցրածը մեզ մօտ չես գտնիլ, այս անգամ մեր նրանալը պարզամաւոր ընդունելու ժամանակ չունի, գնա ընկերներիդ ասա, եթէ կամենում են՝ թող շնորհ բերեն Ահմօ բէդի վրանը և կը տեսնին, թէ ինչպէս անվախ, աներկիւղ մի կողքի ձգուել ենք ու զառան խաշլամէն արամներս տակին խժռում:

Այս անգամ քահանան իրաւունք ունէր իւր մտապարծութիւնների ու հեզնութիւնների պարկի բերանը լացն բանալու. ձիաւորը թեւաւոր էլ լինէր՝ մեզ չէր կարող հասնիլ. մենք արդէն

Փալանթօքեանի կապարին էինք, իսկ նա սարի քառորդն էլ չէր քարձրացել:

Մի ընդարձակ կանաչագարդ լայնաորարած շաշտ փռուել էր մեր առաջին, օրը պարզ էր և ամարային, բայց լեռան գլխին անշաշար սուացող, անոյշ քամին մեղմում էր արևի կիզիչ ոյժը: Բոպէաբար՝ երկիւղն անհետացաւ մեզանից, մեզ սիրտ փսլին լեռան հիւսիսային սրորոտում շաշտի վրայ արածող, տասնաւոր հօտերը: Աւելի ոգևորուեցինք, երբ սարի փակին գտնուած խոր ձորից շուրս եկանք ու այնուհետք մեր առաջի ոլորապոյտը, նեղ ու հարթ ճանապարհը հեշտացրեց մեր զնացքը:

Տէրութիւն ուսից հրացանն իջեցրեց, փոշն ուղղեց շէպի վեր քարձրացող քուրդը, և մատով սպառնալիք անելուց չկտրո՞յ գլխարկը հանեց, խոր գլուխ իջեցրեց քրդին և ասաց. «Զնն, մի հաց կեր, միւսը մատաղ տուր, որ հրացանս անշախմախ է, թէ չէ ճկութիւն եղնդի չափ արձիճը հիմի վաշուց սիրտդ խաշած կը լինէր:

Այսպէս թէ աջնպէս, մենք արդէն լեռն իջել ենք և բարեւում ենք ամենամօր հովուին, որը ժամանակ չունի մեր ողջունին պատասխանելու. նա հազիւ է կարողանում իւր հաստագլուխ, երկար հովուական գաւազանովն իջեցնել իւր վրց գալլխեղդ գամփռների կարաղութիւնը, որոնք, ալլապէս, անշուշտ մեզ ձիանց վրայից ցած կը քաշէին և կը ծուարէին:

Մեր կրկնակի ու եռակի հարցերին հովիւն աջսքանը միայն կարողացաւ կարճ պատասխանել, թէ Ահմօ բէգի վրանը շիմացի Քաշալ կոչուած թաւիայի (բլուր) միւս երեսին է ու շուտով կը հասնենք:

—Դէհ, պարոն, շտապենք, ճանապարհներս հարթ ու կահուղ է, ասաց պէրպէրը, հիմի ձեր բոլորիդ փորի հետ՝ իմ սրամաքսս էլ իրաւունք ունի վեց-վեց անելու և Ահմօ բէգի սեր ու կարագի հետ՝ գառան խորովածի ախորժակ ունենալու, ափսոս՝ որ մենք էլ պիտի աքիպուած լինինք աւետարանը թողած՝ շուրանի պատուէրը պահելու, էն օրհնեալ հեղուկիցն Ահմօ բէգի մօտ չի գտնուել, անիրաւը մարդի արիւն կը խմի, գինի չի խմի:

—Իրաւ, այ երէց, ասացի ես, չէ որ շու երեկ կրկնոյ ինձ և Զօհրաբ ամուսն հասարար խօսք փութիւր անսուաղ մնալ և բերանդ կա-

թիւ չառնել, արդէն շատ յարմար տեղ է, երկիւղից պրծանք, խնդրեմ արդարանաս, կիսալուրջ, կիսակատակ կարդացի տէրտէրի մեղադրականը:

— Են մարդը մարդ չէ՞ ով իր խօսքը չըրպահի, շեշտեց քահանան:

— Խնչպէս, չէ՞ որ շուքո բերանովդ խոստովանեցար, որ երեք թէյի բաժակ օշի ես յատարեկել:

— Միտքդ բեր բառ առ բառ Կուած խօսքս:

— Անսուաղ զալ և ինձ ճանապարհ չըդրած՝ բերանդ կաթիլ չառնել:

— Եւ ես կատարել եմ:

— Խնչպէս:

— Մինչև էս րոպէն էլ անսուաղ եմ, բերանս նշխար չի մղել: Աշամայ մութը նոր էր քաշուել, որ ձիս թամբեցի ու եկայ քեզ քնահարամ արի: Էն որ տուռ աչրու ցաւն էր կտրել, որ քնահարամ լինէր, իր պանից վեր կենար, զար մեր հաւերի թառի վրայից երկու շմպոճիկ ճուր բռնէր, փնտրահան անէր, խաշէր, տաք տաք բերէր կողքիս պատրասպէր ու զար թշերս պաշպոյրելով ինձ զարթնացնէր, մի զաւ էլ գինի մօտս դնէր ու իր թիւիկ ձեռներով ճուրը փառապէր, (կտրապիւ), մի թիւքայ իմ բերանը դնէր, մինն իր. մնացածն էլ հացի մէջ փաթաթէր, ինձ համար պաշար կապէր: Անպէր, անտիրական, կոյր բաղդից հալածուած մի զգզգուած տէրտէր եմ. իմ փրուհուն Աստուած ինձ շատ համարեց, ձեռիցս առաւ, ուրիշ տէրտէրների էլ խղճմբանքն է բարձուել, թէ մէկ-մէկ շաքաթը մինը՝ հերթով՝ իրանց փրուհիներին ինձ հիւր լրկէին: Ինչպէս որ Զօհրաբենց պանն երկ կրկնոյ քեզ հետ բերաններս փակել ենք, էլ հացի փշրունք չի ալամիս տակն ընկել:

— Այդ առաջին մասը, իսկ երկրորդը, հարց տուի ես՝ երբ քահանան լսեց:

— Ես էլ քեզ քաջ հայագէտի տեղ եմ դրել, շուհօ հայոց լեզուի մէջ մեր զաւառի վերջին տգէտ քահանայից աւելի բոբիկ ես եղել, որ մի կաթիլն ու երեք թէյի բաժակ հեղուկն իրարից չես կարողացել որոշել. լաւ վերլուծիր. կաթ, կաթ, կաթ = կաթիլ. քո թանգադին արեւոյն եմ երդուում, մի անգամից էնպէս շարտեցի, որ հապ կաթիլ չըմնաց բաժակումը. զիժ հօ չէի, որ քեզ պէս մեծ

մարդի մօտ խոստովանալանց շուրս դաշին Տէր Մ-ը մինչև օրս ինչիօսք
 արուել է՝ կատարել է։ Ինչ ուրիշ փերփերներից չըկարծես, որ երե-
 տահանց հրեշտակ են ձևանում, իսկ ներսից ստորանին թարս են
 նալնում, ստորանին էլ խարում են։ Ահ, սիրելիս, փէր Մ-ը պարզ
 մարդ է, ամեն բան բաց աշխարաց է անում։ Ես զինի խմում եմ,
 պարում եմ, փռուզ աչրիններից մի երկուսին զրկում եմ, չըհաս
 պակ եմ կայտարում, շաբաթներով՝ երբ ժողովուրդը շաշպալին գոր-
 ծերի հետ լինելով կեկեղեցի չի յաճախում, ժամ չեմ ասում, աթո-
 ռապարիան հասոյթի կէսն ուպում եմ, մեռելի հոգեբաժինը կամ
 ինքս եմ սպանում, անուշ անում եւ կամ փալն արգելում եմ եւ ամէն
 ինչ որ փէրփերին արգելուած է, անում եմ։ Եր պարծառաւ, փարի
 չի անցնիլ, որ ամիսներով ու շաբաթներով քահանայադործութիւ-
 նից չըզրկուիմ, փիլոն ծածկելու իրաւունք չըկորցնեմ։

— Ես այդ բոլորը լսել էի, բայց ինչ թոյլ չէի փալիս քեզ
 հարցնելու։

— Շատ զո՛ւր, քան թէ կեղծաւորում էիր ու սրպումդ միշտ
 կասկածներ պահում, աւելի լաւ էր ինձանից մէկ-մէկ կը հարցնէիր
 եւ պապասխանը կը սպանայիր։

— Դարձեալ ուշ չէ։

— Քիչ ուշ է եւ փեղին անյարմար, բայց երկիւղն անցաւ,
 Ահմօ բէգի վրանը ուրքներիս փակին է, կարող եմ կարծօրէն քեզ
 քիչ ասել եւ շու շափ հասկացիր։

— Իմ բոլոր պակասութիւններս կարելի է երկու կարգի բաժա-
 նել, շարունակեց փէրփերը. առաջինը՝ ինչպէս մեղանշական մարդ՝
 ենթակայ եմ մարդկային թուլութիւնների, որովհետեւ քառասուն
 փարին չըմրած երիտասարդ եմ, անժամանակ զրկուել եմ փրու-
 հուցս եւ փաք բնաւորութեան փէր եմ։ Այդ բանում ես աւելի նե-
 րողութեան արժանի եմ, քան թէ ժամանակիս փէրփերներից շա-
 փերը, որոնց փրուհիների վարդ պապաւած թշին մալի ծէրով թե-
 թե շիպէս, արիւնը մօրուքդ ու երեսդ կը ներկի, բայց էլի աչք-
 ներն ուրիշի շրանն է. ու մի քանիսի փեղն էլ գիտեմ, որ մէկի փե-
 շակ երկու կնիկ են պահում։ Բայց ես իմ խոստովանած՝ յանցանքի
 համար երկու անգամ փիլոնազուրկ եմ եղել, իսկ իմ սիրելի կար-
 փակիցները համ անում են, համ մարտում են եւ փեղումն էլ պարիւ-

ունին ու պարգևների արժանացած են. որովհետև... Տէր Մ-ը բռնեց և ցուցամասն իրարու շփեց: Իբր թէ կաշառք են ուտում: Իսկ ինձանից հաւ կոպէկ չեն կարող ստանալ, շարունակեց քահանան. պարան չեմ տալ, որ վիզները քցեն ու կախուին: Ձեմ թափցնում, առողջ կազմուածքով, ախորժակս տեղը, բնաւ որութիւնս ուրախ, սիրտս բարի մարդ եմ, իմ ժողովուրդը՝ բնութիւնիս հետ հաշտուել է, փոշեփսակ սխալմունքներն ինձ ներդաժարաբար է մտնի պալիս ու չի գալ թակղւում: Ուրեմն ումնից ինչ ունիմ թափցնելու. թող ինձ յատուցեն, ով ինձանից աւելի անմեղ է, առաջին քարն ինքը գլխովս տալ: Եւ ընչիցն է, որ կաշառքով սարի չափ մեղքերի դէմ աչքեր կը փակեն, իսկ տէր Մ-ի աւազի հատկիւր քարափի տեղ վրնդունեն. էդ ընչիցն է, որ իրանք և կը դործեն և վերի բարձին կը նստեն, իսկ իմ լուի չափ պակասութիւնս ուղիւ տեղ կընդունեն: Ձէ, պարոն, չէ, աշխարհքս տես և ուս է, իրարոցից տեսնում ենք և ուսանում ենք. մեռել են, կտրուել են, մինչև իրանք յարձ չը դան, իրանց յանձն առած պարտաւորութիւնները չը կատարեն, ես իմ սովորութիւններիցս յետ կենալու չեմ. արեւ եմ, անուամ եմ և պիտի անեմ. որ տեղ բարակի՝ էնտեղ կտրուի:

— Կարծեմ՝ մեծ պասի չափ բացատրութիւններիդ մէջ զեպեղուեց քո երկու կարգի բաժանած պակասութիւններդ. այնպէս չէ, ընդհատեցի տէրտէրին:

— Ոչ, յետ առաջին մասն էլ չը վերջացրի, բայց որովհետև անհամբեր ես, այդքանով բաւականանալք և երկրորդ կարգի պակասութիւններն մասին շարտըութիւն տանք: Ասացի, որ ես արգելք եմ լինում աթոռապաղկան և վիճակապաղկան հասոյթներ տալուն, վամ ինքս եմ ստանում և ուտում:

Այս բանն իմ ամենաճանր, մինչև անգամ՝ մահացու ջանքանքն է: Հայոց ազգն ապրում է և դոյութիւն ունի իր եկեղեցովն ու վանքերովը. իմ կարճ խելքով՝ կործանի եկեղեցին, բնաջինջ կը լինիս և դու. իսկ եկեղեցին ու վանքը շարտարկ քար ու կիրը չեն, ժողովուրդն ինքն է, իր ընտրած հոգեւորականներն են, իր Աստու պաշտօնեաներն ու իր կրօնի աւանդապահ սպասաւորներն են. իսկ եթէ ժողովուրդը մասնաւորապէս ապրուստ կուզի ապրելու համար, իր եկեղեցու պաշտօնեաներն էլ բերան ու ստամոքս ունին, նրանք

էլ նախ մարմնի հոգսը պիտի քաշեն, որ հոգւով զօրացած՝ և՛ ծառայեն և պիտանի դրնուին, և զործեն և ուսուցանեն, որ իրանց առաքինի վարք ու բարքով իրանց հովուած հօտին շեկավարող լինին, և ի հարկէ, այդ ընտրեալները Վիօնին են ծառայում, Սիօնից պիտի ուտեն։ այնպէս չէ։

—Անշուշտ։

—Բայց հիմա քեզ եմ հարցնում, շու կը պահե՞ս քո այն մշակներին, որոնք փոխանակ այգիդ մշակելու, ծառերդ արմատիցն են կտրում ու չորացնում և այգիդ ամայացնում։ Ասա ինձ, արժանի են ներկայիս վանքերի համեղ պատրաստով փորերը փկզացնողներից շատերը վանքի հացով ապրելու։

—Քո խօսքի և գործքի մէջ ես հակասութիւն եմ տեսնում, պատրաստանեցի տէրտէրին։

Դու աթոռապապկան հասոյթներն ինքդ ես ուրում, կամ կտրում ես, որ մեր եկեղեցու պաշտօնեաները քաղցած մեռնին, կամ հեռանան, իսկ միւս կողմից մոռանում ես, որ ինքդ քո ձեռքով մեր կիսաւեր քար ու կրի շէնքերը հիմքից խալած կործանում ես։ Ի՞նչ է հօտն առանց հովուի, ի՞նչ է մեր աշխարհականութիւնն առանց հոգեւորների, ի՞նչ է քո եկեղեցին առանց սպասաւորների։

—Այո, մի կարճ միջոց փնտսը մեծ կը լինի, պատրաստանեց երէցը, ժողովուրդը կը ստաչի իր աթոռից և իր տուրքը կը կտրի։ աթոռի ձրիակեր պաշտօնեաները քիչ-քիչ կը վերջանան ու մի առժամանակ ամէն շարժում կարծես կանգ կառնի, բայց հոգ չէ, վատերը կը վերջանան, լաւերը կը շարունան և ամէն բան նորից կարգի կընկնի։

—Իսկ շու քեզ որոնց կարգումն ես շնում։

—Թէ, բերանիցս շուրս դաչ, քամին տանի, լաւերը շուր գլուխ կը բարձրացնեն, ես օր ծերութեան կամ կսկսեմ օձի պէս հին շապիկս նորոգել, որ էս հասակումս, աչքովդ էլ տեսնեա՝ մի՛ հաւատալ, կամ թէ չէ սրտածաք կը լինիմ «ի գոգն Աբրահամու» կերթում և կամ փառափուռէս կը քաշեմ, տէրտէրութիւնին «Հոգոցն հանգուցելոց» կասեմ, օրական էնքան կը կոնձեմ, որ ոչ աչք բացանեմ, ոչ պաշտօն կապարեմ, ոչ ժողովրդին դաջթակղութեան պատճառ լինիմ։ Կատակը մի կողմը, պարօն, մեր նմաններն այսուհետեւ

աւելորդ են, աշխարհն օր ըստ օրէ լուսաւորուում է, Ասպուծով եկող նոր սերունդը կը քննի չարիքի էական պատճառներն և իր եկեղեցուն կը նուիրի անձնանուէր պաշտօնեաներ, որոնք նոր շուէչ, նոր ոգի կը թափանցեն ժողովրդի մէջ և կորցրածի կրկնապարիկը յետ կը բերեն:

— Եւքանը որ հասկանում ես, այ երէց, ընչի՞ ես ուրիշներին շատապարտում, աշխատիր ինքդ քեզ աղապ կացուցանել մեղադրանքներից և թող ուրիշներն էլ քեզանից օրինակ վերցնեն:

— Ձէ, սիրելիս, ես հաստացած ծառ եմ շառել, ինչպէս եկել եմ, էնպէս պիտի գնամ: Ի՞նչ ես ասում, պարոն, ախար ես հնց ուղղուեմ, ինձ պատուիրում են չըհաս չըպսակել, իսկ իրանք այդ անլուծելի պսակափրորջ ձեռքը մի կտոր թուղթ են տալիս երկուշաբաթից, ուղարկում ինձ՝ թէ պսակիր. ի՞նչ է՝ թէ կթել են. Կո՛, բարի մարդ, թէ կթելու էր՝ ես կը կթէի. իմ ոչխարը շու ընչի՞ իմ ձեռից խեցիր...:

— Տէրութիւն, տէրութիւն, մի յետ մտիկ տուր սարն ի վեր, գոչեց աներոջ քամակից եկող քահանայի փեսան:

— Դէ՛հ, քո խմած թանը քթերիցդ իջնի, յետնացեց և բռունցք ցոյց տուեց քահանան Փալանթօքեանի դագաթից ցած նայող քրդին՝ մոռանալով իր երկարաբանութիւնը. հնց ես հիմի յետ շառնամ, դամ, գաւազանովս գլուխդ երկու կէս անեմ, նայեցէք, նայեցէք, տեսէք հնց է ձեռքով անում, լսում էք՝ ձայն է տալիս, թէ գնացէք. հապա չէ՛, քո հրամանին կապասեմք, չէ՛, էշ, քուրդ, չէ՛, մենք քո և ընկերներիդ առամի մարդիկ չենք, մենք Սուլէյման բէգին փախցրինք իր երեսուն ձիաւորների հետ, շուք ի՞նչ էք, ում շունն էք, որ հինգ, տասը հոգւով համարձակուիք մեր առաջին կանգնիլ:

Սրշարե մեր ետեւից ընկնող քուրդը կանգնել էր սարի գլխին և դռում:

— Գնացէք, մի՛ մնաք, շտապեցէք հասնել Ահմօ բէգի օքաները:

— Տօ՛, կորի, ասում եմ, վախկոտ նասրաստնիկ, նորից սպառնալիքներ արեց քահանան քրդի հասցէին, թէ չէ էս բոպէիս կը բարձրանամ սարը, մի ձեռքով քեզ էլ, քո ձիուն էլ էնպէս կը հրեմ, որ

գլխիդ գալով՝ կընկնիս ընկերներդ ուրի տակն ու մեծ թիքէշ պահնջդ կը մնայ:

— Գալի ու այծի առակը գիտես, տէրտէր, գոչեցի ես:

— Ա՛յն ես ասում, որ այծը վերեւից՝ ապառաժ քարափի վրայից ապառնում է ներքեւից իրեն նայող քաղցած գալին ու ասում:

— Խնայէս ես յանդնում վրաս նայել, կորիր աչքիցս, թէ չէ ցած կը գամ, պողս փորդ կը կոխեմ, աղիքդ կը թափեմ: — Ա՛խ, միայն ի՞նչ Դու ցած արի, կուգես այդ սիրունիկ մանր ուրբերովդ գլուխս փրփրի, հառաչելով պարասխանել է գալը:

— Զանազանութիւնն այսքան է, ասացի ես, որ այժմ գալը վերեն է, այծը ներքեւ:

— Դիցուք՝ մօրուքով ես այժմն ազգակից կը գամ, բայց քո արած համեմատութիւնով մի քիչ չափը մոռացար, էնպէս չէ՞, կէս հանաքով, կէս վշտացած պարասխանեց տէրտէրը:

— Ներողութիւն եմ խնդրում, տէր հայր, անշնորհք կապակիս համար, սիրտն առայ քահանայի և լրջօրէն ասացի:

— Սակայն, տէրտէր, քուրջը մեզ երեւի մի լուրջ ասելիք ունէր, իսկ մենք շատ անքաղաքավարի գործուեցանք:

— Մեռնի, լսողը չեմ, շեշտեց տէրտէրը, մինչև Ահմօ բէգի տանը փորիս կուղար չըշնեմ (չըկշտանամ), ուր փոխելու չեմ:

Ասաց տէրտէրն և ձիուն մտրակեց:

ԺԳ.

— Ո՞վ է ասածդ. Ահմօ բէգը, տէր հայր:

— Ահմօ բէգը Ղարաբաղու կողմերի էլքէզիներից ամենից անուսնին է:

Դեռ նրա ինչ պտուղ լինելը թողած՝ եթէ կամենաս, ես քեզ կարծօրէն տեղեկութիւն կը տամ ընդհանուր էլքէզիների մասին պարասխանեց տէրտէրը լրջութեամբ: Ես թէպէտ Ղարաբաղու մարդ չեմ, բայց լաւ ծանօթ եմ այնտեղից մեր կողմերը սար եկող թուրք էլաթի (համայնք) վարք ու բարքին, մանաւանդ այդ համայնքների գլխաւորներին շատ լաւ եմ ճանաչում, զարկուաջ կարմիր ձուր նման բոլորին ադամովս եմ տուել, Դրանցից շատ քիչերը կը լինին, որ իմ հացի պուռնկը կտրած չըլինին, աչքները

բռնի ու կուրացնի՝ անաշուհաց շներին։ Ներս են գալիս, հացդ ուտում, շուրս են գնում՝ շաշտիցը տալարդ են քշում՝ տանում։

Եւ տէրտէրն իմ կողմից հաճութիւն չստացած՝ շարունակեց.

— Ամէն ամառ մեր սարերը լցւում են հազարաւոր շարաքաղցի անասնապահ սարւորներ։ Մեր այս հսկայական լեռները, որ անծանօթի համար թւում են աւելորդ տեղ բռնող բարձրութիւններ, որոնք երկրագործութեան համար անպէտք են, անասնապահութեամբ պարապողների համար հարստութեան անհայտնի աղբիւր են։ Թէ ինչպէս են կերակրում իրանց հօտերը, ջոկերն ու նախիրները Ղարաքաղի անասնապահ թուրքերը, այդ շուռ ուրիշից կարող ես հարցնել, իսկ ամառը եթէ մեր սարերն իրանց արօտաբեր յատկացրած չլինէին, սովամահ կը ստոկէին։

Դեռ նոր դարնան բերանին՝ արեկող տեղերից ձիւնը հալուած է լինում, դեռ սեւ ընկած տեղերում կանանչի ծիլը չը քշած, արդէն Ղարաքաղի թուրք էլլաթի ուխտարը գլուխը կախ, անցեալ տարուանից մնացած չորացած խոտերի փշրանքներն է ժողովում և և իր փորին կեր տալիս։ Այդպիսով՝ ձիւնի աստիճանաբար լեռները բարձրանալու հետո՝ սարւորն էլ անբաժան դէպի վեր է յառաջ շարժւում։ Անիծածներն ինչպէս էլ ցրտին դիմանում են. կին, ընտանիք, երեխայք կիսամերկ ու բոքիկ ողջ օրը բաց երկնքի տակ թափուած են. բացի մի-մի թաղիքի կամ մազագործ փալատէ վրանից՝ ոչինչ ծածկ չունին, որ արեւին ու անձրեւին, պատահում է, և ձիւնին՝ տակին կուչ գան։

Էդ միւսնոյն վրանի տակն են և իրանց տնտեսական բոլոր պարագայքը՝ կաթ, մածուն, պանիր, իւղ, բուրդ բոլորը խառն ի խուռը լցուած է աշնտեղ։

Գալիս տեղաւորւում են լեռների զանազան տեղերում որոշ համայնքներ իրանց էլքէզիններով (համայնքի ղլխաւոր)։ Վերջիններիս լիակատար իրաւունքն է կառավարելու իւր հսկողութեանն յանձնուած էլին, կամ համայնքին։

Սխալուած կը լինինք, եթէ կարծենք, թէ իշխանութեան տուած արտօնութիւնով, կամ ընտրողական սկզբունքի իրաւունքով էլքէզինները տիրում են համայնքին։ Թէ ինչպէս է կազմակերպուել սկզբումն այդ մի տեսակ ստորակարգական իշխանութիւնը, դժուար

է քննել; բայց արդէն այդ կարգը ժառանգականութեան փետրականութեամբ սրբագործուած է և համայնքն անորոյունջ հնազանդ է իր պետի հրամանին, առանց նրա լիակատար փնօրինութեան՝ ինքնազլուիս գործ չի բռնում և զլուխը կախ՝ իւր ունեցածից որոշ մասն է հանում իւր նահապետի համար, որի անունով իւր համայնքը թէեւ ոչ օրինաւոր և հատարուն ճանապարհով, բայց կոչւում և ճանաչւում է: Այսքանը չէ միայն, համայնքը պարծենում է իր պետով և պատրաստ է իր գլխաւորի անունը բարձր պահելու, կամ նրա զիրքն իրանց ընդհանուր հասարակութեան մէջ բարձրացնելու համար արիւն թափելու:

Եւ թափում է նաւ Ահա ինչպէս:

Ու շաղթութեան չառած երկրորդակարգ էլքէզիններին, առաջնակարգ հաշակուածները միմեանց հետ շարաւոր օխերիմ թշնամութիւն են շարունակում:

Ինչպէս պարսկական շողքորթութեան ենթակայ ժողովուրդ, նշանք՝ այդ մեծամեծները միմեանց հանդիպելիս արայաքուստ իրար սիրաշահում են, անդամ միմեանց մօտ երթւեկում և հիւրասիրում են, բայց չեն խնայիլ յաջող շէպքերում իրար արիւն խմել:

Ասիլթն անպակաս է, հերիք է, որ մէկ կամ միւս համայնքի համար օրէնքով յատկացրած արօտադի վերայ շիպուածով երևաց միւս համայնքի մի հար ոչխարը, կամ երկու երեխայ հակառակ էլերից շաշտումն իրար հետ կոտեցին:

Մէկէլ էն կը րեմնես, որ երկու կողմի էլքէզինները զէնքերը կապած, իրանց հպարտի քաջերով յարձակում գործեցին միմեանց վրայ ու կոտորեցին, մինչև որ մի կողմը ջաղթող հանդիսանայ և միւս կողմը խոնարհիւ չոգ չէ, թէ երկու երեք հողի Մահմետի շրախան են գնացել ու գոսանաւոր մարդիկ վիրաւորուել են. չէ որ պարուրի կուլ է, չէ որ էլքէզու անունի և իրաւունքի հետ իր համայնքի նշանակութիւնն էլ բարձրանում է իրանց ընդհանուր հասարակութեան շրջանում: Եւ այս արիւնհեղութիւնները չաճախ ուկի կապարւում են առանց զիւանին մի ձայն կամ շշուկ հասցնելու: Խօսք չունիմ, զուցէ մերձաւոր իշխանութեան սրորին պաշտօնեաների ականջը լուր հասնում է, բայց նրանց հաշիւն է անցուկ մոռանցուկ անել ու այդպիսով թէ իրանց դրպանը և թէ հարե-

ւան էլքէզու սիրտը շահել: Գառը, սեր, կարագ, մածուն, այս ամենը շատ Դուրալի բաներ են:

Բացի իրար միս ուտելուց, ուրիշ Դարերով նուիրագործուած և արհմական արիւնի հետ մէրուած սովորութիւններ էլ ունին էլքէզինները: Նրանք աւազակային խմբերի են հովանաւորում ու տեղն եկած ժամանակ՝ ինչպէս կեանքի փոփոխութիւն՝ իրանք էլ հեռու չեն երթննապէս խմբապետութիւն անելուց:

Ի՞նչ փնաս, թէ մի զիշեր իր համայնքի կորիճներն ետեւ քցած՝ Նոր-Բայազդիի գաւառի, կամ Սիսիանու վիճակի, կամ Նախիջևանի կողմերի Դաշտումն արածող ոչխարի հօտը կամ գութանի եզները կը քշի, կամ Երասխն անց կը կենայ, Պարսից հողումը կը ծախի ու օր ցերեկով ազատ համարձակ կը դաչ իր համայնքին գլուխ քաշելու և կամ ուղղ սկի գողացածը կը բերի կը խառնի իւր ապրանքին:

Ոչոք կասկած տանելու իրաւունք չունի, Սիւնեաց լեռներումն աւազակախմբերն անսպակաս են: այս վերջին Դէպքն էլ նրանց կը վերագրուի ու կանցնի:

Բացց այդ միայն պաշտօնական տեղերի ենթադրութիւնն է, և շատ հաւանական ենթադրութիւն. հազիւ չէ պատահել սահմանապահ շաղախներին կամ տեղական իշխանաւորներին կապաղի կռիւ մշել աւազակախմբերի հետ: Գիւղական խաղաղ ազգաբնակչութիւնները սակայն ենթադրութիւնների կարիք չունին. նրանք հաստատ գիտեն, թէ իրանց ապրանքն ո՞վ տարաւ. հոգ չէ, թէ իսկապէս աւազակախմբի արարք ևս է. զիւղացու փոյթն է լինում շտապով Դիմել այս և այն էլքէզու օտքը, նրանից իրաւունք ստանալ, մտնել նրա սեպհական կամ հէնց էլքալթի նախրի, հօտերի, ջոկերի մէջ, ընտրել իր սեպհական տանուլ տուած ապրանքը, բերել կանգնացնել էլքէզու աչքի առջև, սակարկութիւն անել, արժողութեան կէս կամ քառորդ գինը վճարել և իւր անասուններն առաջ վարել ու տանել:

Եւ ի՞նչ կարծիք, որ այսպիսի խելօքների արածն աւելի խոհեմութիւն և շահաւէտ է, քան մի քանի Դաւարկաղլուխ սնապարծների, որոնք կը փորձեն իշխանութեան իրաւամբ չեւ բերել իրանց կորցրածը, և մենք կաւելացնենք՝ յաւիտեան կորցրածը:

Եսպիսի որսաճանգութեան Դէպքում՝ որսկանները կրօնակցու-

Թեան կամ ազգակցութեան խտրութիւն չապ սակաւ են անում և եթէ առհասարակ թուրք զիւղերի ապրանքին քիչ են մօտենում, այդ թուրքերից կրած երկիւշն է և ոչ հաւատակցութիւնը:

Թուրք զիւղացիներից չապ անգամ կողոպտողներն իրանք են պուժում: ձեռաց զինավառում են զեղջուկ թուրքերն և կռիւ մղում իրանց ապրանքին շիւշողների հետ: Ձեռ գտնիլ մի զիւղացի, թէ կուղ շառն աշքապ թուրք, որ տանը մի քանի կտոր զէնք չը պահի. քալցած մնում են ու նախ զէնքի համար են փող տնտեսում: Դաշոյնը հօ ամենքի կողքից կախ անբաժան ընկերն է՝ հարկաւոր ժամանակ տիրոջը պէտք գալու:

— Խելացի դործ, բացականչեցի ես:

— Բայց հիմա հարցրու քո ազգակիցներից, քանիսի տանը մի հապ ժանգոտ զէնք կը գտնես. այն էլ միայն Դարալապեազի ժողովրդի մէջ: Ի հարկէ, խօսքս Սիսիանու և առհասարակ Ղարաբաղի քաջասիրտ հայերի համար չէ, որոնք զէնքն իրանց հարազատ որդոց ու եղբայրների պէս են սիրում: Ես ակնարկում եմ այստեղ մեր հիւսիսային հարևանների՝ Գեղարքունցի հայերին, որոնց զէնքը միայն գերանդին ու մանգալն է՝ հունձ անելու համար. տնաշէնների վառելանիւթն անասնոց աղբն է, գոնէ փայտ վառէին, որ մի-մի կացին պահէին, որով տեղն եկած ժամանակ՝ իրար դուռն ճղելու սպառնալիքներ անէին: Ի հարկէ, շառն կատակ է արածս, թէ չէ հայ ու արիւն. լսումձ բան է:

— Ընչո՞ւ, մեր փրկիչների մեծամասնութիւնն ինքդ չէիր ասում, որ հայ են:

— Սուլէյման բէգին փախցնողների մասին է խօսքդ:

— Սյո՛ռ:

— Հր', ժպտաց տէրտէրը, հազարաւոր ինձպէս հայեր թող մատաղ դնան նրանց միջի մի թզաշափ լլար տղային, որին շու չը գիտեմ, բայց ես Յունոն կարծեցի, և հասարակ կարող եմ ասել, որ նա էն գառան մորթու մէջ...

— Առիւծն էր:

— Առիւծն էր, այո, բայց ինչ արած, հազարաւորների մէջ մէկ մարտ խուփ, Աստուած Յունոյի կռանը կենաց (օգնական լինի), Յունոյի ինչպէս ասացի, մի առիւծ է՝ ոչխարից կամ կովից ծնած. Յունոյի

սրտոտութեանն են պարտական էս կողմերի հայերը, որ նրա լոյս ընկած օրից՝ ոչ մի գիւղի հափ փողի վնաս չի գիտել, Յունօցի ահն է, որ Ղարաբաղի կողմերից եկած, մեր աշխարհը քար ու քանդ աւերող արհնխումներին ծակերն է կոխել ու աւազակութիւնները պակասել են. այո՛, Սուլէյման բէգի ճանգից մեզ ազատողը Յունօն էր, ու իր մարտիկն էին, թէ չէ Սուլէյման բէգը քո զլխիդ Փրօ-ֆըռացող մի զազ կտուից վախեցողը չէր: Հնա, հնա, Յունօն էր, անպարծառ. Յունօն էր, շիշպեց տէրտէրը:

— Եւ շատ էլ լաւ է անում Յունօն, ասացի ես, խորորնակին խորորնակ, մինչեւ երբ պիտի հայը թուրքի ձեռքին մուկը շառնայ:

— Ի՞նչ անես, որ երկարապէս չի լինելու Յունօցի ասպարէզը, նկատեց քահանան, իր կորիճութիւնի հետ եթէ փոքր ինչ էլ խելօքութիւն ու հեռափնտութիւն ունենար, նպատակին հասած կը լինէր: Անիծած թուրք աւազակներն աւելի վստահ են գործ շնում իրանց արհեստը, քան թէ ես իմ քահանայութիւնը: Ընչո՞ւ. Որովհետեւ կողոպտածից անխնայ բաժին են հանում էն մարդկանցը, որոնց ձեռքին է իրանց վիճակը: Գիցու՞ք՝ շափ-էլ խափ-ու պատուիրած է վերեւից՝ ամէն հնարք գործ շնելու, աւազակութիւնը վերջացնելու և խեղճ ժողովրդին տէր ու տիրեկանութիւն անելու, բայց ի՞նչպէս է կատարուում էդ սուրբ պարտականութիւնը: Էն ո՞ր խելքն աղ ու հացի հետ չեւա՞ծ մարդը կը լինի, որ իր հացին քացով կը տա՞յ ու իր ծոցը տաղացնոյի ճանապարհը կը փակի: Ի՞նչ կա՞յ, ո՞վ է համբաւը տեղ հասցնողը: Օրինակ՝ լուր ստացար, թէ այս ինչ գիւղի կամ մարտի տաւարը տարել են. ձիաւորուիր, հարիւր ձիաւոր քամակիցդ քցիր, մի քանի ժամ չօլերը չափիր ու արի արդարացիր, թէ հինգ օր հինգ զիշեր քունդ կարել ես ու չես դրել աւազակներին, կամ թէ հանդիպել ես, հետները զէնքի ես բռնուել, մի երկուսին վերաւորել ես և տեղի անցարմարութիւնից, կամ ուրիշ պարծառներից ստիպուած ես եղել ձեռքից բաց թողնել:

— Իսկ Յունօն, հարցրի ես.

— Յունօն կոպիտ հայութիւն է անում: Եւ այդ պարծառով Յունօն աչքի փուշ է շառել երկրի վրայ աչք ունեցողների համար. իսկ չիմար կը լինի էն մարդը, ով փուշը կը թողայ իր աչքումը ցցուած և չի աշխատիլ հանել ու կրակ տալ: Արի ես քեզ հաստապ

խօսք տամ, որ Յունոցի ասպարէզը շատ կարճ կը լինի. մի ամսից, մի տարուց կը լսուի, որ քո Յունօն Սիբիրի ճանապարհին է, թէև նրա մեղքն այսքան է միայն, որ ժողովրդի արիւնը ծծողների արիւնն է խմում... Է՛հ, պարոն, ի՞նչ եմ երկու ժամ գլխացաւանք տալիս քեզ, յոգւոց քաշեց քահանան. քեզ էլ, ի՞նձ էլ, աշխարհքին էլ էս բաները յայտնի են, էսպէս եկել է, էսպէս էլ գնալու է: Լաւն ա՛յն է՝ վերջ տանք, մօտենում ենք ահա Ահմօ բէգի օբաներին (վրանների խումբ), ձեւացրու՝ որպէս թէ ոչինչ չըզիտես և ինչպէս ես գործը կը տանեմ շու աջնպէս քեզ պահիր:

— Բայց շու իմ գլխաւոր հարցին պատասխան չըտուիր, ա՛յ երեց, և միայն ճոռոմաբանութիւնների կծիկը չեմ տուիր. ես քեզ հարցրի Ահմօ բէգի անձնաւորութեան մասին:

— Այդ հարցմունքին ես մի խօսքով պատասխան կը տամ: Ահմօ բէգը բոլոր էլբէգիների ամբողջացած գումարն է: Նա միակ մօրէն է, որի մօի վրայ ոչ մի էլբէգու աւամը չի գործում, ուստի և ամէնքից հաւասարապէս յարգուած է: Միակ նրա աչքի գրողն էր մօտիկ հարեւան Դարալագեազցիների էլբաշի Նասիր բէգն է. իսկ այդ արգելք չի լինիլ մեզ այսօր Ահմօ բէգի մօտ սիրալիր հիւրընկալութիւն զտնելու: Այդ յատկութիւնը ընդհանուր է բոլոր էլբէգիների համար: Դուրսը մարդի արիւն խմող լեռնական համայնքների այդ պետերն իրանց վրանի ներքոյ չափազանց հիւրասէր և քաղցր են, մանաւանդ՝ եթէ իրանց հիւրը հրամանոց տէս իշխանաւոր և իրաւունքի տէր անձն լինի:

— Ի՞նչ կապ ունի իմ պաշտօնս Ահմօ բէգի կենցաղավարութեան և վայելած իրաւունքների հետ, զարմացած հարց տուի տէր-տէրին:

— Ա՛յ, շուրտով կը տեսնես, որ ունի. թէ յոյսս հաստատ է, որ Դերդ յաջողութեամբ պիտի կատարես:

Բայց բաւական է, այսքանը միտդ պահիր, որ Ահմօ բէգն իմ մօտ ծանօթն է ու բարեկամը, և ահա ինքն իր ծեր տեղով՝ իր ուրիշն է մեզ շինաւորում, ասաց տէրտէրն և ձիու գլուխն ուղղեց Դէպ սպիտակամօրուս, բարձրահասակ, բայց ծերութիւնից փոքր ինչ կուացած էլբէգին:

Եր.

Պշտի երեսով, մանր, կապոյտ աչքերով մի կաշտառ, մօրուքը հինաւ Դրած ալեոր արագ-արագ շրտալում էր Դէպի մեզ:

Նա թեթեօրէն գլուխ տուեց ինձ և ժպտալով քահանայի երեսին, կամենում էր թեքուել նրա կողմը:

— Դէպի թօրփաղ-երանաւ' լը, Դէպի թօրփաղ-երանաւ' լը, ցօն-քերը ցած թողեց և լուրջ Դէմք առած՝ պարկառանքով ձեռքով իմ կողմը ցոյց տուեց փերփերը թուրք էլքէզուն. գլուխ փռւր, լաւ պատիւ փռւր. երկու քայլաչափ ցեպ մնալով ինձանից, ձայնը կոկորդի մէջ խեղճած՝ փսփսաց նա: Հասկացիր, ամեն բան սրա իրաւանց տակ է, սրանից է կախուած:

Ահմօ բէգը գոյնը տուեց. նա կանգնեց և ամենայն ակնածու-թեամբ խոր գլուխ տուեց ինձ:

— Ինքը շատ խիստ մարդ է, թորփաղ-երանալնորի գլխաւորն է, բայց իմ լաւ բարեկամն է, քո խաթիր եմ հետը ձի նստել, եկել, ականջս է ընկնում երեւիցս քահանայի փսփսոցը Ահմօ բէգին ուղղած:

— Շնոր, մի ուշանաք, մանուկներ, միտաքսեաց վրանը տնկեցէք, դառը մորթեցէք, երեսը շրջելով Դէպի իւր երեւից եկող տասնաւոր հալապակաները, տնօրինեց Ահմօ բէգն և մօտ վազեց՝ ձիուս սանձը բռնեց և յառաջ քաշելով՝ գոչեց:

— Աստուած երկար կեանք տայ մեր թօրփաղ-երանալին, մեր գլխի, մեր աչքի վրայ է շնորհ բերիլ:

Տեղական կեանքին անձանօթ մի անձնաւորութիւն ոչինչ չէր հասկանալ անշուշտ քահանայի խորհրդաւոր խօսքերից, իսկ ես և Ահմօ բէգն իսկոյն երկուսս էլ մեր Դերերի մէջ մտանք:

Քահանան ինձ ներկայացրեց իբրև թօրփաղ-երանալ, կամ հայերէն՝ հողային գեներալ. ուրիշ խօսքով՝ պետական կալուածների լիազօր տեսուչ, իսկ Ահմօ բէգն ըմբռնեց, որ իմն է լիուլի իրաւունքը՝ կամ կը թողնեմ խոտաւէտ արօտապիլին իւր ձեռքին, կամ թէ կը խլեմ և կը ջանձնեմ ուրիշ համայնքի՝ հովանաւորելով իւր հա-կառակորդին՝ նորա նուիրած մի քանի քրդի կարպիւններով:

Փողովրդական լեզուում՝ քրդի կարպիւտ նշանակում է հարիւր:

բուբլիանոց թղթադրամ: Մեծամեծ հօտերի և նախիրների տէր-
սար գնացող էլքէզիններն իրանց համայնքի միջից տնտեսում են մի
քանի այգալիսի կարպետներ կամ փալամներ՝ թօրփաղ-երանալի
ոտքի տակ փռելու համար: Այդ քրդի կարպետների շնորհիւ՝ չօփ-
ընաշի, սաքալախօ, կամ խոտազին կոչուած արքունի վճարքի քա-
նակը կիսով չափ շատ անգամ պակասում է. քսուքը հազար ոչխար
ու հինգ հազար քսուք ունիս համայնքից սեպհականութիւն, մի
քրդի կարպետ վրաները փռիր ու կը շառնայ կիսով չափ, որի հետ
և վճարքը կը կիսուի: Շատ սովորական մի երևոյթ. «կաշառքը
մոլթը տեղը լոյս է պալիս» ասում է առածը:

— Բարբի՝ փեսութիւն, քիթս երկու դազ վեր քաշած՝ ծանրա-
գողոթ գլուխս քմբացրի եւ Ահմօ բէգի մինչև ծունկը անընդհար
կրկնուող խոնարհ երկրպագութիւններին իբրեւ պարասխան:

Երեք վիթխարի հօկաններ՝ ուշափ բրդէ, նրբագործ, թանգագին
շուխանները հագած՝ շուրջ բոլորեցին ինձ՝ նոր կանգնացրած, կեր-
պասազարդ վրանի առաջին և պարկառելի ակնածութեամբ՝ նրան-
ցից մէկը ձիուս սանձը բռնեց, երկրորդն ասպանդակը, իսկ երրորդը
թևս մտաւ ու ինձ իջեցրեց:

— Հրամանոցդ ծառաները—իմ որդիքս են, համեսու ժպիտով
ներկայացրեց կորիճներին ծերունի պոռմապետը:

— Ասպուած քեզ բաշխի, շնորհ արի եւ պապասխանելու հիւր-
ընկալ տան փիրոջը և մտայ գորգերով, բարձերով ու մահիճներով
զարդարած վրանի ներքոյ ու ձգուեցի փափուկ թաւշապար մահ-
ճի վրայ:

— Երեխայք, ինչ էք շանդաշում, գոչեց վրանի դուրսը Ահմօ
բէգը, շո՛ւտ, զնո՛ւր մորթեցէք, ամենից զէր ու մստ, ճակարը
ծաղիկ գնուր, ձեռաց մի խորոված արէք, մինչև ճաշը հասնելը,
երանալը քաղցած կը լինի:

— Ահմօ բէգ, տէրտէր, ներս հրամայեցէք, բարեհաճեցի կան-
չել ես:

Նախ քահանան և ապա էլքէզին ամենայն պարկառանքով
ներս մտան, տէրտէրը ձեռքերը խաչեց կրծքին ու ցցուեց, իսկ
Ահմօ բէգը քահանայիցն երկու քաջ յետ կանգնած՝ երեք անգամ
գլուխ փալուց յետոյ՝ ասաց:

—Բարեւ՝ ես եկել, մեր աչքին, մեր գլխին վրայ ես եկել:

—Տէր հայր, նստիր, շարձալ քահանային հայերէն և ցոյց տուի ինձանից բաւականին հեռու պարտաստած տեղը, իսկ Ահմոբէգին ասացի. հրամէ նստիր, ծեր մարդ ես, հօրս տեղն ես, ջահէլները թող կանգնեն, փնաս չունի, մենք էլ մեր մեծաւորների առաջին ժամերով փայտի նման անշարժ ցցուած ենք մնում:

—Աստուած քեզ կեանք տայ, երանա՛ւ, պատասխանեց ծերունին և հեռուէն՝ վրանի շրան մօտ՝ ծնկների վրայ չոքելով, շարձաւ շէպի վրանի շուրսը սպասող իւր որդիքն ու անխօս, ձեռքերի ու ժպտների շարժումով, հրամայեց շտապել զառը լորթել, խորովել և բերել: Ապա բարձր ձայնով նոյն հրամանը կրկնեց.

—Շուտ, գլխով արեց էլբէգին որդոցը, երանա՛ւ քաղցած կը լինի:

—Քաղցած լինելով՝ քաղցած ենք, միջամտեցի ես, բաց խնդրեմ զառը չը մորթել, Աստուծոյ տուածից՝ ինչ կը լինի, բաւական է. ես գիտեմ՝ քո տունդ «փեշլամբար» Աբրահամի շէն օջաղն է, կաթը, մածուն, պանիր, կարագ անպատճառ կը գտնուի, խանութ քոյրերս¹ իրանց ծերունի գլխի փրօջ համար, որ հրամանքդ ես, չարածճի երեխաների բերանից թագցրած կը լինին անուշ սեր ու կարագը. ձուն ու իւշն էլ, փնռք Աստուծոյ, շատ է. Աստուծու տուածից էնքան ոչխար ու տաւար ունիք, որ հաշիւը կորցրել էք, հաւեր էլ՝ հարիւրներով տեսալ շուրսը քջուջ անելիս, ձուածեղն իմ սիրած կերակուրն է, հազար զառանփլաւի հետ չեմ փոխիլ. կը վաշիւենք, կը հաճագտանանք ու ճանապարհ կընկնենք:

—Ասածիդ չափ շատ չեն մեր անասունները, տէր իմ, հրամանոցդ սխալ են հասկացրել մեր թշնամիքը, ըմբռնեց իսկոյն իմ ակնարկս Ահմոբէգը, աչս գարուն էլ՝ տաւարի մէջ դաքաղ (հորբուլ) կար, կէսը կոտորուեց, բաց փռք ստեղծող Աստուծոյ, մի կտոր ցամաք հաց կը գտնուի՝ որ շուկ կշտանաս: Խնդրում եմ, երանա՛ւ, մեր գլխի տէրը, խօսքդ յետ առնես, աչսօր զնալդ միջիցդ հանես, էս գիշեր՝ ծառայիդ տանը շուկ թանգագին հիւր ես, մի

¹ Քաղաքավարական քոյր խօսքը ժողովրդի լեզուով նշանակում է կանացի սեռ:

շաւ քէֆ կանենք, կը պառկես, ջարդուած անդամներիդ հանգըս-
տութիւն կը տաս ու հզուց՝ բարի լուտի հետ՝ ես կը զրկուեմ լու-
սաւոր ու պայծառ տեսութիւնիցդ:

—Այդ մասին չեմ ոչ կը խօսենք, Ահմո բէգ, դու դեռ իմ մի
քանի հարցին պատասխան տուր.—որքան է քո համայնքի թիւը,
տան զլուխ՝ միջին թուով հաշուած՝ քանի ոչխար, ձի և տաւար
կընկնի, որքան խոտագին էք տալիս մեր կողմից ուղարկուած աս-
տիճանաւորներին, նրանք հօ ձեզ չեն նեղացնում, մէջ տեղը կաշառ
հօ չի խաղում:

—Տեսնում եմ, որ իմ թշնամիքս հրամանոցդ շատ զխացա-
ւանք են տուել, նրանա՛լ, իմ հացը կերել են, եկել քո առաջին
եպիֆցս սուր-սուր լուրեր են հաղորդել: Ինչ ո՞վ է տուել համայնք,
անունս է հուշակուել, թէ չէ մեր էլքէզինների մէջն ինձանից ալ-
քաւրը չըկայ, հինգ, տասը տուն աղքատ ու տղոր ժողովուրդ է
այս ձորակումը կուշ եկած, ամէն մէկը քսանի չափ, դայլի ձեռքից
խլած, լշար ոչխար ունի, մի երկու, ոսկրներն երեացող, կով է պա-
հում, որ իրանց երեխէքանց բերանը հաղիւ է թացացնում: Խոտա-
գինն էլ՝ Աստուած հրամանոցդ կեանքն երկար տնի, ինչքան ձեր
ծառայողների կամքն ուղում է տալիս ենք, նրանց բաւականաց-
նում ենք, ճանապարհ ենք դնում: Խեղճերը՝ քիչ է մնում՝ մերոնց
խեղճութիւնը տեսնելով՝ իրանց քսակից մի քանի կոպէկ հանեն,
մեր մարդկանցը բաշխեն, և, ոչ թէ կաշառք տանեն: Ստաֆուռուլ-
լա (քաւ լիցի), ես 75 ձմեռ ամառի՝ զլխով անցկացած մարդ եմ,
50 տարի է մօրուք եմ պահում, երկու անգամ ՀԱՃՆ եմ դնացել,
միտուքս Փէյդամալարի դրան շեմքին եմ քսել ու ոչ մի դուլլուղի
մարդի չեմ պատահել, որ գայ ու աչքը մեր դրպանին քցի, մեղա-
նից կաշառք վերցնի: Կը բաշխես, նրանա՛լ, զլխիդ շուրքան, էն-
պիսի աչքածակերին ես իմ ծածկի տակ չեմ թողնիլ:

—Ես շատ լաւ եմ ճանաչում մեր ծառայողներին, ապահովաց-
րի Ահմո բէգին, նրանք իրանց վնաս կը տան՝ ուրիշի ձեռքի աչք
չեն տնկել, բայց ընչի՞ չէ, ի՞նչ վնաս ունի՝ եթէ նրանք ձեզ լա-
ուութիւն անելիս՝ դուք էլ ձեր կողմից քաղաքավարի դրնուէք, մի
թեթեւ պարգևով շնորհակալութիւն անէք: Ի՞նչ արժանի չի մար-
դիկը նեղութիւն են քաշում, արեւ, անձրևի տակ են ընկնում, ձիու-

ուրքերն են պայտել տալիս, մեղք կը լինի միթէ որ, օրինակ՝ հէնց հրամանքդ, Ահմօ բէգ, մի ձիու պայտի գին քեզանից առաջները շնէիր: Ի՞նչ կայ որ, փառք Աստու, քո համայնքի բռնած ձորակումն երկու Թիֆլիսի չափ քաղաք կը շինուի, ոչխարներիդ հօտերի ծայրը Վփալանթօքեանի գլուխն է հասել, բացի Դաշտերում արածող ջոկերը՝ ամէն մի վրանի առաջ չորս հինգ այլը նժոյգ է կապած, սևադուարի հաշիւն էլ ինքդ պահիր, թիւն իմ գլխիցս թռել է. մեր ծառայողները հաշիւը մեզ ներկայացնում են, բայց ես զի մէկի համարքը միտքս պահէի: Ուղիղ չեմ ասում, Ահմօ բէգ, ծառայութիւնի մարդկանց սիրտը շահած պահելն երկու կողմից էլ օգուտ է, թէ մնաս:

— Ընչի՞ չէ, նրանա՛լ, մեր պարտքն է մեր մեծերին պատիւ տալն և տալիս ենք ու կըրանք: Հիմի քո բարի ուրքը մեր գլխին շնելու շնորհքն ես արել, եթէ ինձ ու Կոնստ քաղաւորացնես, գիշերս ծառայիդ հիւր մնաս, մի՞թէ մենք էշ ենք, հացակեր չենք, մեր պարտքը մի՞թէ չենք ճանաչիլ: Մենք քաղցած կը մնանք ու մեզ համար գիշեր ու ցերեկ անհանգիստ լինողին մեր ծառայութիւնը կանենք: Բայց, նորից ասում եմ, նրանա՛լ, թշնամիքս քեզ սխալ են հասկացրել, իմ համայնքը Ղարաբաղի կողմից եկած էլեւրից ամենայնեպիսիք քիչ է. էսքան վրանը որ քո բարի աչքովդ տեսնում ես, մեծ մասը Դաւթարի են, թշնամու աչքը տրաքացնելու համար ենք տնկոտել: Ի՞նչ անենք, չորս կողմերս հարամկեր աւազակներով լիքն է, եթէ իմանան որ մենք քչուոր ենք, մի գիշեր կը շրջապատեն, բոլորիս սուրը կը քաշեն, ունեցած չունեցածներս կը տանեն:

Էդ ամէնը թողնենք, երանա՛լ, Դու ինձ խօսք փութ, որ էս գիշեր մեզ հիւր մնաս, թէ չէ որ գնաս, իմացիր, որ խանչալն առար, քո ձեռով սիրտս ծակեցիր, խօսքը կարճեց Ահմօ բէգը:

— Ինձ համար մեծ ուրախութիւն է քո այս պատուական վրանի տակ հինգ օրէն փոխարէն՝ տասն օր բարեկամութիւնդ վայելել, և Դրանից աւելի մեծ պարգև չի լինիլ, որովհետեւ ես կհանքիս մէջ բացի սէր ու սոհրաթից՝ մի չոփ պարգև անունով սպացած չըկամ և չեմ էլ ստանալ, ու ով էլ կը յանդգնի մի այդպիսի բան ինձ առաջարկել, ես նրա տան հիմքը քամուն կը տամ, միամտեցրի իմ կողմից Ահմօ բէգին, միայն ներիր, որ չեմ կարող գիշերս մնալ, և

եթէ իմանաս, որ իմ մի ժամաչափ ուշանալու համար մեր Սարդարը (կուսակալ) սառն երես ցոյց կըրտայ ինձ, կարծեմ ինքի կը սփռուես աչս րոպէին մի կրոր ցամաք հացով փորս կշտացնեմ ու ձի հեծնիմ: Մեր ողորմած սարդարի հրամանով՝ ես երեք օրից իր առաջին, իր ղուլլուղին կանգնած պիտի լինիմ, պիտի հաշիւ դամ իրան, թէ Ղարաբաղի, Գեանջու, Նախիջևանի, Երևանի գաւառներումը որտեղ, ինչ համայնք է սար գնացել, ամէն մի էլքաշի իր պատուին վայել յարգումն է մեր ասորիճանաւորների կողմից, թէ աչք էլքեզիններից որն է իրան լաւ պահում, որոնք են աւազակներին իրանց փնտրում պաշտպանում: Ես հասարակ գիտեմ, Ահմէ բէգ, որ Դու հարամկեր էլքեզինների ընկերը չես, Դրա համար շարերին թողած՝ եկայ քո փանդ իմ փան պէս մի երկու ժամ հանդարանալու և գնալու:

— Մեր թորփաղերանալն էս պիշեր քեզ մօտ չի կարող մնալ սփռուեց, ի մեծ ցաւ իւր սրտի, իւր կողմից միջամտել և մեծաբանել փերպէրը. Գեղարքունու դաւառի Գեօգալդարայ գիւղի փանտութին թէլլուգրաֆով սարդարից հրաման է պնացել, որ էս գիշեր իրանց գիւղումը սրա հրամանոց համար փեղ պատրաստի. երկու օր Գեօգալդարումը սրան սպասում է Նոր բայազիդի գաւառապետը, որ սրան փանի հասցնի Գեանջու հողն ու յիս Դառնայ: Մեղքս ինչ թաղցնեմ, ես էլ ուրախ չեմ, որ գիշերս ես ու Դու միայնակ պիտի էս վրանի փակ սէր ու սորըթ անենք, Ահմէ բէգ, բայց որ վերելի չհրամանն էսպէս է, կարծիք ենք հակառակիլ: Լաւն էն է՝ Երեւաններին (պղադուր) հրամայես՝ շուրով սրան հաց ու պացնեն. փանուէրիդ էլ պապուիրի, որ 40 կարիճ սպառազինուած ձիաւոր պատրաստի, մեր թորփաղերանալին փանեն, անվրանգ ճանապարհ գնեն:

— Բալի, ըալի, (այո՛, այո՛). իրաւունքը մեր երանալինն է, թող Դու մի կրոր հաց անուշ անի՝ յետոյ կը մտածենք, պատասխանեց Ահմէ բէգն և կերակուրներով լիքը պղնձէ մեծ ափսէն հրամայեց Դնել մէջ փեղ:

Ես պարսիկ խաների ու մեծամեծ բէգերի փնտրում շար եմ հէլրասիրուելու: Նոյն և մի պղնձէ խոր ափսէով են կերակուրները մօտ բերուում: Մէջ փեղը մեծ սինիով Դրուած է լինում փլաւը, խնդ

շուրջը մանր պնակներով 7--10 փետակ մսեղէն ու թռչնեղէն իւղալի կերակուրներ: Ահմօ բէգինը առաջիններից նրանով էր որոշուում: որ մէջտեղի մեծ սինդու մէջ փլաւի տեղ՝ պարտական հասարակ ձուածեղ էր, իսկ շուրջը կարագ, մածուն, սեր, կաթն ու ժաժիկ: Մի առանձին սինու մէջ էլ դրուած էր թիթեղէ բովի վրայ ձեռաց թխուած անթթեմ խոր (անխմոր) բաշարջ — լաւաշ:

Տէրութի խօսքերից ես հասկացայ, որ ինքը միտք չունի ինձ ուղեկցելու և մարքումս ուրախացայ:

— Համարձակութիւն չը լինի, քրանա՛յ, դարձաւ ինձ սեղանի վրայ Ահմօ բէգը, ինչ է պարծառը, որ քեզ հետ 30, 40, 100 ձիաւոր չը կան ճանապարհ դնողներ ու երկու երեք հոգով հասարակ մարդի պէս ես սարերը չափափութում:

Շատ պարզ էր, որ Ահմօ բէգը երկմտում էր իմ թորփաղն-ընանալութեան վրայ, ինչպէս որ իսկ էր, և ուզում էր խճճել ինձ խօսքերով ու խաչառակել. բայց խեղճ էլքէզին չը գիտէր, թէ իւր դիմացի մարդը հազար փաշա ու մաղերից հաց ուտելով՝ աչդպէս չնչին հարցերի մէջ շփոթուողը չէ:

— Դրա պարծառն ես միայն մի մարդի եմ մինչև օրս յայտնել, ասացի խորհրդաւոր զգուշութեամբ. աչդ մէկը մեր տէրութիւն է, որ ինչպէս հաջի հոգւոր հայրը, պարտական է խոստովանք պահելու. երկրորդ մարդը դու ես, Ահմօ բէգ, որից ուզում եմ չը թաքցնել: Մեր մարդ ես, քո անունդ սարդաւորի դուռն է հասել, մեր հօր տեղն ես, կասեմ, բայց առաջուց զգուշացնում եմ, որ էս դաշտնիքը քո մէջդ մեռնի, որդիդ ու կանայքդ էլ չը պիտի իմանան, թէ չէ գործդ վատ կերթայ:

— Ղուլղ իր հետ գերեզման կը տանի էդ զաւարնիքը, զլուխ իջեցրեց Ահմօ բէգն և աչքով նշան տուեց վրանի դրան առաջին ժողովուած բազմութեանը հեռու քաշուիլ:

— Ուրեմն իմացիր, կամաց քչփչացի ես, սարդաւորի ականջն է հասել, որ Ղարաբաղի կողմից եկած երեք չորս խումբ աւաղակներ, որոնք բոլորն էլ մոսսուլմանն են, բայց ոչ քեզ պէս աղնիւ մոսսուլմաններ, շարունակ կողոպուտներ են անում Դարալաղեաղի ու Նոր-Քաջաղիի կողմերում և սպանութիւններ են կատարում: Ես հրաման ունիմ՝ քիչ մարդով էս սարերը պարտել, որպէս զի աւա-

զակներն ինձանից չը քաշուեն ու չը թագնուեն, ու ես գնամ տե-
սածներս տեղումը յայտնեմ:

Հիմի քեզ ասում եմ, որ օրն էս օր, իմ աչքովս տեսայ Փա-
լանթօքեանի միւս երեսին Սուլէյման բէգին 15 ձիաւորով:

—Քո աչքին քիչ երեւցին, ընդհատեց տէրտէրը, 30, 40 էլ
ասես, սխալուած չեա լինիլ:

—Այդ միւսնոցն է, շարունակեցի ես, իսկութիւնն այս է, որ
աւազակախմբեր կան և ազատ շրջում են, և ես չը գիտեմ՝ Սուլէյ-
ման բէգն ինձանից քաշուեց, չուղեցաւ մօտենալ, թէ՞ սարի արեւ-
մտեան կողմից յանկարծ երեւցող սասը ձիաւորից...

—Ահմօ բէգը մերն է, երանալ, յարձեալ մէջ մտաւ տէրտէրը.
ընչո՞ւ ես 20, 30 ձիաւորը տասը շինում, չը տեսնօր մըջինի քար-
վանի պէս քանիսն էին իրար ետեւից ձորի միջից շուրս գալիս,
շեռ շտասն ու հնգից շաւ կը լինէին, որ մեր ետեւից ընկան ու
չը հասան:

—Այո, սուտ չէ խօսքդ, տէր հայր, երևի շաւ էին և միայն
մէկը սարի գլխից մեզ, չը գիտեմ, ինչ էր ասում, երբ մենք սա-
րից վաղուց իջել էինք և մօտ էինք Ահմօ բէգի համայնքին, ար-
շարացրի ես քահանայի խօսքն և յարձայ Ահմօ բէգին. հիմա
ինչ ես խորհուրդ տալիս, սիրելի Ահմօ բէգ, սարդաւորին ինչ համ-
բաւ տանիմ, էսքան թուրք աւազակախմբերը զրպեղ են ապրում, որ
էլքէզինների մօտ են պաշտպանութիւն գտնում:

—Ստաֆուուուլլա՛, ողորմած երանալ, մօրուքը բուռն անե-
լով՝ ասաց Ահմօ բէգը, իմ սպիտակ մօրուքս ոչ արժանանայ յրախ-
տի լուսին, եթէ ես սուտ ասեմ. տեսած աւազակներիդ ոչ մէկը
մոռուուման չի եղել. Գեօգչեցի Յուսուֆն է, որ մէկի փոխարէն տասը
խումբ է պահում ու էս աշխարհը տակն ու վրայ է արել: Երկու
շաբաթ չի լինիլ՝ իմ համայնքից հարիւր, երկու հարիւր էնպէս
գէր ու մաշի տաւար տուա՞ր արեց, քշեց, Արազն անցկացրեց, ոո
ամեն մէկը մի-մի սար էին, եղբայրն եղբօրը հաւրը հարիւր մա-
նէթով չէր տալ: Ի՞նչ անէինք, գլխիդ շուրքան, ձեռքներիցս ինչ
կը գար, վիզներս ծռած՝ մնացել էինք մօտիկ տալով:

Ես և քահանան իրար աչքով արինք, ժպտալով Ահմօ բէգի
հակասութիւնների վրայ. տասն րոպէ անաջ՝ իւր ասելով՝ այնքան

տաւար չունէին, որ երկխաների բերանը թանուր լինէր, իսկ հիմա 200 կով են տանել տուել:

— Ընչո՞ւ պիտի ձեռքներդ ծալէիք մնացիք, հարցրի Ահմօ բէդին:

— Ի՞նչ անենք, գլխիս տէր, Յունօն իր մարդկանցով ամեն մէկն երկու երեք հաւ աշնալու հրացան ունի, իսկ մեզ իրաւունք չեն տալիս, որ մի հաւ սահենք. մեր հասարակ հրացանի զնշակը հարիւր քաջ էի հասնում, նրանք կէս վերսոր հեռաւորութիւնից՝ մեզանից ումն ուզում են՝ նշան են շնում ու սպանում: Ձեռք լսել անցեալ տարի Յունօն մեր երկու սարի չափ տղամարդկանց օրը սև արեց ու որբերին մեր վզին բեռը շինեց: Յունօն, Յունօն, մոռնումանի արիւնը խմոշ Յունօն է բոլոր տեղերը ոգնաւորակ տուողը:

— Ես այդ բոլորն ինկաւորի կունենամ, ասացի, սարդաւորի ականջը կը հասցնեմ և ձեզ կազարեմ զանազան Յունօնների ու Սուլէյմանների տուած նեղութիւններից: Իսկ առ այժմ՝ այսքան տեղեկութիւնն ինձ բաւական է. մի քիչ էլ մեր փորերի խաթրը շահենք:

Ահմօ բէդը լսեց, իսկ ես ու տէրտէրը հանդիսի սրտով սկսեցինք մեր ձաշն անուշ անել:

(Շարունակելի)

ԵՍ ՁԵՋ ԱՍՈՒՄ ԵՄ...

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Ես ձեզ ասում եմ, այս ողջ քաղաքը,
Որ լուռ փանում է իւր նըշաւակը,
Թո՛ղ ճահիճ՝ դառնայ ապականութեան,
Ինչպէս մի Սոդոմ կամ Արշակաւան,
Եւ մարդիկ, մոռցած ազնիւը, բարին,
Անձնապուր լինէն իրանց կրքերին.
Թո՛ղ վաճառ հանեն ամօթ, խիղճ և գութ,
Գործիք ընտրելով սուտ, դաւ, կոշտապետ.
Յերեկը դանձեր շիջելով փրքներն
Եւ գիշերները անքուն անցներն
Անառակութեան շըւացի անկողնում,
Արբեցութեան մէջ, զեղխ օրգիայում,—
Ես ձեզ ասում եմ—իմ մէջ կայ հաւատ
Դէպի մարդկային առաքինութիւն,
Եւ այնուհանդերձ նա կը մնայ հաստատ,
Ինչպէս սըրբաւորաշ մարմարեայ մի սիւն:

Ինչ ամբոխ է սա? Մի հէգ բազմութիւն,
Որ իր խըշճալի անգիտութեան մէջ
Կարծեց, թէ գըրաւ բախտաւորութիւն
Աջնոեղ, որպեղից շըժոխք է նայում,
Եւ, միջադէպի երամի նյւան,
Պըրայ փըւեց այն ճահիճ՝ վըրան,

Որի շիթերը խառն են թոյնով—
Տառապեալների արին-արցունքով...

Բայց կը գայ մի օր—ազա՛ն խուժանի
Ընչասիրութեան հռանդը կ'անցնի.

Եւ մինչև կոկորդ փըշմի մէջ սուղւած,

Անգօր և շալուկ և հիասթափւած,

Մաքուր փենչերի կարօտը կը զգայ—

Եւ շարձի կը գայ:

Իւր բազուկները պիտի տարածէ,

Ճըշմարտութիւնից փըրկութիւն հայցէ...

Եւ այն օրւանից կը հնչէ զանգը

Մոլորեալների ապաշխարութեան,

Եւ կը նորոգւի, կը մաքրւի կեանքը

Ընկած բազմութեան!

18 մարտի, 1900 թ.

ՌԻՍԱՆՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ա. ԱԴԵԼԵԱՆԻ

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Ը

I

Սեպտեմբեր.

Այսօր վերջապէս յայտնի կը լինի, թէ հիշքեր են ընդունւած նորեկներէց: Ժամը 12-ին ինստիտուտի նախագաւթում, ուր ազաւթ ժամերին ուսանողները սովորաբար խմբոււմ են զրուցելու և ուր աջ ու ձախ պատերի վրայ ապակիապապ շրջանակների մէջ կախւած են յայրոցի վարչութիւնից ուսանողութեանը ուղղած զանազան յայտարարութիւններ, կը կախեն այն բախտաւորների ցուցակը, որոնց ճակատագիրը չէր շաւաճանել: Մեծ էր սպասումը, որ ամբողջապէս կլանել էր բոլորի միտքն ու հոգին: Ամեն մի ցանկութիւն, ամեն մի հոգս և ուշադրութիւն գրաւող իր այդ օրը հեռացել էր մի կողմ, տեղի տալով միայն ընդունւած լինելու ջերմ տենչանքին: Նորեկի մատաղ հոգին գրաւ մէջ էր տեսնում իր ամենաբարձր երջանկութիւնը... Սէ կրիտիկական բուռն, որի անյաջող ելքը, ով գիտէ, զուցէ պիտի աւերէր նրա նախագծած ծրագիրները, խորտակէր նրա բոլոր յոյսերը, փայլուն ապագան, այդ բուռն խիստ լարել էր նորեկի ջղաջին ամբողջ համակարգութիւնը և յառաջացրել հոգեկան ծանր տագնապ: Սէ մարդաշ հոգու մէջ յաջորդաբար ծնունդ էին առնում մերթ մակընթացութիւն — բուռն յոյսերի խրոխտ կուտակումը —, և մերթ տեղափոխութիւն — սիրտ սեւեռացող, դառն յուսահատութիւն... Սթէ չընդունեց... Այն ժամանակ կորչում է մի ամբողջ տարի, և մի ամբողջ տարի յայրոցի

Դռները փակ են լինելու նրա առաջ... Իսկ յետոյ, մի փարուց յետոյ, գուցէ յաւիտեան...

Առաւօրեան ժամը Զ-ին մօտ էր, որ Դուրս եկա՛յ բնակարանիցս: Դուրս գալով փողոց, կուրծքս աղաւուց մի ինչ որ ծանրութիւնից: Վեցերորդ յարկի ցածր սենեակների ծանր ու խոհանոցային բուրմունքներով յագեցած մթնոլորտից յետոյ նորամուտ աշնան սառն ու չորակ օդը ունեցաւ հմայիչ ներգործութիւն: Ես սխեցի աղաւ շունչ առնել. արեանս շրջանառութիւնը կենդանացաւ, ախորժելի ջերմութիւն պատեց ինձ և հոգիս պարզեց, որպէս այդ օրւայ փայլուն առաւօրը: Աքանչելի օր էր. նոր ելած արեւի նոսր շողքերի պայծառութեանը օգնութեան էր եկել երկնքի ջինջ կապուրակը, որը անդրադարձնելով արեւի լուսաճաճանչ ճառագայթները, սփռում էր երկրի երեսին աչք հրապուրող լուսաւորութիւն: Եւ այդ լոյսի մէջ որպէս մի նկար ընկղմած էր ձու բուսականութեան մէջ ծփող դեղեցկաշէն քաղաքը: Կանաչազարդ և սաղարթախիտ ծառերը պայծառ օդի հետ միասին մկրտել էին գիշերային ցօղով և այժմ իրանց փայլուն, անարար հաշկացքները արեւին ուղղած, ովսաննա էին կարդում նրան... Եւ ահա նոցա շունչն էր, որ սփռել էր ամենուրեք մի սքանչելի զովութիւն ու թարմութիւն... Ես անցնում էի այն փողոցով, որը ուղղակի տանում էր Դէպի ինստիտուտ: Լալն փողոց էր, որի մէջ փեղով և ափերով հրաշալի և սրւերախիտ ալլէյներ էին ընկած: Փողոցը մաքուր էր, որպէս գիւղականի տան յատակը, և ջրած: Քաղաքի կեանքը եռում էր արդէն: Ելէքորական սրամուտք արագութեամբ օդն էր ճշում: Կառքերը Դէս ու Դէն էին սլանում, տանելով իրանց հետ գործերով ու հոգսերով ծանրաբեռնւած Դէմքեր: Մեծ և կոշտ ու կոպիտ սալերը իրանց հսկայական բեռներով սաստկացնում էին փողոցում: Կիրող Դըրժոցը և նոյն իսկ խլացնում ամեն մի այլ ձայն: Ծանրիկները շտապում էին շուկայ, ծառայողները իրանց գործին... Աշակերտներն ու աշակերտուհիները կամացուկ քփալով, ուրախ և անմեղ Դէմքերով Դէպ ուսումնարան էին շտապում: Ամէնքը գիւէին իրանց անելիքը, բոլորի այսօրը երեկ էր որոշւած: Միայն այնպէս, ինստիտուտի առաջ խմբւած ալիճուկ սրտերի համար փրում է անորոշութիւն, միայն նրանց համար չկայ անդորրութիւն

և հանդիսու։ Միայն ժամը 12-ին յայտնի կը լինի. շեռ ամբողջ 3 ժամ պիտի սպասել, այսինքն պիտի տանջուել։

Ինսպիրտուրի առաջ գրանիտեայ հակալական քարերից շինուած և լայնատարած սանդուխքների վրայ բաւականին բազմութիւն կար կանգնած. մի մասն էլ նստած էր ալլէյներում շարած նստարանների վրայ։ Մեծ մասամբ նորեկներ էին։ Ամեն մի ազգութիւն մի տեղ էր խմբուած. միայն ժիր, միսաղբալ և պնդերես հրէան էր, որ ամեն տեղ քիթն էր կոխում, նոր բան լսելու, նոր բան սովորելու։

Ժամանակը շանդալ էր ընթանում. ամեն մի ժամը դարի էր թւում. բոլորի շէմքերի վրայ խաշում էր անհանգստութեան տաք-նապը։ Եւ որքան մօրենում էր կրիտիկական րոպէն, այնքան էլ սաստիկանում էր այդ տաքնապն ու ջղաշին շողը... Անսիրտ, անխնայ րոպէ, որ ոմանց համար բերելու էր երջանկութիւն, իսկ շատերին շատն յուսահատութիւն և նոյն իսկ արտասուք։

Ինսպիրտուրի շարպասի շռններն էլ կորցրել էին իրանց ամառային հանդիսը. տղերքը շարունակ ներս էին մտնում և շուրս գալիս։ Ներս մտնելով նրանք ամեն անգամ կանգ էին ստնում այն շարադուշակ պատի հանդէպ, որտեղ պիտի կախէին ընդունեալների ցուցակը։ Եւ լսում էին շառն, սրտածմլիկ բացայայտութիւններ.

— Իէհ յայտնեն, վերջանայ էլի, ինչու այսքան յետաձգում են. սա կատարեալ բարբարոսութիւն է։

II

Եւ մօտեցայ մեր տղերանց, որոնք խմբուած էին շարոցի առաջ ընկած գեղաշուք ալլէյում։

— Տղէրք, հնց էք. հարցրի բարեւելով բոլորին։

— Ժամը 12-ին կ'որոշէ մեր վիճակը, պատասխանեց Բէհրամեանը, որ ձեռները խաչաձև կուրծքին սեղմած՝ աշխատում էր վարագուրել իր նետրդային շողը։ — Կը վճուի մեր կեանքի կամ մահւան խնդիրը, աւելացրեց նա ժպտալով և աւելի ամուր կծկեց իր տեղում։

Բէհրամեանը 18 տարեկան մի նիհար և գունաւոր տղայ էր, որի երեսը վաղուց էր շրկել պատանեկական թարմութիւնից և

անմեղութիւնից: Դաւուկ շէմքը, կապուկաւորութեամբ աշխատելու և երեսի վրայ տեղ-տեղ շուրս ցցած բշտիկները ցոյց էին տալիս, որ նա վաղուց դերի է եղել շաշտ կեանքի:

— Երեք ժամից յետոյ կամ կընկնենք եօթներորդ երկինքը և կամ ճանապարհորդական պայուսակները ձեռներս առած շէմքի կաշարան կը շարապենք առանց յետ նաշելու, ճիշդ աշնակէս, ինչպէս այդ անուամբին շեռ քննութեան կիսում կարուղները:

Այս խօսքերը ասաց մի նորեկ աշնակիսի անդարբերութեամբ, որ կարծէք նրա համար միեւնոյն էր ընդունել կամ չընդունելը:

— Ե՛հ, անկասկած ես չեմ ընդունելու. հառաչանքով արտասանեց մի պատանի, որ նորեկների մէջ ամենաջահէն էր, — Խնչ պիտի լինի իմ ճարը:

Պատանու փորձամած և մտախոհ հայեացքը մտնում էր, որ նրա հոգու մէջ մտնի է փրում. թախծալի աչքերի արտայայտութիւնը կարեկցութիւն էր շարժում: Նա հանգիստ չէր իր նստած տեղում. նրա կրծքի վրայ մի ծանրութիւն էր իջել, որ տանջում էր անընդհատ... Ախ, Խնչ կը լինէր, եթէ նա կարողանար շիւթական մի շարժումով լուծել այդ սպանիչ շարժութիւնը և իր ազգանունը գրէր չարաբաստիկ ցուցակի մէջ:

— Խնչ, ասաց Բէհրամեանը թեթեւ նախանձով, քեզ ընդունած կը լինեն. չէ որ յու բոլոր առարկաներից լաւ թւանշան ես ստացել:

— Ճշմարիտ է, բայց ո՞վ գիտէ:

Եւ իր մտազբալ հայեացքը մի կէտի յառած արձանացաւ:

Ուսանողները նոյնպէս կամաց-կամաց խմբում էին ինտրիգուսի առաջ: Նորեկները նայում էին նրանց հիացմունքով, նայում էին և չէին կշտանում: Ահա երջանիկ մարդիկ. արդեօք շրանցից շուրս էլ այլ երջանկութիւն կայ. լինել ուսանող, հազնել ուսանողական զգեստը, երթալ դաստիարակութիւնների, աշխատել, ձեռք բերել այն շիւթն ու արտօնութիւնները, որ վաշելում է ուսանողը հասարակութեան մէջ, կանանց և մանաւանդ օրիորդների շրջանում, բերկրանք բերել ծնողացը և մանաւանդ մայրիկին ուսանողի շքեղ ֆորմայով... Ս՛հ, արդեօք ճակատագիրը խղճալով է:

Խմբին մօտեցաւ նորեկ Մարութեանը, ու ժպտեալ բարեկեց

բոլորին: Նորեկների մէջ տարիքով ամենից մեծն էր: Մի գեղեցկա-
դէմ և վայելչահասակ տղայ:

—Հը', ինչպէս եղաւ անցած օր, պատմիր լսեմք, շիմեցին
Մարութեանին նստողներից մի քանիսը:

—Ինչպէս պիտի լինի. անիծածը ուզում էր կորել էլի: Մի
օջին էր, օջին, բայց լաւ պրծաց:

—Ի՞նչ առարկայից էր, հարցրի ես:

—Տրիգոնոմէթրիայից, պապասխանեց Մարութեանը, — այդ
անիծած Բուսլախի մասին սուր չեն ասում, թէ նա ունի մի որոշ
սխտեմ, այն է 50-ից մէկին միայն անցկացնել. զօրով, ուղ-
ղակի զօրով ուզում էր ինձ կորել... Դէ գիտէք, թէ ես ինչպէս
էի սովորել այն բոլոր խնդիրների լուծումը, որ սովորաբար առա-
ջարկում է Բուսլաքը. ջրի նման զիրէի... Մօրեցայ տախտակին.
Դեռ խնդրի պայմանը չըվերջացրած ես արդէն գիտէի, թէ որ
խնդիրն է. ասաց, երկու բուլետում լուծեցի: Բուսլաքին շիւր չե-
կաւ այդ, որովհետեւ երեւի իր հաշուով պիտի կորէր ինձ: Ասաց թէ
խնդիրն ուղիղ է լուծւած, բայց մէկն էլ է հարկաւոր լուծել: Նոր
խնդիր առաջարկեց: Նոյն արաղութեամբ լուծեցի: Գրաւ մի փոք-
րիկ թերութիւն լուծման եղանակի մէջ և ասաց, եթէ ուզում էք
լաւ թւանշան ստանալ, պիտի մէկն էլ լուծէք: Ես հաւանութեան
նշան արեցի. Բուսլաք առաջարկեց ինձ երրորդ խնդիրը և պիտի
ասեմ՝ շփւարը: Այդ ևս լուծեցի: Վերջը Բուսլաքը յարձաւ. ինձ
ու ասաց. ես ձեզ չօրսից աւելի չեմ կարող շնել: Ես մնացի քա-
րացած. ի՞նչու, պատճառը, դա անարդարութիւն է. ինձ հինգ
պիտի շնէք: Բուսլաքը թարսեց. չէ, ասում է, ես չեմ կարող
աւելի շնել: Յետոյ քիչ մտածեց և ասաց. ուզում էք մէկ խնդիր
էլ առաջարկեմ. եթէ կարողացաք լուծել, 5 կը շնեմ, եթէ չէ՝ եր-
կու կ'ըստանաք... Շատ բարի, ասացի ես: Առաջարկեց մի բարդ
խնդիր, որը ինձ նոյնպէս ծանօթ էր նրա խնդիրների ժողովածուից:
Ձեր արեւն եմ ասում, ոչնչպէս լուծեցի, որ մնաց էլ կորած... էլ
ճարն ի՞նչ էր. սրիպւած եղաւ 5 շնելու...

—Այդ անպիտանութիւն է, ասաց Բէհրամեանը վրդովւած,
ինկիզիզիայից էլ վատ է...

եւ կրկին կծկեց իր փեշում. բայց եթէ ինքը ընդունած չըլինի...

— Ծիծաղ է, ծիծաղ, շարունակեց Մարութեանը, — Բուսլաեի մասին ասում են, որ ուղղակի յայտնել է, թէ ստիպւած է քննութիւն փուլների մեծ փոկոսը կտրելու, որովհետեւ այդ պահանջում են. հւր հրտել պիտի զեպեղել բոլորին...

— Եղբայր, շոշաղ ես, ասացին այս ու այն կողմից:

Իսկ Մարութեանը ժպտում էր և ինքնաբաւական:

Մնացած փղերանցից ոմանք յաջող էին անցել Բուսլաեի ձեռքից, իսկ ոմանք բախտ էին ունեցել այդ առարկայից այլ ուսուցչի մօտ քննուելու, որը համեմատաբար բարեախրտ էր:

III

Ահա ժամը փասնըմէկ ու կէսն է... Նորեկները կամաց-կամաց խմբւում են նախադաւթում: Ասեղ գցելու փեղ չկայ: Ուսանողներից շատերն են ներկայ. եկել են ոմանք իրանց ծանօթների, ոմանք բարեկամների մասին փեղեկանալու: Նրանք միայն յուսադրում են, սիրտ են փալիս: Բազմութեան սիրտը ուժգին է տրտիւում: Զշալին ցնցումներ են խաղում շատերի գէմքերի վրայ: Քչերն են խօսում, ծիծաղում, հանաքներ անում. բազմութիւնը լուռ է և շրթունքները կծած սպասում է, սպասում է իր նետարդային ամբողջ համակարգութիւնը լարած... Մի թեթեւ շարժում, ուրի մի ձայն գէպի գիւնափուները փանող սանդուղների կողմում — և ամբոխը ցնցում է ամբողջովին... Ժամացոյցի սլաքների զոյգը կանգնած է XII-ի գիւնաց, մի բոպէ է մնում: Բարձրանում է աղմուկ... Խորհրդաւոր բոպէն շարժում է բոլորին և փողնապը հասնում է իր զաղաթնակէտին: Զարկեց ժամը 12-ը: Բազմութիւնը լռեց և մի քանի վայրկեան ինքնամոռացութեան մէջ անցկացրեց... Բայց ոչինչ չըկար շեռ ևս, և աղմուկը նորից բռնկեց:

— Դէ բերեն էլի, գոչում էին գէս ու գէնից:

— Մինչ Թրք պիտի փեէ այս դրութիւնը:

Աղմուկը խրոխտանում է, իրարանցումը սաստկանում: Անցաւ 5 բոպէ 12-ից և յանկարծ նախադաւթից գէպի վերեւ փանող սանդուղքի գլխին երեաց ծառան՝ շրջանակի մէջ դրած ցուցակը ձեռին:

—Յուցակը, ցուցակը...

—Ամա, ինքնամոռացութեան մէջ մոռնաց բազմութիւնը:

Եւ ամենքը մի վայրկեան պապանձեցին, շիւթական տախտակը տեսնելուն պէս: Շարերը սառել, մեխած էին տեղներում, ոմանց թուրը չորացել էր կոկորդում, շարերը հեալով և արագաշունչ, շէս ու շէն էին հրում կանգնածներին և շտապում շէպի հրեղէն տախտակը:

—Ճանապարհ... Ճանապարհ ուէք որ ցուցակը կախէ, գոչում էին այս ու այն կողմից:

Մառան շուարութեամբ էր անցնում բազմութեան միջով: Շարերը կռնոտում, փորձում էին որսալ իրանց ազգանունը, սակայն իզուր ջանքեր:

—Ճանապարհ ուէք, հրամայական եղանակով գոչում էր ծառան և արհամարանքով ժպտում: Մի քանի վայրկեան ևս, և տախտակը կախած էր պատից:

Բոլորի դատարկութիւն էր այդ, որ ոմանց արդարացնում էր, իսկ ոմանց մահւան դատապարտում... Եւ ամբոխը ուժգնութեամբ մըշտեց շէպ այդ նւիրական տեղը՝ ոմանց երջանկութեան, ոմանց դառնութեան աղբիւրը... Աղմուկ, կարմրած և քրտնած շէմքեր, բիբերից շուրս թռչող աչքեր և կորակի ձայներ:

—Իմ անունս չկայ:

—Ես ընդունւած եմ:

—Լաւ նայեցիր. լաւ նայիր...

—Մենք ընդունւած ենք...

Եւ միայն ընդունւածների ձայներն էին հնչում շանթահարների պապանձած բազմութեան միջից:

Մի ժամայ ընթացքում ամբոխը հազիւ ցրեց: Թէ ընդունւածները և թէ չընդունւածները մի քանի անգամ ցուցակին նայելուց յետոյ միայն թողնում էին նախագահի թը և հեռանում, ոմանց սրտերը բերկրութեամբ լցւած, իսկ ոմանցը դառնութեամբ խոցւած... Մի կողմ ուրախութիւն, միւս կողմ արտասուք... Որպիսի դառն և սրտաճմիրկ տեսարան, երբ ընկերներից ոմանք իրանց զգում են երջանկութեան գազաթնակէտին, մինչ միւսների առաջ սեւացած է աշխարհը, և որոնց կրծքը սպտուռում է յուսահատութիւն:

նից... Ուրախները, ինչպէս իւրը ջրից, բաժանուում, հեռանում էին մի կողմ: Վշտահարները վշտահարներին մօտենում միմեանց մխիթարելու, և փախչում էին երջանիկներից իրանց վիշտը չկրկնապարկելու համար:

IV

Մերոնցից միայն Միհրանեանը չէր ընդունել: Եւ չէր երևում:

— Ի՞նչ շատաւ Միհրանեանը, հարցրեց Մարութեանը զւարթագին:

— Տուն գնաց, պարտախանեց մէկը:

— Աչքերին արտասուք կար, աւելացրեց Բէհրամեանը, — խեղճ է, գնանք մխիթարենք. մոլածենք, նրան մի կերպ օգնենք:

Եւ միասին գնացինք Միհրանեանի բնակարանը: Մտնելով նրա սենեակը, տղային գտանք մէջքի վրայ պառկած: Նա երկու ձեռով բռնել էր ձակապը և աչքերը փակել: Շուռն անգամ չէր լսում, այնքան խաղաղ էր նա պառկած: Սակայն խաղաղ չէր նրա ներքին աշխարհը. ծանր վիշտը մաշում էր նրա սիրտը և խեղճ տղան չկարողանալով շիմանալ հասած հարւածին, թուլացել, մարել էր տեղն ու տեղը և մի կերպ իրան տուն գցելով, ընկել անշնչացած:

Միհրանեանը մի վերին աստիճանի զգայուն և ինքնասէր տղայ էր: Վշտահար զգացմունքների և վիրաւորւած ինքնասիրութեան անշնչազու մոնչիւնին չէր շիմացել նրա թուլակազմ մարմինը. և նա այժմ տաքութեան մէջ էր:

— Ա՛յ տղայ, Միհրանեան, գոչեց Բէհրամեանը, շարժելով հիւսանդի ձեռքը, — Ի՞նչ է պարտահել քեզ:

Միհրանեանը լայն բաց արաւ աչքերը, նայեց ընկերների վրայ, մի վայրկեան շիտեց զարմանքով և յանկարծ երկու ձեռով ծածկելով երեսը, սկսեց շառնաշուռն հկկկալ:

— Տօ, գիժ ես, ինչ ես, շիմեց նրան Մարութեանը, վեր կաց, վեր կաց գնանք զբօսնենք և ամեն ինչ կ'անցնի:

— Ես անբախտ եմ, միմեջաց Միհրանեանը՝ շառնագին հկկկանքի միջից, — հիմա՛յ ես ինչ անեմ... Խեղճ հայրս. Բալախանու նաւթ ու մուրը կուլ տալով, հազար ու մի զրկանքներ կրելով,

իր ամբողջ ընտանիքի բողազից կտրելով ինձ ուսում է տւել, որ դամ բարձրագոյն Դպրոց մտնեմ, աւարտեմ և, վերադառնալով հայրենիք, ազատեմ բոլորին Դժոխացին կեանքից. իսկ այժմ... Խեղճ հայր... ես մեռած եմ քեզ համար... Ի՞նչ միտք կայ այլ ևս ապրելու. մահը ամենափրկարար ոյժն է այս րոպէին... Ամիս...

Ամենքը այդ խօսքերի ճնշող ազդեցութեան տակ մի րոպէ լռեցին: Տխրութեան վարագոյրը իջաւ նրանց Դէմքերի վրայ և ընկերները գլուխները խոնարհած մտածում էին, թէ ինչպէս օգնեն իրանց Դժբախտ ընկերոջը:

Միհրանեանի հայրը մի մեծ ընտանիքի տէր գործակատար էր Քալախանի: Տեսնելով թէ ինչպիսի գրաւիչ ռոճիկներ են ստանում Բաքուում ինժեներները, նա վճռեց իր որդուն ևս բարձրագոյն ուսման տալ: Եւ այդ օրից նա իր ամբողջ ընտանիքը զրկանքների ենթարկեց միայն իր մեծ որդու համար: Տղան աւարտեց ռէալ Դպրոցը: Խաղէկները խոստացան օգնել նրան նիւթականաւորէ՝ բարձրագոյն ուսում ստանալու համար: Այդ նպատակով քանի անգամ էր հայրը Դիմել նրանց:

—Այսքան տարի ձեզ համար չնչին ռոճիկով և ամենայն հաւատարմութեամբ ծառայում եմ. ի՞նչ է իմ Դրութիւնը. նոյն 30 ռուբլի ռոճիկը և նոյն նաւթի ու մուրը: Դո՛նէ որդուս օգնեցէք:

Եւ յաջողւել էր: Անսահման էր հօր ուրախութիւնը այն օրը. իսկ այժմ, եթէ լսի այս բոթաբեր լուրը:

—Խեղճ հայր, մրմնջաց նորից Միհրանեանը, ինձ ամենից շատ նրա Դրութիւնն է պանջում և այն վիշտը, որ նրան հալ ու մաշ պիտի անէ, երբ իմանայ ընդունւած չլինելս:

Եւ նա կրկին սկսեց հեկեկալ:

Ուրախ, ճակատները բաց և համարձակ ալմուկով ներս մտած ընկերները լուռ էին և ոչ մի խօսք չէին գտնում ասելու: Թողին զբօսանքի գնալու հարցը և մնացին:

—Ոչինչ, ասաց Բէհրամեանը, այստեղ կը մնաս, մի լաւ ուսուցչի մօտ կը պատրաստուես, որը կապեր ունենայ ինստիտուտի հետ և եկող սեպտեմբերին կը մտնես ուսանող: Քանիսն են այս տարի այդ միջոցով մտնել: Եթէ այդ էլ չի յաջողւիլ, մինիստրին կը Դի-

մեզ, կամ այլ բարձրաստիճան մարդու և կը պատմես նրան Դրու-
թիւնդ, ծնողներիդ վիճակը:

Ոչ, դժ չառարկեց այդ առաջարկութեանը:

— Այդպէս էլ հօրդ և բարերարներիդ կը գրես, աւելացրեց
Մարութեանը:

Միշտանեանը փոքր ինչ կաշաշեց, տեսնելով ընկերների ան-
կեղծ հոգապարութիւնը և ջերմ կարեկցութիւնը:

— Ի՛նչ վեր կաց դնանք զրօններ, Դիմեց կրկին Մարութեանը:

— Չէ, գնացէք. սիրտ չէ մնացել ինձանում, պատասխանեց
Միշտանեանը:

Երկու հոգի մնացին վշտահարի մօտ, իսկ մնացեալները ցտեսու-
թիւն ասելով, Դուրս եկան:

— Ո՛ւր գնանք, Դիմեցին այս ու այն կողմից:

— Գնանք պարի, ասաց Մարութեանը. երաժշտութիւն կը
լսենք ու դարեջուր կը խմենք: Պիտի միմեանց շնորհաւորենք:

— Դա ոչինչ, պատասխանեց Բէհրամեանը, սառն պիտի քէֆ
սարքենք և հին ունանողներին էլ հրաւիրենք: Իսկ այժմ իսկապէս
պարի գնանք և տեսնենք ի՞նչ գեղեցկուհիներ կան այնտեղ:

Ամենքը քրքրացին: Ու խումբը շարժեց:

ԱՐԻՆԵՐԿԱՆ

ԱՐԻՆԵՐԿԱՆ ԻՍՄԱՀԱՄԵԼԱՆԻ

Ա՛րիւ, երնէկ թէ կեանքիս գնով
Ազատ լինիմ մէն մի օր,
Ազնու... վայրի եղնիկի հետ,
Ընկնեմ մէնակ պար ու ձոր...

Վառ արեւի շողքը ոսկի
Կսկում խմեմ ու ծծեմ,
Անուշ երգով սիրտս բանամ
Լալ ու լազուր երկնի շէմ:

Զատ ու զարբար ծաղկանց վրան
Լուռ ծմակի խորքն ընկնեմ:
Ջան, աչքներ ջան, քեզ հետ սրտանց
Գրկեմ ծառերն, արդասեմ...

1857 թ. մարտ, Երևան:

Կսկում==ուժով, թափով, խիստ:—Լալ ու լազուր==կարմիր ու կա-
պույտ:—Ջառ ու զարբար==ոսկէ ու կանաչապատ:—Ծմակ==անդառնի ամե-
նախոր ու լուռ տեղը. անալոգիալով կոչում են ծմակ հասն ձորերի հով,
անարեւ թաքնած տեղերը:

ԼՈՒՌ ԳԻՇԵՐԻՆ...

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Լուռ գիշերին մարջիտ Դիմաց
Շատ սպերներ ժողովան.
Ա'խ, ընկերներս—մեռած, կորած,
Հոգուս խորքով անց կացան:

Նրանց աչերն—անյոյս, անսեր,
Սրտիս խորքը նայեցին.
Խոր վերքի պէս սիրտս բաց էր,—
Նրանք աչնորեղ սուղեցին...

Ու կուլամ ես լռիկ—մեջիկ,
Ա'խ, ընկերներ, ինչ, մի՞թէ.
Մի՞թէ մեռաք, իրաւ մեռաք...
Ա'խ, ձեր շիրիմն սրտումս է...

ՄԵՌԱԾՆԵՐԻ ՄԻ ԶՐՈՅՑ *

ՓՐԱՆՍՈՌԱ ԿՈՊՊԵՒԻՅ՝ Թարգմ. Մ. Նաւասարդեանի

Երբ շագաղները վերստին գամեցին ու գերեզմանները ծածկեցին, երբ պաշտօնաւորները, զինականները, լրատուներն ու լուսանկարիչները հեռացել էին արդէն, երբ վերջապէս Պանթէոնի շամբարանը շարարկեց, Վոլտերի ու Ժան-Ժաք-Ռուսօի սպերները, որ ներկայ էին գտնուել աներևութապէս իրենց շիրիմների պղծումին, յանկարծ տեսանելի դարձան **:

Որովհետև ուրականների սովորույթն է մարդկային կերպարանք հազնել միայն մեր բացակայութեան միջոցին, նկատի ունենալով որ նրանք ոչ մի կերպ չեն ակորժում մեզպէս միս ու ոսկրից կերպուած, կոշոր անձների ընկերակցութիւնից: Սրանով է բացատրուում, փակաբծում ասած, թէ ինչու հոգեհարցները (=spirite) չկարացան երբէք,—որքան ինձ յայտնի է,—շուրս կոչել մի իսկական սուեր, մի ուրական գոնէ, ինչպիսիներն ես տեսել եմ երբեմն Շապրլէ թատրոնում անգլիականին նմանեցրած մի մելոդրամի ներկայացման միջոցին: Նրանք, հաւատացնում եմ ձեզ, խիստ ահառելի

* Անւանի ֆրանսիական հեղինակի այս փոքրիկ գրածքը լուսնի առանձին աշտէութիւնի ցայտնի է, որ կոպպէն Դրէյֆուսի խնդրի մէջ սորա դործի վերաքննութեան վերաբերութեամբ, որ ասել է թէ ճշմարտութիւնը երևան գալուն հակառակ չների կողմն էր բռնած, նաև աչն օրից, երբ Հանրին իւր կարարած կեղծիքը խոստովանեց, թէ հակադրէյֆուսեանները Ֆրանսիայի անցեալ դարի մեծ լեղափոխութեան և ներկայիս կարգերի մասին ինչ կարծիքի են, աչ. երեսում է ներկայ «Զրուց»-ից, որի մեծ միակողմանիութիւնը շատ աչկարա է:

ԾԱՆ. ԽՄԲ.

** Վոլտերի և Ռուսօի, որպէս Նաև Հիւգօի աճիւնները, պարլամենտների վճռով, ամփոփւած են Պարիզի Պանթէոնում:

ուրականներ էին, որոնք մեղորումի անձերից մէկի թրի հար-
ւածների շէմ յուզմունքի ոչ մի նշան չէին արտայայտում: Հէնց
սրանից է բխում իմ դաժամ անվստահութիւնը շէպի մեր սեր-
կութեաւոր կախարչները, որոնք չեն աջողում նոյն խել, իրենց ամ-
բողջ մոգութիւնով, «ի հասարակ մեքենադէպի խելացօրէն շատա-
ւորած քանի մի հաշիւիների միջոցով ստացւած հեղուանքը ձեռք
բերելու:

Օ՛ն ուրեմն, երբ Պանթէօնի շամբանները կրկին վերստացան
իրենց անգործ ու մենութիւնը, Վոլֆէրն և Փան-Փաք-Ռուսօն —
«անշօշափելի ու կենդան ոգիներ» ինչպէս երբեմն յայտարարել էր
Secret de Miss Aurore-ի աֆիշը — յայտնեցին իրենց սեփական
շիրիմների առջև աչն կերպարանքով, որ նրանք ունէին իրենց
կեանքի վերջին դարձներում: Ֆերնէ-ի Նահապետը (= Վոլֆէր)՝
շիւրաւ ճանաչելի էր իր ձեռնափայտից, կեղծամից, սուրանկիւն
պրոֆիլից ու մեղաքօէ դուլարներ հագած մի զոյգ որդիներից,
որոնք սրտնգների փոխորէն էին ծառայում նրան: Այն ինչ Հոջա-
կաւոր ժընեցին (= Ռուսօ) հագել էր հաշիւական տարազ — a la
turca կաթիլման ու մամամուշի կոչւած արախչին, որոնցով մեր
արդի մահմեդական պարզամաւորի չափ ժողովրդականութիւն վստ-
ատեց հին Պարսիկի փողոցներում:

Հէնց առաջին ակնարկից և եթ երկու փիլիսոփաները իրար
ճանաչեցին և, զարմանալի բան, նրանց հայեացքները չարտա-
յայտեցին իսկոյն և եթ ոչ այնպէս թիւն և ոչ զայրոյթ: Բնցի մի
քանի դերազանց յարկութիւններից, մահն ունի և աչն լուս կողմը,
որ հաշիւեցնում է ամենաթուէն թշնամիներին, նոյն խել դրական
մարդկանցը, և որ, կոսիւթի յորիւքսի¹ միւս ափի վրայ, դրէի
մարդիկ շաշարեցնում են իրենց դժուծ կախներն ու ցած ակո-
յանութիւնը, որոնց պարճառով, կենդանութեան միջոցին ծաղրի
ու յաճախ նոյն խել անպարտութեան են ենթարկւում:

Բուն արիստոկրատի կապարեալ շնորհալիութեամբ Կանգիլի²

¹ Յոյն առասպելական յառիւքի գետ, որն իր յոյժող և շառն տը-
ճանքներով բոլորում էր ծարրարոսի շուրջը:

² Կանգիլի կոչւում է Վոլֆէրի հելինակած մի փիլիսոփայական վէպը,
որի հերոսը չիշեալ անձանն է կրում:

հայրը չիմեց Խոստովանքի¹ (=Confessions) հեղինակին և ոսկի-հոնո բաճկոնի գրգռանից հանելով Պրուսիացի թագաւորի մինիս-տրիւր պալմկերով ու շողակներով զարդարուն քթախոպի փուփուր մեկնեց՝ Ռուսոյն, որը զըզւանքի ոչ մի նշան չարտայայտելով՝ մի լիքը պողոտայի վերջրեց մակուբա թիւթիւնից ու ներս շնչեց անշ-մէրտից։

Յանկարծ, մտաբերելով իրենց այսօրւայ փեսածը, երկու ըստ-ւերները արտայայտեցին իրենց շէմքերովը, իւրաքանչիւրն իր ձեռի, այն զգացմունքները որոնցով զբաղւած էին։ Վոլտէրն իր լժանդ ժպիւրը—և Ռուսոն, վարի շուրթը ծամածռելով՝ մի ամենամարդա-տեսց պոռչ արեց։

—Սիրելի ժան—ժաք, ասեց այն ժամանակ ծերունի Արուէնը², համաձայնեցէք, որ այս վայրկենին մենք մի անարգ հանդէսին ներ-կայ գտնւեցանք։

—Անշուշտ, պատասխանեց Ռուսոն—մի հանգէս, որը կարմար-ւեց զգայուն մարդու սիրտը նոշկանքով լեցնելու շիրտումով։

—Աւ ներկայումս մեզանով հիացողները, կցեց Վոլտէրը, ճա-խողակներ են։ Հաստատա պապացնելու համար թէ Լուչովիկոս XVІІІ... մի նուրբ գրականագէտ, խնդրեմ նկատէք, շկոլայիս սրտկանող մի բանաստեղծ... Ծանօթ է ձեզ նրա՝ Մարի-Անտուանէտի հովհարի վրայ գրած հեղեկեալ սիրունիկ քառեակը։

Շունչ արգելող անտանելի փոթերին,

Ջրւարթութիւն բերում եմ ձեր խոհերին.

Լոկ զեփիւռ եմ հրաւիրում շէպի ձեզ,

Տարփանքները ինքնին կըգան ասպարէզ։

Թովիշ է, այնպէս չէ.....

Ապացուցելու համար ուրեմն թէ Լուչովիկոս XVІІІ-ը թոյ-լատրել էր մեր գերեզմանների պղծումն ու մեր անիւնների ցրւելը, փեսէք այս խակամքները իրենց սրտին սիրելի մի առասպել ոչըն-

¹ Խոստովանք(=Confessions) Ռուսոյի սեփական կենսագրութիւնն է, որի մէջ մանրամասնօրէն լիշատակում է իր գործած չարն ու բա-րին անանց խորանքի։

² Վոլտէրի ազգանունն է։

չացըրին, ազատ կացուցին մի խոշոր մեշքից Ռեստորացիան (Restauration), ու եզերիներին, և այս տաճարում գտնուող մեր Դրացի Վիքտոր Հիւգօի գրածքի մի էջը պարուեցին... Որքան յընթացիկս եմ արդի գաղտնալեզւին (argot), այս կարելի է անւանել փրոթոզ:

—Նամանաւանդ, շարունակեց Ժըննի փիլիսոփան— շիրիմների յարգանքի վերաբերմամբ մեր սաները իրենց անցեալումն ունին մի քանի Կոքիլ յիշատակներ...

—Այո, ընդհատեց Վոլտէրը ձեռքը կզակին տանելով մտախոհ ձևով— Սեն Դընի մայր տաճարի կողպատում, գերեզմանների պղնձում, Ֆրանսիայի արքաների ոսկրոտիները կոյուղիներում թափել... Լուշովիկոս XIV-ինը մասնաւորապէս, որի ներբողեանն եմ դրել և Հենրիկոս IV-ինը, որի գովաբանութեան համար մի ամբողջ պոէմա եմ շարադրել, որը, խօսքս մեր մէջ մնայ, իմ գրածքներից ամենաընդունելի է... Այո, պարզ է թէ, այն միջոցներում նողկալի է եղել ամբոխը, նա իր ամբողջ կապաղութիւնն է արտայայտել և ցոյց է տւել չափաւոր յատուկ բնագոյները... Բայց ո՞վ է յանցաւորը: Դուք չէիք առաջինը, որ ժողովրդին ասացիք թէ նա գերիշխան էր, և, հետևապէս, թոյլ տւիք նախօրօք ամեն բացաւորութիւն և չըքմեղանք ինպատկ սինլքորի ծայրահեղութիւնների:

—Պախարակելու հարկ չըկայ, Վոլտէր: Այն սարսափների համար իմ չափ Դուք ևս պարասխանաբոլ էք: Եթէ ես հետամտել եմ անիրագործելի մի քիմերայի, եթէ օգի մէջն եմ կառուցել, Դուք էիք, Դուք սակայն յարգանքի և իշխալի անխոնջ կործանիչը: Գաղափարը չի սխալուում երբ նա ընկերանում է մեր երկուսիս անունների հետ և մեծ յեղափոխութեան հեղինակների անունների շարքի մէջ առաջին տեղում մերն է Դասում. յեղափոխութեան, որի ժամանակ, կարելի է ասել, աշխարհն հանդիսատես եղաւ մարդկային շարութեան ժայթքումին, և որի արգասիքները, թէև սկիզբներում մոլի հիացման առարկայ, ներկայումս շատ վիճելի բարիքներ են թւում... Սակայն ես միայն ճշմարտութիւնն եմ երազել, բոլորի բարօրութիւնը... Ես կարող էի այդպիսի շարիքներ նախատեսել: Ես, որ մինչև արտասուելու աստիճան զգայնորէի, հանգիստ գոտեւող, բնութեան սիրահար ու կաթ խմող, Կորնիլ էի ելաւ-

կայել, որ ինձանից ծնւելու են այդ բոլոր արնետումներն ու ապա-
ռած սիրտ ունեցողները. և որ յիշելով իմ՝ յանուն ընկելային Դաշ-
նադրութեան՝ յայտարարած մահւան պատժի օրինաւորութիւնը,
Ռոբեսպիւրը, այդ սարսափելի աշակերտս, կը ծածկէր ամբողջ Ֆրան-
սիան կառավանգներով(=échafaud)... Ախ, մոքովս անցնում է
երբեմն թէ այն օրը, երբ ես այդ ճակատագրական երեսը գրեցի,
հազարաւոր մահւան վճիռն սպորագրեցի:

—Ժան-Ժաք, սանահայր, ասեց իր հերթին նիհար ծերունին,
որ այլ ևս չէր ժպտում—իմացէք, եթէ այս կարող է ձեզ մխիթա-
րել, որ ինքս էլ շատ յաճախ եմ կասկածում գործիս գերազանցու-
թեան վրայ: Գործունէութիւնս սակայն իմ Դարի պատկերն է ընծա-
յում, այնպէս թեթեւ անբարոյ, որը բարբառնջելով առաջին անգամ
զարհուրելի խօսքեր արտասանեց: Ճիշդն ասած՝ երկնում եմ թէ
կախարդի այն աշակերտի չափ յանգուզն եղած լինեմ, որը շատ
լաւ գիտէր սատանին թաքստից Դուրս կանչելու պայմանախօսքը,
բայց մոռացել էր նրան նորից իր բունը մոցնելու ոգեհաշորդ բա-
նաձեւը. այն օրը, երբ ես տեսայ քահանաներին փողոտիս ու
Պարիզի մայր տաճարում մի հասարակաց աշջկան իբր իմաստու-
ութեան Դիցուհի պաշտիլիս, ինքս ինձ հարց տւի լըջօրէն
թէ, արդեօք իմ ժամանակի բարեկիրթ Դասակարգը իրաւունք
ունէր ծափահարելու այնչափ սրտաբաց իմ ամբարիշտ ու լիտի
մոլութիւններին, և թէ արդեօք առաւել լաւ արած չէի լինի, որ
փիլիսոփայական բառարանի (=Dictionnaire philosophique) մէջ
գրած ստահակութիւններս ինձ համար պահէի:

—Եթէ դոնէ, կցեց Ժան-Ժաքը, կարելի լինէր ասել թէ յե-
ղափոխութիւնն անցաւ ինչպէս մի փոթորիկ, որից յետոյ երկինքը
պարզւել է, և թէ այնքան սոսկալի յուզմունքներին կարգ ու խա-
շաղութիւնն է յաջորդած: Սրանցից ոչ մէկը չի եղել սակայն: Այն-
օրից ի վեր բոլոր լուսաւորւած ազգերը մնում են յարարեւ շփոթ
կացութեան մէջ: Սոսկալի պատերազմներ են բռնկել, մէկը միւսի-
դէմ զօրքեր են մղել, որպիսին չէ տեսնւած բարբարոսների արշա-
ւանքներից ի վեր, և ներկայ ժամիս, երբ մենք խօսում ենք, ամ-
բողջ Եւրոպան թնշանօթներ ձուլելու տենդով է բռնւած, զրահա-
կիր նաւեր է կառուցանում և մարզանքներ անում: Աւանշ, ես որ

Մօրազայում Ոսկի Պարի աւետումն էի երազում մարդկութեան համար, երբ անմեղ պարանեկութիւնը կորպար պիտի կազմէր Denin du Village-ի եղանակներն երգելու, և երբ ծերունիները, իմաստութեամբ լեցուն, բուսաբանութեամբ պէտք է զբաղէին:

—Ի՞նչ կարելի է անել, հառաչեց Վոլրէրը: Համոզել պէտք է թէ ուրեականները նրա համար են միայն անմահ, որ ժամանակի ընթացքում կորցնեն իրենց վերջին քաղցր անուրջները... Հետամտե՛ք ուրեմն խղճի մասին մեր քննութեանը... Ի՞նչ է ձեր կարծիքը, ասէ՛ք խնդրեմ, Յեղափոխութեան հռչակաւոր յաղթանակների մասին... Քաղաքացիների միջև ընդհանուր հաւաստութիւնը օրինակի համար:

—Որ նա գոյութիւն ունի օրէնքներում և ոչ բարքերում. և փոհմական արխայոկրապիային, որն անկասկած ծանր զեշտումներ էր զործում, փորարինել է այժմ դրամականը, որ առաւել ամօթալի անիրաւութիւն է. բաւական է մի ակնարկ գցել ներկայ հասարակութեան վրայ հասկանալու համար, թէ այնքան էլ շուր սպասելի չէ միակ իսկական արխայոկրապիայի յաղթանակը, որը պէտք է ընդունելի լինի ամենքի կողմից—արժանիքի ու առաքինութեան արխայոկրապիան:

—Իսկ ձեր կարծիքը եկեղեցու աշխարհական վարչութեանը ենթարկելու մասին:

—Ես հաստատում եմ թէ դրանից ծագել է պաշտօնական մի փոսակ անասնաբանութիւն, որը ողբալի կը թւի նոյն իսկ իմ Սաւոյարի Փօխանորդին ¹... Մենք բոլորովին մենակ ենք, այնպէս չէ, և այստեղ չի գոյնում քաղաքացին խորհրդարանն, որ, եթէ մեզ լսելու լինէր, Վեր պահէր և առանց այլ և այլի մեր շիրիմներն այս անգամ փեղափոխել կը պար մի որ և է անյայտ փեղ... Եթէ ուզում էք, ձեր ականջում ասեմ, որ այս օրից ի վեր՝ երբ ամեն կարելի միջոցներով խրանսիական ժողովրդի կրօնական հաւաքը ոչնչացրին, այդ ժողովուրդը աւելի սխալաւ բարոյական ու առաւել դժբախտ դարձաւ:

—Մնում է քննել ազատ մամուլի առաւելութիւնները - ասեց

¹ Ռուսոյ Le vicaire de Savoyard.

այն ժամանակ Վոլտէրը — և այդ արդէն ինձ է վերաբերում. որովհետեւ ես եմ, մի որոշ մտքով, լրագրութեան (=journalisme) հայրը: Արդ՝ մամուլը նմանում է պորժիս, որ այնոր շաղկապներում եմ խիստ կերպով: Նրա մէջ անել եմ ամեն բան և մանուկանդ ինքս ինձ հակասել: Նրա մէջ զգնեում է, չէս ու չէն, մի երես ճշմարտութեամբ և արդարութեամբ թո՛թո՛ւն, սակայն նրանից կարելի է լուրտանքների, խաբէութեան և լրքութեան մի բաւ ժողովածու կազմել:

— Վոլտէր, բարեկամս, շուք ամբողջ ձեր կեանքի ընթացքում կրօնական համբերատարութիւն էք քարոզել... Սակայն իմացէք, որ անցեալ ամառ քաղաքապետին մէկը խաշի շքանշան սպաճաւ այն առիթով, որ հաշորդաւոր փոքրիկ աշխիկների մի թափոր էր ցրել ժանդարմների միջոցով... Այս մասին ինչ կանէք:

— Ռուսո՛, ընկերս, շուք շարունակ մեծ-մեծ պահանջներ էք անում բարոյականութիւնից. և շուք ցանկանում էիք համոզէք զիգի-սիգի զարդարեալ յքսուհիներին, որ իրենց զաւակները սեփական կաթնով կերակրեն... Սակայն, իմացէք, որ ներկայումս ունինք գեղեցիկուհի Ֆեմինիստներ, որոնք յօդաւորներ են դադարում բոլորովին խափօրէն, թէ մաշրական սփինքով սըննդելը՝ իբր բարբարոսութիւնից մի մնացորդ շիտեղի է... Ի՞նչպէս է թուում ձեզ այս:

Այսպեղ երկու փիլիսոփաները նայեցին միմեանց երես, ինչպէս հասարակօրէն ասում են, աչքերը չորս արած, ապա բացականչեցին մէկը միւսից յետոյ.

— Օո՛, Ռուսո, մեր պատրաստած յեղափոխութիւնը արդեօք չի սնանկացել շիտածով:

— Օո՛, Վոլտէր, Մարշոլ Իրաւունքների Ֆայտարարումը (Declaration des Droits de l'Homme) լոկ միսփիթիկացիա չէ արշեօք:

— Ե, որ առաւել ծանրակշիռ է, շարունակեց Կալսա՛ի¹ պաշտօն:

¹ Տուլուզցի վաճառական, սուր ամբաստանեալ իրորդու սպանման համար, որպէս զի արգելէր նրան բոլոքականութիւնը չդժգոհել իբր թէ պարլամենտի վճռով նրան ողջ-ողջ հասարակեցին անիւի պատժով, բայց որի անմաշկութիւնը հաստատեց Վոլտէրը 1765 թւին իր հռչակաւոր հռչակաշարագանդական ճառով: Մ. Թ.

պանը հարցն այն է, թե նմանօրինակ խնդիրներ Կոնք իրար այս մենաւոր գեղնափորներում իբրեւ փարաւրած ուրեականներ, ինչպիսին մենք ենք. այլ հարցն այն է, որ բազմաթիւ ուշիմ մարդեր՝ ոգևորւած բացարձակ ճշմարտութեամբ, իրենք իրենց են ուղղում նոյն այդ հարցերը գոռոզաբար, և յուսահատուած են ու զրգուած քաղաքագէտների Կուած ամեն մի չափաւոր ու խուսափող վճռից և վերջացնում են բացաշկարա անիշխանականութեամբ:

—Ո՞ւմն էք ասում այդ, շարունակեց Կիկին Դը Վարանի նախկին սիրականը: Բաւական վշտացած եմ Դրանից. որովհետեւ իմ գրեւծներին են քաշել այդ բոլորը ձեր ասած մարդիկ: Ես չէի արդեօք, որ հրապարակ նետեցի մի անգամ այն գեղեցիկ պարադոքսը, թէ մերժելի է ամեն մի ընկերութիւն, որ հիմնւած է մի քանիսների անիրաւութեան ու միւսների տրամադրութեան վրայ: Այնպէս որ այսօր, ուրացած լինելով իմ բոլոր քիմերաները, ցաւում եմ տեսնելով Էն անհամբեր անիշխանականներին իրենց ուռմբերի պատրոջը վառելիս Ընկերական Դաշնագրից ² (=Contrat Social) պարուած մի թերթիկով:

Վոլտէրն և Ռուսօն երկար կ'ը շարունակէին, անկասկած, իրենց զրոյցը, եթէ այն միջոցին Դամբարանի հեռուում ոտնաձայն չըլլաւէր: Շիրիմները պղծողներից մէկն էր նա, որ իրանձրեւի հովանին մոռացած լինելով՝ գալիս էր պահապանի ուղեկցութեամբ յետ վերցնելու: Եւ որովհետեւ մաքուր ոգիները, ինչպէս վերն ասել էինք, չեն ախորժում գործ ունենալ հասարակ մահկանացուների հետ, երկու սուերները շոգիացան մի վայրկենում ու անհետացան կախարշանքի պէս:

² Ժան-ժաք Ռուսօի Նշանաւոր հեղինակութիւններից մէկն է: Մ. Թ.

Ե Ր Ա Ջ

ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ

Ալազետազի շնչն էր փռւեր,
Ջան, շուքի մէջ քոնն մտայ.
Փէրին եկաւ, երազն եկաւ,
Ինձի գրկից, քոնն մտայ...—

—Հովիւրն է իմ Դիմաց մօրս պէս զրկարաց, հովիւրը զառ-
կանանչ, ինձ մանկունց խոս ճանանչ: Գեպն է մար-մարմանդ զաղ-
թում Դէպ՝ հեռուն արօտի միջով, արտերի միջով. քարփէն, սուր
քարփէն առուն սօթ կուտայ... Ու հովիւի հովն անոնչ, հովն անոնչ,
հովն անոնչ...

Է՛, ձիս, ջան ձիս եռ կուգաց,
Ոտքը ժէռին զիլ կուտայ,
Ժէռը կէծ ու պէծ կուտայ...

Խշշոնն անտառը հեռւէն, շնոր հեռւէն խորունկ կը հնայ, մէկ
էլ զօրքի պէս զիլ քան զիլ կը դռայ. մէկ էլ մնջի պէս կը մարի
ու մէկ էլ ձէն կուտայ, ինձի ձէն կուտայ...

Է՛յ, սիրտս, վառ սիրտս, ջան սիրտս
Ջանգի պէս, սիրոյ պէս կը զնգայ...
Ձիս գրկի ու ճակրէն պագ առայ,
Քամու պէս զիլ թռայ, ուր թռայ...

Է՛, ջան, հովիւրը ոտքիս տակն առայ, նշխուն հովիւրը վար-
շերով վառւան. էնտեղ բլբուլն է սիրտը բաց արել. ձէնն անոնշ,
ձէնն անոնշ, ձէնն անոնշ...

Կանանչ, կանանչ ուռենի,
Ջահէլ, սիրոն ուռենի
Ես էլ քեզ պէս կանանչ եմ,
Ջահէլ, սիրոն ուռենի...

Կրակի պէս ու ջրի պէս սիրուն ձիս,
Մարալիս մօտ, եղնիկիս մօտ ցանք ինձ, ձիս...

—Ա. ու կանանչ վարդ կոկոն,
Է՛ սեպեպ մարալ ջան.
Ես քեզ կոկոն վարդ պեսայ,
Ջան, մարալ ջան, եղնիկ ջան.
Աստղի աստղիս շուր կուգայ,
Դալար կեանքս քեզ մատաղ,
Ջան, մարալ ջան, եղնիկ ջան...

Է՛, սիրտս, իմ սիրտս, բոց-սիրտս,
Սշտաբոց, երկնքում իմ սիրտս.
Կեանքի պէս, զարնան պէս կը զնգայ,
Եղնիկ ջան, մարալ ջան, ծով-սիրտս...

1899. Գուլիս:

Լեւոն Արագած:

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԽՆԴՈՒԹՅՆԵՐ

Ա. ԱԳԱԿԱՆ

Մեր գիւղերը շատ ցաւեր ու հոգսեր ունին, որոնց մասին չա-
ճախ խօսում են մամուլի գաւառական և գիւղական թղթա-
կիցները: Դոցա մէջ ամենագլխաւորը և ուսումնասիրութեան հա-
մար ուշադրութեան ամենից արժանին մեր գիւղացոց պահանջների
օրէցօր աճելն է և դրա հակառակ անտեսական մշտադաւն ճգնաժամը:
Այդ աններդաշնակ դրութիւնից առաջ են գալիս ամեն տեսակ շա-
րիքներ և մռայլ երևոյթներ, որոնք կազմում են գիւղական կեանքի
հիմունքները ուսումնասիրող գրողների սովորական թեման: Մռայլ
երևոյթները, ինչպէս և ամեն երևոյթ հանդիսանում են որպէս հե-
տեանք որոշ պատճառների և այդ էլ հէնց վերև յիշած կոնտրաստից
է բխում: Գիւղական հասարակական կեանքն էլ մի օրգանիզմ է, և
եթէ այդ օրգանիզմի մի որ և է մասը հիւանդոտ է ու քայքայւած,
ընդհանուր խանգարումն է առաջ բերում ամբողջ օրգանիզմի
մէջ: Հասարակական կեանքի նշանաւոր ֆակտորների փոքր իշարէ
ներդաշնակ յարբերութիւնը միայն ստիշծում է հասարակաց բարե-
կեցութիւնը: Այդ ֆակտորներից մինն էլ անտեսականն է, որ այժ-
մեան սոցիոլոգների մի որոշ շկոյա պատճառների պատճառ է ըն-
դունում: Այս ծայրահեղութիւնից իսկ ակնյայտնի է անտեսական
ֆաքտորի ահագին դերը: Եւ եթէ մի հասարակութիւն մաքնւած է
անտեսական քայքայման ու անշարժութեան, սարսափելի պարկեր
է ներկայացնում նա իր աղքատութեամբ, տղիւթութեամբ և հասա-
րակական-բարոյական շարաբերութիւններով...

Մեր լրագիրներին զաւառական թղթակիցները գրելով գիւղի «սակասութիւններին» մասին — յաճախ նկատել եմ — այդ բանում մեղադրում են գիւղացոց. բոլոր մռայլ, փնասակար երևոյթիւնների պատճառները գիւղացոց մէջն են գտնում. իսկ սրան յաջորդում է մեզնում գոյութիւն ունեցող մի շկուպի, յժբախտաբար մինչ այժմն էլ շեռ. ապրող այդ հին շկուպի սովորական փրագիւորութիւնն ու ճոռումբանութիւնը. բաւական է, որքան տգէտ մնացիք, մի աղանձին պափոսով ասում են այդ թղթակիցները, պէտք է լուսաւորել, պէտք է համեարաշիւ լինել. մարդ զգում է և նոյն իսկ ցաւում, երբ գիւղացիք իրանց սովորութեան և կուրութեան շնորհիւ ապրում են ցածր, մութ, խոնավ և կեղտոտ խրճիթներում, ապրում տաւարի նման, բարոյապէս ընկած են և այլն այլն: Մի շարք այսպիսի կիսաբուրժուական մրմունջներ... Ժամանակ է թողնել այդ ձանձրալի, ականջ ծակող և զահլա տարած բարոյախօսութիւնը. դրա փոխարէն տեսցէք մեզ ուսումնասիրութիւն: Ձեր տւածը ուսումնասիրութիւն չէ, այլ աչքի հարեանցի շիրողութիւն, պափոսական «պէտք է»-ներով համեմած: Որոնեցէք, պարոններ, այն պատճառները, որոնք գիւղացուց շուրս են և որոնք տանում են գիւղացուն այնպէս, որպէս հեղեղը մի տերեւը: Գիւղացին իր ցաւերում մեղաւոր չէ. դոցա հիմքը որոնեցէք պայմանական-տնտեսական այն հանգամանքների մէջ, որոնց բարդ կապի շնորհիւ նոքա այդ թշուա դրութեանն են մարմնւել. քրքրեցէք այդ հանգամանքները, վերլուծեցէք դրանց, մի առ մի զննեցէք վերլուծւած տարրերը — և երևոյթը պարզւած կը լինի... Այնուհետ կը տեսնէք, որ գիւղացուն յանդիմանելով, մեղադրելով ու հնացած, զահլա տարած խրատներով մեղանշում էք ճշմարտութեան շէմ, բռնանում էք գիւղացու վրայ, վիրաւորում էք նրա անհատական արժանաւորութեան զգացմունքը: Հարկաւոր է, որ անձնաւորութիւնները մի կողմից և տնտեսական հանգամանքներից առաջ եկող շիւղածների ընդհանուր կապը միւս կողմից այնպիսի պայմաններ ստեղծեն գիւղական ժողովրդի համար, որ սա առանց «պէտք է»-ների լինի այն, ինչ որ ցանկանում ենք, ուրիշ խօսքով գիւղացուն հնարաւորութիւն տանք ընթանալու այն ճանապարհով, որով ընթացել են քաղաքակիրթ ժողովուրդները, այն ճանապարհով, որը մի մեծ պայնէշով կտրւած է ժողովրդի առաջ... Փոխա-

նախ գիւղացուն նախաբերու, միտքները սրելով գիւղացու հաճախ
աշխարհի կուլուրական միջոցներ, որոնք կը բարձրացնեն գիւղացու
յմարեցական շրջափակը և համասարակշռութիւն կը ստեղծեն նրա
կեանքի Փաքտորներին մէջ: Այդպիսի միջոցներից մինը, օրինակ,
հասարակական խանութի գաղափարն է, որը պիտի տարածել գիւ-
ղական ազգաբնակչութեան մէջ և պէտք է ձգտել իրագործելու այդ
գաղափարը:

Եւ այդպէս մի կողմից ուսումնասիրելէք, որպէս այդ անում
է բժիշկը, գիւղական աշխարհի դանազան հիւանդոց երեւոյթների
հիմունքները, միւս կողմից ձրոնք նպատակադարձար քարտանք
գործադրելու:

Հոգսերով և կարիքներով ծանրաբեռնեալ գիւղացու կործար,
որ տառապում է անբնական ներկայ ծանր վիճակի և կեղծքի-
մանրալաճառների գոյութեան շնորհիւ, համեմատաբար թեթեւու-
թիւն կը զգայ, եթէ գիւղերում բացեն գիւղական հասարակական
խանութներ: Հասարակական խանութը կազարէ գիւղացուն մաւ-
րախճապից, որը օգտուելով իր մանապի շրջափակից, անասնի-
գներով է ծախում իր ապրանքը և այդպիսով մղում գիւղացու
առանց այն էլ աննախանձելի եկամուտի շրջափակ մասը: Եւ այդ մա-
նաւանդ աշխարհի գիւղերում, ուր անցողիք կարեւոր միջոցների
մեծ մասը գնում են: Հասարակական խանութը կը մատակարարէ
գիւղացուն էժան, լաւ որակի ապրանք, և քաղի քրտնից որոշ արեւա
էլ զուր տրդիւնք կը բերէ, որ տարւայ վերջը կը բաժանէ, իս-
նութիւն մասնակցող անդամների մէջ: Կա արդէն այն միջոցներից
մինն է, որը մի յայտնի չափով կը թեթեւացնէ գիւղացու ծանր
վիճակը, կը խնայէ նրա եկամուտների մի մասը, իսկ դա էլ բնա-
հանուր տամամբ կազմելով մի շօշափելի գումար, կը գործադրու
այլ պահանջների կամ նոյն իսկ ձեռնարկութիւնների համար:

1897 տարւայ մայիսին ներքին գործոց մինիստրը հաստատեց
է հասարակական խանութների կանոնադրութիւնը (нормативный
уставъ потребительныхъ обществъ) և այժմ նախադրապետները
իրաւունք ունին անմիջապէս հաստատելու այդպիսի կանոնութիւն-
ներ:

Շատ կարեւոր և օգտակար գործ համարելով հասարակական

խանութները մեր գիւղերի համար, ներկայ յօդաժողովս եւ մարտիրոս
եւ ծանօթացնել մեր գիւղական ընթերցողներին հասարակական
խանութների էութեան, պատմութեան եւ նշանակութեան հետ ե,
ցոյց տալ, թէ ինչպէս պիտի հիմնել հասարակական խանութները:
Աս կը լինի նրանց համար մի փոքրիկ ուղեցոյց՝ գիւղական հասար-
ակական խանութներ բացանելու համար:

Սպասողների ընկերութիւններ կուտու՞մ են այն միութիւն-
ները, որոնց նպատակն է կարելոյն չափ էժան եւ լաւ որակի մթերք-
մատակարարել իրանց անդամներին: Այդ մթերքներն են հաց, միս,
ալիւրի, պորեն, թէյ, շաքար, հազուայեղէն, չիմիչէն, նաւթ, փայտ
եւ այլն եւ այլն, մի խօսքով այն ամենը, ինչ որ մարդ գնում է
մասնաւոր խանութպանների մօտ: Սպասողների ընկերութիւնները
կարող են կարեւոր մթերքներ մատակարարել անդամներին երկու-
կերպ. առաջինն այն է, որ ընկերութիւնը իր անդամների ան-
հրաժեշտ պիտոյքները գնում է մասնաւոր մթերութեամբից միայն
այն պայմանով, որ վերջինս իր ապրանքը սովորական գներից էժան
գնով վաճառէ ընկերութեան անդամներին: Այլ երաւամտը այդ-
պիսի պայման ուրախութեամբ է ընդունում, մանաւանդ եթէ ըն-
կերութիւնը բազմանշամ է: Թէեւ նա որոշ պոխս գիշում է ապ-
րանքների սովորական գներից, բայց եւ այնպէս նա օգուտ է սպա-
նում շնորհիւ ասկարուրի արագ եւ մեծածաւալ շրջանառութեան:

Եւ հարկէ սպասողների ընկերութիւնը աշխատում է պայման-
կապել անելի հասարակութեան եւ բարեխիղճ ֆիրմաների հետ, որոնք
երաշխտւորում են լաւ որակի եւ ուղիղ չափի ու կշռի ապրանք-
մատակարարելը անդամներին: Ներարեխիղճ մթերութեամբ չի բա-
ւականանում մուշարիների շապութեամբ եւ աշխատում է աջ մի-
ջողներով եւ հարստանալ: Թէեւ նա էժան գնով է ծախում իր ապ-
րանքները ընկերութեան անդամներին, բայց ծախում է սպոր որա-
կի ապրանք: Անա թէ ինչու անպարճաւ պիտի կորսակցութիւն
ունենալ մեծ, բարեխիղճ եւ ազնիւ ֆիրմաների հետ, որոնց հետ
ընկերութիւնը, պարզ է, պիտի կապէ մի որոշ պայման:

Աս ամենահեշտ միջոցն է, որով սպասողների ընկերութիւն-
ները իրանց անդամներին պահանջելի մթերքները կարող են մատա-
կարարել:

Միս միջոցն այն է, որ ընկերութիւնը ինքն է սեփական խանութ բացանում. նա զնում է ապրանք, վարձում է գործակա-
 րաներ և մթերքները ծախում իր անդամներին: Պարահում է, որ
 ծախում է և կողմնակի անձանց՝ ոչ անդամներին: Իհարկէ, այս
 միջոցը աւելի մեծ հոգս ու պարտաւորականութիւն է պահանջում:
 Այդ դէպքում անհրաժեշտ է, որ ընկերութեան անդամները կա-
 րողանան վարել առևտուրի գործը և հասկացողութիւն ու փեղեկու-
 թիւններ ունենան ապրանքների գների, որակի մասին և այլն: Այդ-
 իսկ պայմանով նպարտակայարմար է, որ նախ քան սեփական խա-
 նութ ունենալը, ընկերութիւնը շիմէր առաջին միջոցին: Այդպի-
 սով ընկերութեան անդամները կարող կը լինեն ծանօթանալ զա-
 նազան ֆիրմաների, ապրանքների հետ, առևտուրի մէջ փորձնակա-
 նութիւն ձեռք կը բերեն և միայն այնուհետ կարող կը լինեն սե-
 փական խանութ բացանել:

Հ Ր Ա ժ Ե Շ Տ

ՄԱՐԻ-ՇԱՀՆՈՒՐ

Դէ, մնաս բարձի, սրտիս սիրիլի
Ու բուռն, անկեղծ յոյզերս են տալի
Վերջին բարես,
Քեզ, իմ արես:

Անցաւ. էլ հիմի ձայնըդ լսելիս
Ձեմ ճգնում զսպեմ թրթիռը սրտիս,
Ու էլ չեմ շողում
Նայածքիդ ծովում:

Սիրտըս մի թռչուն, զլսովը սարի,
Քը՛ռռ, լուսամուտիդ կ'ուզէր գալ իմանի.
Ձերմ յուզումս ու սէր
Դալալէլ կ'ուզէր:

Բաց շու իմ չարըս տեսնել կամեցար,
Քէ հնց է սիրտըս, վշտից ներահար,
Յամաքիլ ընդմիշտ...
Այդպէս էլ է ճիշտ:

ԱՐԴ հոգով հանդիսար ես էլ եմ, քեզ պէս,
 Ու էլ չի ձգտում սիրարս Դէպի քեզ,
 Ինչպէս մի փոքրիկ
 Թրթռուն թռչնիկ:

Այն սերըս անբիծ, այն վիշտըս անուշ
 Այժմ՝ անցեալիս մի էջն է քնքոյշ —
 Այնքան յիշելի,
 Այնքան սիրելի:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԼԵԱՌԻՅ՝

ՆԻԿ. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

I

Մի երկու խօսք։ Այս նամակների նիւթը այն փեղեկութիւններն են, որ արձանագրել եմ յուշարեւորիս մէջ 1896 թ. գարնանը։ Ես շրջել եմ առաւելապէս գիւշական ժողովրդի շրութեան հետ ծանօթանալու համար, որպէս սոսկական հետաքրքրուող։ Պարզ է, որ շիւրիւք և արձանագրել եմ չըմոռանալու համար միայն այն, ինչ հետաքրքրական է թւացել ինձ։ Հաւաքած փեղեկութիւններս վերաբերում են գիւշական կեանքի մի քանի կողմերին և նոյն իսկ շրանց վերաբերմամբ պահասաւոր են։ Այդ այն հանգամանքի հետեւանքն է, որ գիւշերն անցնելիս ես չունէի որ և է սիստեմական ծրագիր և շատ հարցեր ինձ հետաքրքրել են արդէն մասամբ գիւշի կեանքը ճանաչելուց յետոյ։ Ընթերցողը կը նկատի թէ ինչպէս փեղեկութիւններս գնալով բազմակողմանի և մանրամասն են շառնում։ Այս էլ պիտի ասեմ, որ հարցուփորձի ժամանակ ինչ հարցրել եմ մի գիւշում, մոռացել եմ հարցնել մի ուրիշ գիւշում, ինչի վրայ ուշադրութիւն եմ դարձրել մի փեղ, միահան եմ արել մի ուրիշ փեղ։ Եթէ այն ժամանակ միածէի թէ մի օր կարող եմ

¹ Շնորհակալութիւնս եմ չափում Մեղրեցի պ. Մարթէոս Դանեանին, որ իր բազմաթիւ ծանօթութիւններով Զանգեզուրի գաւառի մասին շափազանց օգնել է ինձ։

յոյ շաղկապըս տաղարութեան տալ, ի հարկէ շաղ քան աշուղէս չէր
լինի, ինչպէս որ է այժմ:

Ասելս աչն է, որ թող ոչ ոք չըկարծիս թէ յաւանութիւն
ունիմ մի գաւառի ուսումնասիրութիւն տալու: Իսկ թէ յոյ շաղկապըս
որքան կարող է մէկին օգտակար լինել, որ ցանկանում է ճանընգործի
մասին մի զաշափար կազմել, այդ իմ վկայելու բանը չէ: Ինչպէս որ
ես չեմ կատարածում նրա տալիք օգուտի մասին, չրա պարագայը
յոյ շաղկապըս տաղարութեան յանձնելու իրողութիւնն է:

1. Շւանիճոր: Գիւղի պաշտօնական անունը Աստազոր (Ac-
тазуръ) է և մօտաւայ թրքարեան թղութ գիւղի հետ կազմում է
մի վարչական համայնք: Նա ընկնում է Ալանդեաղի լիւնայիթաղի
Դէպի Արաքան իջնող կողերից երկուսի արանքում, համարեա Արաքսի
ափին: Գիւղը Մեղրուց Դէպի հիւսիս-արեւելք է. այդ երկու գիւղերը
կցող ճանապարհը, որ գնում է Արաքսի ուղղութեամբ, թէև քա-
քարուտ է և կառք չի բան անում, բայց փափ է գաւառի շաղ-
ճանապարհների հետ համեմատած, որոնք տեսնելու բաներ են. գնում
են, ծառու, գլխի վերում, բարձրանում, սուլում, մաղկում են
ժաշուերը, մընում անտառը և ամուր ցիխ դառնում, ցիխ, որ ճիւղ
պաշտն է պոկում սմբակից՝ այնքան թանձր է ու կայող. շուրս են
գալիս՝ ընկնում արփերը, զանազան ուղղութիւններով՝ իրանց բնաշ-
քին նայած՝ վազում կանաչուտներով, մընում գիւղերը, շուրս
գալիս, և այդպէս շարունակ...

Պետական հաշուով Շւանիճորն ունի 99 ծուխ, բայց իսկապէս
152 տուն է: Ահաասարակ գիւղերն երկու հաշիւ ունին ամեն պե-
ծխի հաշիւ և բնապաշ ուսուցչ աների հաշիւ. շաղ է պաշտահում,
որ մի ծուխ բաժանում դառնում է երեք տուն, բայց էլի մի ծուխ
է հաշւում ու մի ծխի հարկ տալիս, ինչպէս նաև մի ծխի հոյ-
ունի միայն Բնակիչների թիւն է 793, որոնցից 423 զբաւմարդ
և 372-ը կին: Գիւղը ձորի մէջ է, սւր վազում է մի գետակ և
թափւում է Արաքսը. բացի գետակը, գիւղն ունի 3 աղբիւր. այս
ջրով է բաւականանում Շւանիճորցիս Աղբիւրները փայ չան. 60
պարւաշ ընթացքում ամառը երկու անգամ կտրւել են խալառ:

Գիւղացիները պետական հողի վրայ են։ Հողը բաժանում է
 ու համայնական, այլ այսպէս կոչող համիրա-չարէքս-ի սկզբունքով։
 Այս պետակ հողաբաժանութեան Հական յապկութիւնն այն է, որ
 հողի բաժնելը պարբերաբար չի կրկնում, ինչպէս համայնականը։
 Վաղ մասնաւորից ամեն ծուխ յայտնի քանակութեամբ հող ունի,
 որ իր սեփականութիւնն է հաշոււմ և բաժանում է իրանից յուրս
 ձեռք նոր ընդանիքներին։ Այլ ուղում է Նոր կտոր ձեռք բերել զիւլի
 լինէ հանուր հողաբաժնից վտրելու համար, հասարակութեան մի
 սրաքարի համար վճարում է 20—50 ա. Նայած տեղի պարարե-
 քութեան. այդ վճարը աւելանում է զիւլի ծախսերն անկող դու-
 ւորին։ Վարելահողերը այգիների հողի հետ համեմատած շաք ան-
 օգտուղ են. և զարմանալի էլ չէ. վարելահողը ոչ ջրում է, ոչ
 պարարտացում։

Հողը քիչ է և չի բաւականացնում զգիւղացիներին. պայմա-
 ներից մէկը, որ այդ քութիւնը զգալի է դարձնում մասնաւոր
 ընդանիքների համար, այն է, որ ինչպէս ծուխերը այնպէս էլ ըն-
 փանիքները չուր են բաժանում. (նահապետական ընդանիք չկայ)։
 Մի կողմից նոր պահանջներ են առաջ գալիս, միւս կողմից հողա-
 քաժիններն աւելի և աւելի փոքրանում են և յրա հեղեանքն այն
 է լինում, որ զգիւղացիք ստիպում են հողերը ծախելու կամ ամ-
 րոշջովին կամ մի երկու կտորը, որից առաջանում են հողաւաճա-
 կամ անհող ընդանիքներ՝ ապագայ բանւոր դասակարգի կորիզը։
 Հողը ծախելու առիթները երկուսն են. աղքատանալը և այրիա-

Համառոտ տղեկութիւն Զանդղուրի ազգաբնակչութեան մասին Զանդղուրի
 գաւառը Գանձակի նահանգի մի մասն է։ Նրա ազգաբնակչութեան ընդ-
 հանուր թիւը 1886 թ. մարդահամարով 19,446 ծուխ է, կամ 123,997
 մարդ, որոնցից տղամարդ 68,560 հոգի, խոկ կին 55,437։ Սրանցից Հալերը
 6,946 ծուխ է, կամ 57,425 մարդ, որոնցից 31,459-ը տղամարդ, խոկ
 25,966 կին։ Համեմատական չափով Հալերը ազգաբնակչութեան ամենա-
 մեծ մասն են կազմում, և թէև ճիւղաւոր թուրքերից, որ ազգաբնակչու-
 թեան միւս խնչորացուն մասն է՝ քիչ են, բայց թւով մօտ 20,000-ով չափ
 են։ Թուրքերը (մեծ մասով Շիրա աղանդից, կան նաև Ախմարներ) 7,047
 ծուխ է, բայց 37,653 հոգի։ Միւս ազգերից թւով աչքի են ընկնում
 Վրդերը 5,081 ծուխ, 26,524 հոգի։

նալը: Աղքատութեան, զլիսաւոր պատճառներն էլ չբերքն է և վաշ-
խառութիւնը: Շեանիձորցին քանդուած է թէ արսերի և թէ աջ-
գինների չբերքից՝ վերջինների թշնամին «թողն» է, որի գէժ, մեղ-
րեցիկներից սովորելով, վերջերս սկսել են կուել ծծումբ փշելով:

Շեանիձորցոց առաջնահարկ պարագմունքը ալցեգործութիւնն է և ապա՝ հողագործութիւնը, բայց այս վերջինը մինչև անգամ ապրուստի աղբիւր չի ճանաչուում: Եսկապէս հոյը վարում են դըլ-խաւորապէս չարդի համար, որ ձմեռը դան անասուններին: Եւ քանի որ անասունը, մանաւանդ գրասպը ամեն մի Շեանիձորցու անհրա-
ժեշտ է, ուստի համարեա ամենքը ցորեն ու դարի են ցանում: Պարզ է, որ այս պայմաններում զիւղացին միշտ էլ հացի կարիք ունի, որ և լրացնում է շրջակայ զիւղացիներից՝ գինին ցորենի կամ ալիւրի հետ փոխելով: Շեանիձորցոց վարելահողերը համարեա առանց բացառութեան զիւղից բարձր՝ լիւններումն են, ուր և չուում են ամառուայ սկզբին թէ հունձ անելու և թէ ամառանոց (սեպտեմբեր): Հողի մշակութիւնը նահապետական է. վարում են երկլուծ արօ-
բով, որ այս կողմերը կոչուում է «վէսկի»: Երոսպիան ոչ մի գոր-
ծիք չկայ. նոյն խի դուրժան. ասենք՝ անցարմար էլ է, ինչպէս մեր լիւնոսի գաւառներից շարերում՝ այս կողմերն էլ վարելահողը չըլ-
ուծանով (մանրաքարով) լիքն է. ասում են որ եւրոսպիան գոլ-
թանը շուտ է կոտորում: Այս գէպքում ուրեմն մեղաւորը զիւղա-
ցու այնքան բամբասող անշարժութիւնը չէ միայն: Արովհետեւ ամեն
դուն երկու լուծ. կող չունի և ձեռնարու էլ չէ ունենալը, ուստի
հոյը վարելիս «հարակիւ» (= վարակից) են շատնում, ընկերա-
նում են և փոխադարձ օգնութեամբ իրար հոյ վարում:

Յօտանդակ և պարաճաճ դբաղմունք է աչսրեղ շերամապա-
հութիւնը. սրանով առանց բացառութեան ամենքն են պարագում.
դարեկան 12 ֆ. աւել սերմ է գործադրում, որ մի զգալի քանա-
կութիւն է 152 դուն ունեցող զիւղի համար: Անշահմարապէս շերա-
մապահութեան արդիւնքը միջակ է լինում: Համարեա ամենքն այս
պայմաններով են աշխատում. որքան պահելու կարողութիւն ունին՝
աշիքան սերմ են վերցնում սերմափրօջից (մեծ մասամբ Արա-
բաբաղիանից, որ թել մանեղու գործարան ունի Սրգուբաթ քաղա-
քում. Նախջևանի գաւառ), սերմին փող չեն վճարում, իսկ պա-

ցած բոժոժը ծախում են սերմ Կուղին միայն, վաճառքը 9 ռուբլով: Այս գործը բացառապէս կանանց ձեռքին է:

Միւս օժանդակ պարագմունքը անասնապահութիւնն է. ամեն Կուլն, ամենաշատն ու ամենաքիչը վերցրած՝ ունի 2—20 հարաւ, միայն Կասը Կուլն ունի 30—200 հար ուլսար, սակաւ բացառութեամբ ամենքն ունին 2—5 կով՝ մի քանիսը միայն 1 հար, Կասը Կան բացառութեամբ՝ ամեն Կուլն ունի 1—4 եղ: Իսկ ջորին, որ անհրաժեշտ է ամենաշարմար գրասպան է այս քարքարոս կողմերում՝ ամեն Կուլն ունի 1—2 հար: Տաւարն ու ուլսարը ամասը սար են Կանում գիւղապարկան Կեղեր (հողաբաժնի մէջ է) Կիւղից 10 վերստ հեռու, որի համար ունի չեն վճարում: Սարի արդիւնքներն այնքան քիչ են, որ իրանց էլ բաւական չէ. ինչ խօսք որ ունի չեն ծախում, այլ՝ իւր է թէ պանիր՝ իրանց համար են շինում:

Եթէ չիշենք արհեստներն ու պանդխտութիւնը՝ օժանդակ պարագմունքները վերջացրած կը լինենք: Ինչպէս առհասարակ ամեն գիւղում, այնպէս էլ այստեղ առանձին մարդ կայ միայն այն արհեստների համար, որի իմանալն անհրաժեշտութիւն չէ և յարմար չէ ամեն գիւղացու: Տրեխ անել, գործիքների փայտի մասերը շինել ամենքն են կարող, բայց պար քաշել, Կան շուռն ու լուսամուկը շինել ամենքը չեն կարող. Դրա համար էլ գիւղում կայ մի որմնաշիր և մի հիւսն: Դարբինը զնում-գալիս է, սա մի «թափառական» արհեստաւոր է, որ գիւղէ գիւղ ման է գալիս և ժամանակաւորապէս պարագում իր արհեստով: Այս Կիւղարի արհեստաւորներ շատ կան Զանգեզուրի գաւառում և իւրաքանչիւրն իր գիւղերի շրջանը՝ ռայոնն ունի Գիւղն ունի նաեւ մի երկրորդ կարգի վաճառական, որ Կեղացի է, և մի մադործ:

Պանդխտութիւնը Շւանիձորից նոր է սկսել. գլխաւոր պարագաւոր հողի քչութիւնն է, գործի պակասը, որ նոյն է թէ աշխատողների աւելորդութիւնը. նրանք պանդխտում են շատ հեռուները և բացառապէս երկրասարդներ են լինում. գնում են Բագու, Քաթում, Թիֆլիս: Օտարութեան մէջ նրանք հասարակ մշակներ չեն (чернорабочие), այլ խոհարարներ, Կան ու երկաթուղու ծառաներ և այլն:

Շւանիձորեցիք հէնց թէկուզ նրա համար, որ զլիսաւոր ուշա-
 քրութիւնը այգիների վրայ է, զարդացրել են պարապմունքի այդ-
 ձիւղը և լաւ այգեգործներ են համարւում: Նրանց դինին լաւ հըռ-
 չակ ունի և արտահանում է 100 աւոր վերարեր հեռու՝ մինչև Շուշի.
 քայց նրանց զլիսաւոր հրապարակը Ագուլիսն է, Սրշուբաթը և գա-
 ւաւի պղնձահանքերը¹: Ամեն փուն 500—6,000 հալոշի որթ՝
 վաղն ունի. ամեն վաղի փարածութիւնը հաշւում են 30 քառակ.
 վերշոյ, ուրմն ամեն փուն ունի 195—2340 քառ. սաժէն այգի:
 Այգիները բացառապէս վաղնափունի չեն. կան նաև պրշարու ծա-
 ուեր. պփուշներից նշանաւոր են՝ թութը, ծիրանը, կեռասն ու
 քեղծը, քայց մանաւանդ նուսն ու թուզը գոված փեսակից. պփուշ
 չեն ծախում, կարելի է ասել. իրանց համար են չորացնում կամ
 պահում: Գիւղացու աղքատութիւնը հաւասարաչափ ծանրանում է
 նաև այգիների վրայ. սրանք էլ են ծախում: Այգիների գինն
 աւելի բարձր է քան վարելահողերինն, ի հարկէ. ծախում են վա-
 զահաշւով. մի վաղնափուղը, որ այսպիսի կոչւում է մէկ կամ «կըռ իկէ»
 նայած փեղին արժէ 20—70 կոպ. այգիները որքան քէպի Արաքսն
 ան իջնում, այնքան թանկ են գնահատւում:

Կանանց վրայ է ընկած ի հարկէ բոլոր փան ու սարի գործը.
 Կերակուր եփել, հաց թխել, լւացք անել, կարել-կարկատել, իւշ
 ու պանիր շինել, մի խօսքով ամեն բան, ինչ անում է ամեն փեղ
 գիւղացու կինը. սրա վրայ աւելացրէք, որ նա գործում է պարու-
 կան, գոված փեսակի շալ, կարպետ ու վերմակերես, կտաւ. եռան-
 քով մասնակցում է այգեկութին և ուրիշ աշխատանքների, ջորով
 աղը է կրում այգիները պարարտացնելու համար. ինչպէս փեսանք
 շերամապահութիւնն էլ նրա գործն է: Ինչպէս ամեն փեղ, այսպիսի
 էլ կինը մարդու աջ թևն է, նոյն իսկ 8 տարեկան փոքր աղջիկը
 այսպիսի շատ է պէտք գալիս: Աշխատասէր լինելուց զատ՝ բարոյապէս
 էլ շատ մաքուր են, կրօնասէր ու ժամասէր. գինի խմելու սովորութիւն
 չունին և չափից. Դուրս համեստ են: Իրանց Դիրքն ընտանիքում

¹ Զանգեզուրում կան մշակուղ պղնձահանքեր, որոնց մասին խօսք
 400 լինի նամակներիցս մէկում:

շապի նախանձելի է՝ ուրիշ զիւղերի կանանց հետ համեմատած, որոնք թէև նոյնքան դործ են անում, բայց շապի սպոր վիճակ ունին: Շւանիձորցու կինը պան^աամեն ինչին պեղեակ է, ոչ միայն ներսի, պան պործերին, այլ և դրսի՝ մարդու դործերին: Մարդիկ լաւ են վարւում իրանց կանանց հետ. սրանք բանն աշխատեն ևն փարել, որ մի դործ բռնելիս՝ առուծախս լինի թէ վար ու ցանք, մարդը կնոջ հետ է խորհուրդ անում, և երբ մեռնում է պան փղամարդը, բոլոր դործը վարում է կինը: Մեղ թւում է, որ այս բանին շապի է օգնում ընդանիքների բաժանելը. նոր բաժանւած և քանդամ ընդանիքը ապրելու համար պէտք է լարի բոլոր ուժերը. և իր բոլոր անդամներով մրցման մէջ մտնի. պարզ է, որ ամեն մէկին բաժին է ընկնում աւելի շապի աշխատանք և կինը ամենից առաջ շատնում է միւս անփութարիներին և չափազանց գնահատելի անդամ նոր ընդանիքում: Մեծ ընդանիքներում հարսների դերը սքողւած է և պարզ էի գիտակցում, որովհետև նոյն դործն անող շապի մարդ կայ փանը:

Աշխիկները մարդու են գնում սովորաբար 10—12 փարեկան. 18 փարեկան աշխիկը պառւա է համարում. փղաներն էլ 18—25 փարեկան են պառւում. 13—18 փարեկանն էլ պառահում է. բայց սակաւ: Շապ են սիրում հաս պառկներ. մի փանից մի քարեկամ փուն աշխիկ փանելը սովորական է: Աւագ աշխիկն եթէ չեն փառլիս՝ փախցնում են:

Այս զիւղը միւս զիւղերի հետ համեմատած լաւ-վատ ապահով կարելի է համարել. այդ երևում է նաև ապրուստից. սովորական սնունդը պատին սոխ ու հացն է, շոռ (թթու) դրած բոխը, կաշամբը. իսկ ուրսին՝ թանեփասը, պանիրն ու մածուցը. մսի կողմից, մանաւանդ փաւարի մսի, որ աւելի արժան է՝ զիւղը զուրկ է և լաճախ է ուրում: աշխիքն ամեն կիւրակի և փոս օր. ֆունաբը ծախւում է 4 կոպէկ: Գոլցէ շապերին այս կերակրացանկը աշխան ծոխ չերեաց, բայց ով փեսի է սոխ ու հացով և քաշած պանրով միայն ապրող զիւղեր, կ'ասի որ այսպէս ապրելը փառք է:

Ընդհանուր առմամբ Շւանիձորցիք քաջ են և սրտոյ. քիչ մարդ կը լինի, որ հրացան բանացնել չիմանայ և որս անելիս չլինի:

լաւ աշխատողներ են և լաւ կոնժողներ, բայց հարբեցող՝ ռուսի մարքով ինչպէս մեր ոչ մի գիւղում, այնպէս էլ այս կողմերը չկայ։

Գիւղացիներին ընդհանուր գիտակցութիւնը ցած է. օրէնքից ինչպէս ամեն փեղ այս կողմերում էլ, ոչինչ չեն հասկանում։ Լաւ իմանալով թէ ինչ է նշանակում Դաւարանի ձեռն ընկնելը, սովոր են վէճերն իրանց մէջ խաղաղ վերջացնել, մանաւանդ որ չեն ուզում իրանց սըռը մարդիկ իմանան, գիւղից Դուրս գալ։ Անշարժ չեն։ Նորամուծութիւնների ընդունակ են։

Ապրում են մինչև 65 տարեկան հասակն ամենաշատը. 60 տարեկան դառած՝ ոչ ոք այլ ևս գիւղից չի դուրս գալիս, կարծես իր փանն ու դռանը մեռնելու համար։ Որպէս Դաւարի ժողովուրդ միջահասակ են, նոյն իսկ աւելի ցած. շիմաղծերը խոշոր, մազերը շագանակագոյն, աչքերը սև ու շաղանակագոյն, «ոչխարաչք», քթերը ալաւաղած։

Գիւղն ունէր մի Դասեան երկսեռ ուսումնարան և պահում էր երկու ուսուցիչ։ մէկը 650, միւսը 325 ռ. ռոճկով։ Ուսումնարանում կային 70 աշակերտ, որոնց 65 տղայ, 5-ը աղջիկ։ Աշակերտներից 15-ը օտար գիւղերից էին։ Դրանցից 5-ը երեք վերստ հեռու գտնւող Մալե (Малая) գիւղից՝ որ գնում-դալիս էին ամեն օր։ Շւանիձորցիք թէ ուսումնարանին և թէ ուսուցիչներին լաւ են նայում, որովհետև պարզ գիտակցում են ուսման կարեւորութիւնը. աշակերտից պահանջում են, որ Դպրոցի աւարտելուց յետոյ իմանայ նամակ, մուրհակ ու րապորտ գրել, հաշիւ պահել և հէնց այդ յուսով էլ ուսման են պալիս որդիներնց։ Աղջիկ ու տղայ հաւասարապէս ընդունակ են բոլոր առարկաներում և նոյնքան անընդունակ երգելում։ Գիւղացիք երգում են թուրքերէն. ինչպէս նաև առածներն են թուրքերէն։

Ունին մի անգամբէթ նորաշէն կիեղեցի, որ շինւել է 1878 թ. համայնքի միջոցներով։ Մի քահանայ ունին, որ Ժամանակուորապէս հովում է սրանց. Շիկահող գիւղի քահանայ է։ Այժմ ուղում են իրանց սեփականն ունենալ։ Թեկնածուն Շոռշայ. Թեմական Դպրոցի 4-րդ դասարանից՝ Դուրս եկած մէկն է, որ փանութիւնէ

և խթելով հետաքրքրում է շիրք ու լրացրով. ուսուցիչն է պալիս Գիւլի անունով գալիս է մի Վշակ, որ բժ. Գասպարեանին է. բացի ուսուցիչներից և խանութպանից ուրիշ ոչ ոք չի կարգում. նոյն իսկ չեն էլ ուզում լսել ուրիշի ընթերցումը. չեն հետաքրքրում պարզապէս:

Եկեղեցին դամ ունի, որ պրում էր զիշացիներին 20⁰/0-ով, այժմ 12⁰/0-ով են պալիս Բայց եկեղեցու միջոցներն այնքան քիչ են, որ վաշխառուներ կան 10 հոգի, որոնք թէ շրջակայ գիւղացիներին և թէ Շւանիձորցոց 20⁰/0-ով փող են տալիս:

Հասարակական հիմնութիւններից չմոռանանք չիշել նաև գիւղական կշիռը:

2 Կեմանց. Գիւղը Շւանիձորից Դէպի Ղաթարի պղնձահանքերը տանող ճանապարհի մօտերքն է գտնուում, մօտ 20 վերստ Դէպի արեւելք: Ճանապարհն անխնամ է, Դժւարանց, նեղ ու ոլորապրոցայ, լեւի ու ապառաժոյ կամ անպառաժ տեղերով ցցւում կամ իջնում է, մինչև հասնում է Շւանիձորից Դէպի արեւելք ընկնող լեռնալօսու գլուխը, որ մի բնական սահման է Գիւնէջ-մահալի և Ղաթարի միջև: Գիւղը շրջապատած է անպառաժ, որ օղակում է անմիջապէս վարելահողերը, որոնք նոր են բացւած: Նոր գիւղ է և չի չիշարակւած հին 1886 թ. մարտահամարում. հիմնողները Ղարաշալի գաղթական մի քանի ընտանիքներն են, որոնք անցել են Զանգեզուր՝ կտրելով երկու դաւառները՝ նաև երկու պետութիւնների բնական ու միանգամայն նաև քաղաքական սահմանը—Արաքսը: Գիւղը 12 պուռն ունի, որոնցից 5-ը Ղարաշալից եկածներն են, իսկ եօթը եկել են Կզանյանց, Կալեր և Վանք գիւղերից. սրանցից երկու վերջինը Գիւնէջում են, Մեղրու լեռների Դէպի Արաքսի իջնող փեշերի վրայ, իսկ միւսը Ղաւանդ է, նոյն լեռների արեւելահիւսիսային կողմում: Բոլորն էլ գաղթել են հողի պահանջից սպիւսած:

Կեմանցի հողն անպառաժ հետ սուս Դեռ վճի պակ է. վիճու կողմերն են. մի կողմից պետութիւնը, միւս կողմից՝ Նընջեանի թուրք բէգերը (Զանգեզ. գաւառ) և Շիխհոջի Մէլիք-Նուբարովները:

Քրովհեպե գիւղի Դիրքը բարձր է, գտնւում է սարահարթի վրայ, և բաւականաչափ արօգնէր ունի, ուստի ամառը իմէ հով և իմէ սար գնալու կարիք չի սպեղծում: Իսկ ձմեռը լեռներիով

պաշտպանեալ լինելու շնորհիւ՝ բարեխառն է։ Գիւղացիների դը-
խաւոր պարապմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն
է։ Յանում են ցորեն, գարի և աճար. իսկ անասուններից պահում
են աչծ ու կով։ Հացն աչնքան դալիս է, որ մի մասը կարելի է
ծախել. ծախելու պահում են Մեղրի կամ Ղախարի հանքերը։ Եր-
կիրը հին ձևով են մշակում. հին գործիքներով. վարում են արօրով
և 4 լուծն են լծում։ Վարելահողերը շեն ջրում. գիւղի մօտից հո-
սող գետակի ուղղութիւնում հողեր են. բնկած, որոնք կարող են ջըր-
ւել և պէտքական լինել ծառասպանի և կարպոֆէլի համար. արդէն
սկսել են օգտուել աչդ հողերից։

Հացի աւելցուկը գիւղացիներին չարաբերութեան մէջ է դնում.
շրջակայքի հետ. Ղախարի հանքերի հետ նրանք կապւած են նաեւ
բանւորներ պաշտով, որովհետեւ շապերն ստիպւած են գիւղական պա-
րապմունքներից շուրս էլ աշխատանք որոնելու։ Սակայն սրանց
թիւը շատ քիչ է։ Աւրիշ կողմնակի պարապմունք չունին. որսոր-
շութիւն անում են, բաց իրանց համար. ինչպէս նաեւ ձուկն են
բռնում. գետը շատ համեղ ձուկն ունի։ Մէկը փորձել է նաեւ խոզ
պահել, որ և ջաջողւել է։ Արհեստաւորներ չկան. Դարբինը, որ
ամենահարկաւոր մարդն է ամեն մի գիւղում, աչսպիւղ. դալիս աշ-
խատում և գնում է։

Գիւղացիք գոյց է լաւ ապրէին եթէ հողի վէճը մէջտեղ չլի-
նէր. աչդ վէճից փնասուլը գիւղացին է գլխաւորապէս. թէեւ չքա-
ւոր լինելու պարսպաններից գիւղի նոր շինելը ինքն ըստ ինքեան մի-
խոշոր պարսառ է, բաց թուրք բէկերի հարստահարութիւնը դա-
լիս կրկնապարկում է գիւղացու վիճակի վատութիւնը։ Տղիպու-
թեան վրայ աւելորդ է շէշպիւր, որովհետեւ նա մի բնդհանուր պապ-
ձու է ամբողջ դասուի յեղամնացութեան, և ուրիմն ամեն գիւ-
ղում էլ Դեր է խաղում։ Թէեւ հողի անփախանութեան վէճը Դիւ-
վերջացած է, բաց բէկերն ուժով, լծակելով ստիպող են հանդիսա-
նում և 10-ից մէկն առնելու գիւղ՝ 5-ից մէկն են առնում։

Քանի որ գիւղի հողերն աչսպէս առած նոր են կազմում.
պէտք է անդառնալ իրերէ, արմատները Դուրս ածել, որ նոր կարո-
շանան վարել, ուստի՝ ինչքան կարողանում է բէկից վերցնել ու
վարելահող Դարձնել, աչն էլ իրանն է. պարզ է, որ աչսպիւղ հողը

բաժանելու մասին խօսք չի կարող լինել: Յիշենք այսպեղ, որ հողը պատրաստելուց յետոյ՝ ասածին պարին, բեղին ոչինչ չեն վճարում: ոչինչ չեն վճարում առհասարակ նաև անպառից և արօպներից օգտուելու համար: Հողը սեահող է, հարուստ, նոր մշակող և պրշարեր: Սակայն չնայած իրանց խեղճութեան, ԾԾ.ին շինել են մի եկեղեցի սովորական գիւղական եկեղեցիների նման՝ անշուք, անդմբէթ, իր մեծութեամբն ու դերանից շուրս շինւած լինելովը գիւղի միւս տներից պարերւոյ: Քահանայ չունին. սրանց հովու մ է Ճըկըտէն գիւղի քահանան:

Տղամարդիկ համեստ են, աշխատող, գինի խմել չգիտեն և լաւ րնաւորութեան տէր են: Սակայն կանայք այնքան էլ օրինակելի վարք ու բարք չունին. ասում են 12 տան մէջ 3 չլի աղջիկ կայ: Բայց կինը որպէս մորքու օգնական—այսպեղ անգնահատելի է. նրա ոչ միայն աջ թեւն է, այլ Դեռ մի բան էլ աւել: Ամեն հոգս, բացի վարուցանքը, ծանրանում է հաւասարադէս նաև նրանց վրայ, նրանք կատում են, որ նորութիւն չէ մեր նաև ուրիշ կողմերի գիւղերի համար, բայց որ նորութիւն էր ինձ համար աչդ այն է, որ նրանք նաև հունձ են անում: Տան հոգսերն ի հարկէ նրանց վրայ է. գործում է զուլպայ, չուխայ: Չնայած այս աշխատանքին, կինը սորոր Դիրք ունի և այն ոչ թէ ընդհանուր առմամբ, այլ համեմատած միւս գիւղերի կանանց Դբութեան հետ. կին ձեծելն այս գիւղում սովորական բան է: Սղջիկներն ամուսնանում են 18—20 տարեկան. մի բացառիկ երեւոթ Զանգեզուրի համար. պարճաուն այն է, որ տանող չկայ. գիւղը շատ է աղքատ և յետ ընկած: Պատահում են սիրահարութիւններ, բայց ծածուկ. չհաս պսակներ չկան:

Դպրոց չկայ, ի հարկէ. մանուկների կրթութիւնը տանն ու հանգումն է մինչև մեծանալները. յետոյ մեծ մասը մնում է գիւղում՝ իրանց տանն ու գործին, ոմանք, ցնում են հանքերը բանելու, մի երկուսն էլ Բագու մշակութեան: Պանդխտելու պարճաուն չբաւորութիւնն ու նոր տուն-տեղ անելու Դժւարութիւններն են:

Մի նկատողութիւն այս կողմերի երգերի մասին: Բոլորը բա. հըառապէս թուրքերէն են երգում. շրջածս գիւղերից ոչ մէկում ես այնքան երգ չեսցի, ոչ էլ պարսկական սրսոյայ թէ ունին: Զի մ

Պարոզ պնդել որ Ջան-գիւլումն-ի երգեր չունին. Դա այնքան
 փարածւած բան է, որ 'կարելի է ասել թէ համահայկական երգն
 այդ է որ կայ. բայց այդ երգերը երեւի նկատուում են որպէս միայն
 Համբարձմանը երգելու բան, երբ վիճակ են հանում. ուրիշ Դէպ-
 քերում միայն թուրքերէն են երգում: Նկատել պէպք է, որ ընդ-
 հանրապէս շատ պրոգայիկ մարդ է զանգեզուրցին, իր հոգսերով
 ու աշխատանքով զբաղւած. երկու ամսից աւելի թափառեցի այդ
 զաւառում և միայն մի փեղ փեսայ գիւղի 'իշխաններին' քէֆի
 նստած, այն էլ երեւի թափառական աշուղ կար գիւղում, Դրա հա-
 մար էին հաւաքել: Ակամայ մարդ չիչում է Շէրակի Դաշտի գիւ-
 շացուն, որի կեանքում երգը, այն էլ հայերէն երգը՝ ամեն դործի
 քնկերն է համարեալ:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

«Deutsche Hilfsbünde für Armenien»

ԳԷՈՐԳ ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն *)

ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ ԵՒ ԲՍՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիլֆսբունդի վրայ եղած պաշտօնական և ոչ-պաշտօնական յարձակումների արձագանգները եղան պաշտօնական և մասնաւոր պապասխաններ:

Ա. Պաշտօնական պապասխանները:

«Aus der Arbeit» թերթի 1899 թ. մայիսի համարում, Գր. Լեպսիուսը ի շինաց Հիլֆսբունդի (Բերլին-կենտրոնի) հետեւալ բացատրութիւնն է քալիս: Առաջ կը բերենք բովանդակութիւնը: Նախ աւում է, որ «Ոչնութեան միութիւնը» պահանջութեամբ յետ է դարձնում «Köln. Zeitung»-ի մեղադրանքը, իբր թէ այդ միութիւնը իր քրիստոնէական սիրոյ գործի մէջ չլայնածաւալ կիր-պով նւիրել է դաւանափոխական գործերին: Հիլֆսբունդը իւր գործունէութեան մէջ ընդունել է որպէս սկզբունք՝ գործել համա-ձայնութեամբ այն եկեղեցիների վարչութիւնների հետ, որոնց պապ-կանում են երեխալքը, և լուսաւորչական եկեղեցու կողմից ևս ոչ

* Տես «Մուրճ» 1899, № 11-12, 1900 թ. № 1, 2.

մի գանգաւ չէ լսել նաւ «Մեր գործունէութեան շրջանում շաւա-
նափոխութեան մի շէպք անգամ չէ պատահել», և եթէ գերմանական
սրատորները քարոզել են երբեմն լուսաւորչական եկեղեցիներում,
այդ պատահել է հայ լուսաւորչական քահանաների հրաւե-
րով: Այդ անւանում ենք մենք քրիստոնէական համերաւարու-
թիւն: Պարիարք Օրմանեանի նամակում մեղադրում են Վանի
փիլայէթի կաթողիկէ միսսիօնարները. անկարելի բան է, որ բողոքա-
կանները շաւառափոխական քարոզչութեամբ պարապեն, որովհետեւ
բողոքականութեան սկզբունքները արգելում են այդ: Եթէ «Քէօլ-
նիշէ» ցայտունգը կամմնար, կը կարողանար, բացի այն նամա-
կից, որը հրատարակել է իւր էջերում, սպանալ և պարիարքի մի
ուրիշ նամակը, գրած Կ. Պօլսի մեծ պետութիւնների շեպան-
ներին:

Գեսպաններին դրած այս նամակում, պարիարքը հանդիսաւոր
կերպով հերքում է, իբր թէ նա երբ և ի՞նչ գանգաւում լի-
նի Բ. Դրան հայերին օգնող օտար ընկերութիւնների վրայ:
Գերմանական օգնութեան հիմնարկութիւնները հաւանութիւն և
պաշտպանութիւն են դրնում մինչև անգամ տաճկական դաւաճ-
ների պաշտօնեաների կողմից: Ինչ վերաբերում է «K. Z.»-ի խոր-
հրդին, որ «Յոն. միութիւնը» թողնէ հայերին օգնելու գործը և
հաւաքած գումարները գործադրէ գերմանացիների օգտին, այսինքն
փողոցը գցէ 1:600 հայ սրբիկներին—«Յոնութեան միութիւնը»
անընդունակ է այդպիսի բարբարոսութեան: Այսպիսի լեպսիուսը
բերում է և պոռոտական չորրորդ ընդհանրական սինոդի (29 նո-
յեմբերի 1897 թ.) որոշումը հայկական կոտորածների վերաբեր-
մամբ: Վերջապէս «Յոնութեան միութիւնը» մնասական չէ հանդի-
սանում գերմանական քաղաքականութեանը Արևելքում, ընդհա-
կառակը, նա պարիւ է բերում գերմանական անւան շիլֆսթունդը
հաւաքացած է, որ այդպիսի չարձակումները ազդեցութիւն չեն
ունենալու գործը համակրողների վրայ. նոքա կ'կրկնապատկեն իրենց
եռանդը օգնութեան այս քրիստոնէական գործում, ի փառս այն
Աստուծոյ, որը անւանում է իրան որբերի և այրիների հայրը, և
որը ցանկանում է, որ օգնութիւն հասցնի բոլոր մարդկանց և որ
սոքա հասնին ճշմարտութեան զիպութեանը:

Այս «բացադրութիւնը» գրւած է շաւի ջերմ և ազնիւ ոգով. ու գրաւում է ընթերցողի վարահութիւնը:

Այս «բացադրութեան» մէջ մի բան մնում է ոչ-պարզ. Լէպ-սիուսը ընդհանուր խօսքերով ասում է, որ բողոքականների կողմից անկարելի է, որ շաւանափոխական քարոզութեան մի որ և է յէպք պատահած լինի, մինչդեռ Օրմանեանի նամակի մէջ պարզ ասում է թէ «բողոքական և կաթոլիկ միսիոնարները գալթակղեցնում են հայերին» և այլն: Այս փոքր ինչ մութ կէտը պարզում է մի ուրիշ «պատասխան». յօդւածի միջոցով, որը արւած է մասնաւոր մարդու կողմից: Այստեղ յօդւածագիրը, Դոքտ. Ռոռբախը (Rohrbach) ասում է, որ պարսիարքի գրութեան մէջ ոչ մի խօսքով ասած է, լծէ բողոքական միսիոնարները գերմանացիք են: Այդ ձիշդ է: Ռոռբախը հաւատացնում է, որ այստեղ խօսքը ամերիկեան միսիոնարների մասին է: Այն ժամանակ ինչպէս պէտք է հասկանալ որ Օրմանեանը պնդում է յետպաներին գրած նամակում, թէ նա երբէք չի գանգաւորել ոչ մի օտար օգնող կոմիտէի վրայ: Զէ որ առեւ-րիկացիք նոյնպէս ունին իրենց «օղնութեան կոմիտէները», հիմնարկութիւնները: Մնում է ենթադրել, որ հարկաւոր է զանազանի օգնութեան հիմնարկութիւնները և նոցա պարկանող գործիչները՝ կրօնական միսիոնարներից, որոնց և գուցէ ինկաւոր ունի պարսիարքը իւր գանգաւորի մէջ: Յաւենացն յէպս կարելի է վերջնականապէս որոշւած և պարզւած համարել, որ Օրմանեանը ի նկատի է ունեցել գերմանական Հիլֆսբուրգի վրայ թէ ոչ: Իւր պատասխանի մէջ պարսիարքը ի միջի աչլոց ասում է. «Որպէս զի նորից ապացուցանեմ իմ զգացմունքներս յէպի ձեզ, կը ցանկանամ բացատրել, որ ես երբէք ձեզ մեղադրող չեմ եղել, ոչ էլ թշնամի ձեր որբանոցներին. նորին գերազանցութիւն գերմանական յետպանը չաչտնել է ինձ, որ նա ոչ մի ժամանակ ոչ մտածել է, ոչ ասել է, և ոչ էլ գրել, թէ ես ձեզ վրայ գանգաւորած և ձեր որբանոցների թշնամի եղած լինեմ: Պարսիարքարանի արած գանգաւոր Բ. Գրան շաւանափոխութեան նկատմամբ չի վերաբերւում որբանոցներին, այլ

այնպեղ բացառապէս ասւած է միայն, որ կրօնափոխութեան պայմանով փոշեր են բաժանւած եղել, որ իրօք և կապարւած է Վանի կաթոլիկ միսսիոններէ կոշմից ¹։

Հետաքրքիր է, որ այս վերջին նամակում յիշւած չեն բողոքական միսիոնարները. լինին չոքա գերմանացիք, թէ ամերիկացիք։ Օրմանեանի նամակներից, առհասարակ, շեւար է հասկանալ, թէ ով է զբաղւում յաւանափոխական քարոզութեամբ հայերի մէջ, կամ պարապում են շորանով բողոքականները թէ ոչ։ Բայց և խկապէս, անպեղի կ'լինէր զբաղւել այսպեղ այդ հարցի պարզաբանութեամբ, չորովհետեւ այստեղ մենք գործ ունինք միայն գերմանացիների, կամ աւելի ճիշդն ասած, «Գերման. օղնութեան միութեան» հետ, և հարցը կարող է միայն այսպէս դրւած լինել — անում չեն արդեօք այդ բանը Հիլֆսըունդի ներկայացուցիչները հայերի մէջ թէ ոչ։ Եթէ մենք ցանկանանք հիմնել Օրմանեանի նամակի վերայ, այն ժամանակ պատասխանը կարող է միայն քայքայական լինել։ Այն րեսակէպից, ինչպէս շնում ենք մենք մեր հարցը, պատրիարքի վերոյիշեալ երեք նամակները մեծ վեզիրին, շեսպաններին և «Գերմ. օղնութեան միութեան» հակասական չեն հանդիսանում։ Ընդհակառակը, նոքա զանազան կերպ հաստատում են միևնոյնը, որ Հիլֆսըունդը չի զբաղւում կրօնափոխական քարոզով։

Հիլֆսըունդի Ֆրանկֆուրտի կենտրոնը իւր կոշմից «X. Z.-ի յօդւածի երևան գալուց մի քանի օր յետոյ, մի ընդհանուր ժողով հրաւիրեց, ուր յիշեալ լրագրին այսպիսի մի պատասխան խմբագրեց։ Կ'բերենք մի քանի քաղաքներ։ «Այն մեղադրանքները, որոնք անում են վերջին ժամանակները Հիլֆսըունդի զործունէութեան դէմ միայն խրախուսում են մեզ նոր եռանդով շարունակել մեր սիրոյ զործունէութիւնը (unsere Liebesthätigkeit), այն գիտակցութեան հիման վրայ, որ այդպիսի թշնամութիւնը միայն պատիւ է բերում մեր զործին։ Այնպեղից, ուր անում են այդ յարձակումները, մենք դատաւարութիւն չենք սպասում, որովհետեւ այնպեղ ընդունակութիւն չունին հասկանալու, թէ ինչ է

¹ Mittheilungen aus dem Orient. № 8 1899.

կապարեալ ետազուրկ, քրիստոնէական սիրոյ գործունէութիւնը, և աչգ պատճառով նաքա կատկածանքով են վերաբերում շէպի այն, ինչ որ չեն հասկանում... Սկզբունքով մենք հրաժարուի ենք հիմնել Փոքր-Ասիայում որ և է բողոքական համայնքներ և աչգ միջոցներով (այսինքն փաշայի և պաշտպանելու խաղաղութեամբ) ոչ մի մամանակ չենք դրդել որ և է լուսաւորչականի թողնել իւր եկեղեցին... Բացի դորանից, ոչ մի անշնորհութիւն մենք չենք զգնում պատար Բրոկսի գործողութեան մէջ, որը Զէյթունում, մի աւելորանական ժամաստցութեան ժամանակ, գործածելով աւելորանական մի բառ, խօսում էր ամէշքերի աղապրութեան մասին, և եթէ այս շէպից օգտում են մեզ մեղադրելու համար, դա ցոյց է պալիս որքան դժուար է, Տաճկաստանի մեր հակառակորդների համար, մեզ մեղադրելու մի դրանական պատճառ զայնել: Այդպիսի մեղադրանքները ամենալու ապացոյցն են, որ մենք ոչ մի առիթ չենք տուել արդար գանդապների... Վերջապէս այն խորաբը (որը պալիս է «K. Z.»), այսինքն—գործադրել մեր գումարները աւելի լուրջ և բարեցաշող նպատակների վրայ, —կարող են պալ միայն նորա, որոնք ինչպէս քահանան և լեւիտը, անցնում են սպանւածների մօտով, և որոնց համար առեւտրական շահերը աւելի արդարացի են, քան թէ խեղճերի բարեբախտութիւնը: Մենք հաւատացած ենք, որ մենք աւելի ենք գործում Քիւրքիայի բարեկեցութեան համար, քան թէ նորա, որոնք այս երկրի վրայ նայում են միայն ինչպէս մի գործունէութեան ասպարէզի վրայ իրենց շահերի համար: Գերմանական Հիլֆսբունդի ընդհանուր ժողովը վճռում է, աւելի մեծ եռանդով և սիրով, քան մինչև այժմ, շարունակել սկսած շնորհալի գործը¹:

Այս ժողովում որոշեց նոյնպէս, արաջայակ Բրոկսին Հիլֆսբունդի կապարեալ վստահութիւնը և առաջարկել նրան, որ նա բացառի իրա հետ պատահած շէպը անմիջապէս գերմանական կայսրին:

Հետաքրքիր է նոյնպէս էլսաս-լոթարինգիայի ճիւղ-կոմիտէի պատասխանը, որը մենք² տեղի պահասութեան պատճառով չենք

¹ Mittheilungen aus d. Or. № 7 1899.

² Flugblatt des Elsass—Lothringischen Hilfseomités für Arm. 1899. էջ 4.

առաջ բերելու ացորելը. այսքանը կրնկարենք, որ այս պարասխանի մէջ ցոյց է տրուում կաթոլիկների վրայ, որոնց խարդախութիւնների շնորհիւ իբր թէ այդպիսի զանգարներ են առաջ գալիս Հիլֆսբուռնիի դէմ: Այս ենթադրութեանը հանդիպել ենք մենք և մի ուրիշ տեղ. բայց սա անկասկած սխալ է. թէպէտ, իրաւ, որ «K. Z.»-ը հրատարակուում է գերմանական կաթոլիկութեան կենտրոններից մէկում, Բեռլին քաղաքում, բայց այնուամենայնիւ նրա Հիլֆսբուռնիի դէմ արած զանգարների վրայ չի կարելի նայել, ինչպէս կաթոլիկական մի արշաւանքի վրայ Հայաստանի բողոքական միասիրտների դէմ, որովհետեւ, չէ որ պատրիարքի այն նամակում, որը լրագիրը բերում է, Օրմանեանը զանգարուում է և կաթոլիկների դէմ:

Բ. Մասնաւոր պատասխաններ: Մեզ ծանօթ մասնաւոր կողմից եղած հերքումներից և բացատրութիւններից ուշադրութեան արժանի են Reichshote լրագրինը, պարոն Յելլերի (Zell r) և պ. Ռոտբախինը (Rohrbach):

Նախ յայտնելով իւր զարմանքը որ այդպիսի մի թիւրիմացութիւն, ինչպէս պ. Բրոկոյի հետ պարսկաձ շէպքը կարողացել է յարձակումների պատճառ ծառայել, «Reichshoe» լրագիրը (№ 89, 1899 թ.) գրում է. «բացարձակապէս սխալ է հաւարացնելը, թէ աւերարանական Օգն. միութիւնը ցանկանում է շտապափութութիւն քարոզել: Մենք հաստատու գիտենք որ դա ճիշտ չէ. Հիլֆսբուռնի՛ը ձգտում է միայն զթաւերպ գործերով և աւերարանի քարոզումով հարթեցնել հայ լուսաւորչական եկեղեցու մէջ, որը խեղդւել է արգաքին ծէսների մէջ, աւելի բարոյական-քրիստոնէական ուղնկան կեանք (mehr christlich-sittliches und geistiges Leben zu erwecken): Նա չի ցանկանում հայերին անջապել իրենց եկեղեցուց, նոքա պիտի շարունակեն պապականել այդ եկեղեցուն. բայց պիտի դառնան այդ եկեղեցու կենդանի անդամներ: «Աւերարանական Հիլֆսբուռնի՛ը (շարունակում է լրագիրը) բոլորի վերաբերմամբ էլ մաքուր խղճմունք ունի, ինչպէս թուրքի, այնպէս և Գերմանիայի և լուսաւորչական եկեղեցու, որովհետեւ նա չի զբաղւում ոչ կրօնափոխական, ոչ էլ քաղաքական քարոզներով. միթէ ամօթ չէ, որ մի գերմանական լրագիր անցնում է թիւրքերի կողմը և ասում է գերմանական Օգն. միութեանը թէ հեռացէք, դուք

խանդարում էք խաղաղութիւնը արեւելքում և փնասում էք մեր փոքրասական շահերին: Սեփարանական օգնութեան միութիւնը չափազանց բարձր զաշափար ունի քրիստոնէական պարտաւորութեան և գերմանական պարտի մասին, որ կարողանայ հերքել «K. Z.»-ի խորհրդին: Լրագիրը վերջացնում է նկատելով, որ եթէ գերմանացիք օտար և սխալ փեշեկութիւնների հիման վրայ, ինքները հալածեն իրենց սեփական հայրենակիցներին և մանաւանդ այնպիսի պարտելի անձերին, ինչպէս են պատրոր Բրոկս, Դր. Լեպսիուս, և՛ Լոման՝ը, այն ժամանակ, ոչ թէ միայն գերմանական միսիոնարի, այլ և գերմանական վաճառականի և առհասարակ գերմանացու անունը և շրջութիւնը Արեւելքում կը կոտորի:

Յեւէրի («Zur Beleuchtung der Angriffe auf deutsche evangelische Hilfswerk in Armenien») ¹ յօդածից, ու շարունակութեան արժանի են հերքեալ պարզաբանութիւնները: Անկարելի բան է, որ Հիլֆսբունդը զբաղի շաւանափոխական քարոզով, որովհերեւ նորա հրապարակախօսութիւններից մէկում մինչև անգամ արտայայտւում է այն միտքը, թէ այն ժամանակ, երբ հայերը մարտիրոսութեամբ ապացուցին հաւատարմութիւնը յէպի իրենց եկեղեցին, արդէն ազնւութիւնը արգելում է կրօնափոխական քարոզ կարգալ նոցա մէջ: Հերքել «K. Z.»-ի խորհրդին — փակել որբանոցները և հաւաքուող զումարները մսիել գերմանացիների օգտին, անհնարին բան է, որովհերեւ այդ կ'ընշանակէր քանդել գերմանական միսիոնի մի գործ (ein deutsches Missionswerk), որին միացած են բարաւոր մարդիկ և որի ապագան ապահովւած է: Գերմանիայի աւելորանական քրիստոնեաների համար խղճմունքի գործ է պատահած կոտորածներից յետոյ հայերին օգնելը և պախարակելի է, որ մի շարք լրագիրներ թող են տալիս իրենց այդպիսի թեթեւամտութեամբ վերաբերել խղճմունքի այդ զգացմունքին: Ճիշդ է, «Օգնութեան միութիւնը», սկսելով իւր եղբայրական օգնութիւնը չէր շեկավարւում և ի նկատի չունէր Գերմանիայի կառավարութեան շահերը և շարաբերութիւնները թիւրքիայում, բայց այդ չէ նշանակում, որ Հիլֆսբունդի անշարժները աւելի քիչ են հայրենասէր,

¹ Das Reich Christi (ամսաթերթ) Juni 1899.

քան թէ «K. Z.»-ի շրջանները: «Օգնութեան միութիւնը» ամենեւին անսպասելի չէ չէպի Գերմանիայի պնդեցական և քաղաքական շահերի յաջողութիւնը և նա ոչ մի ժամանակ չէ ցանկացել խանգարել այդ կէտում իւր կառավարութեանը. ընդհակառակը նա շիջել է մի անգամ այդ կառավարութեան, ինչպէս ընդհանրապէս նորան «այն ճանապարհը, որով պիտի նա շարունակէ ընթանալ, ներշնչանալով իւր քայլերը իշխանութեան ցանկութիւնների հետ»:

Բայց ամենահետաքրքիրն է Դր. Ռոտբախի յօդաւորը, «Գերմանիան հայերի մէջ» (Deutschland unter den Armeniern) վերնագրով, որը երևան եկաւ անցեալ տարի «Preussische Jahrbücher» նշանաւոր ամսագրի մէջ: Հեռադես մտքերով հարուստ այս յօդաւորը ունի և այն արժէքը, որ նրա հեղինակը, ինչպէս ասացինք վերեւ, շրջել է անցեալ տարի Մեծ Հայաստանը և Փոքր-Ասիան: Նկարագրելով հայկական գաւառների ներկայ դրութիւնը և ցոյց տալով ինչ սարսափելի պնդեցական և այլ հետեւեալներ առաջ բերին հայկական ջարդերը, հեղինակը ասում է, որ ուղղակի անգնահատելի է այն ծառայութիւնը, որը եւրոպական և ամերիկեան բարեգործութիւնը արել է թիւրքիային, որովհետեւ եթէ այդ գաւառները որ և է բան կարող են տալ հիմա կամ ասագայում պաշտպանական գանձարանին, դա շնորհիւ Եւրոպայի և Ամերիկայի օգնութեան կոմիտէների է (էջ 316): Առանց այս կոմիտէների շար գաւառների հայերը բոլորովին պիտի բնաջինջ եղած լինէին...: Ռոտբախի կարծիքով հայկական կոմորաճները թիւրքիայի համար պանուլ դաժ պարտադրի նշանակութիւն ունին. գալով այն հարցին, թէ արդեօք Հիլֆսբունդը շնորհ է որ և է արգելքներ Գերմանիայի պետական քաղաքականութեանը ծաճկաստանում, թէ ոչ, նա ասում է, որ յժար է երևակայել մի ուրիշ բան, որը այնպէս նպաստաւոր կերպով աջակցէր Գերմանիայի ներկայ արեւելեան քաղաքականութեանը, որ է թիւրքիան ուժեղացնել և հիմք դնել պնդեցական յարաբերութիւնների Գերմանիայի հետ, քան այդ անում են գերման օգնութեան կոմիտէները: Գերմանական շիջումաւիպին պարիւր չէ բերում այն հանգամանքը, որ նա չի հասկանում օգտել այդ կոմիտէներից, ուղղութիւն տալով և սլաշպանելով նոցա պաշտպան կառավարութեան առաջ (318—320):

«Կ. Ն.»-ի տւած խորհուրդը Հիւֆսբուրգիին՝ թողնել օգնութեան զործը, կարող է բլխել միայն անգիրութիւնից, թէ որքան խոր Դժգոհութիւն և սհաճութիւն յառաջ կարող է բերել այդ առաջարկութիւնը ժողովրդի մէջ: Հեղինակը ասում է, որ ինքը փորձառութեամբ գիտէ, որքան առհասարակ իր երկրի հսկայական քաղաքականութիւնը բողոքներ է ծագեցնում գերմանական այն շրջաններէ մէջ, որոնք սովոր են զգալ և մտածել համաձայն կրօնի և բարոյականութեան: Այս շրջանների մէջ այդպիսի յարձակումները բերում են բոլորովին հակառակ հետեանքներ և համակրութիւնը Դէպի հայերը զօրեղ սնում է: 350 հազար մարդ տարեկան ծախսել օտար ազգի տանջանքները մեղմացնելու գործին, Դա կարող է լինել ար-սիւստիւտութիւն միայն մի խոր քրիստոնէական մարդասիրական համակրութեան (319—320): Առաջ բերելով Օրմանեանի գրութիւնը մեծ վեզիրին, յօշուածագիրը ասում է, որ այդ նամակից երևում է, որ գանդապը ուղղւած է Վանի վիլայէթի կաթողիկեան միսիոնարներէ Դէմ. այդ միսիոնարները Վրանսիացիք են, և ինքը զարմանում է, որ «Կ. Ն.»-ը այդ նամակով արշաւանք է սկսում Հիւֆսբուրգի Դէմ: «Օգնութեան միութիւնը» սկզբունքով խուսափում է որ և է Դաւանական քարոզչութիւնից, վերջապէս պարբերաբքի նամակի մէջ մի խօսք ևս չէ յիշւած, թէ բողոքական միսիոնարները գերմանացիք են: «Ամբողջ Ասիական Ռիւբրիկացում» ասում է Պոռթալը, հայերի մէջ չբխեց մի գերմանացի բողոքական միսիոնար, և ընդհակառակը այն-տեղ գոյութիւն ունին մի շարք ամերիկեան բողոքական միսիոնական կենտրոններ, որոնց շուրջը հաւաքւած և կազմակերպւած բողոքական համայնքների մէջ 30-ից մինչև 40 հազար հայ կայր: Հեղինակը նկատում է, որ Հիւֆսբուրգի վարիչները համաձայնութիւն են կապարել ինչպէս Օրմանեանի այնպէս և Եշմիածնաց կաթողիկոսի հետ, որ ճշնշումն ոչ մի փորձ չէ անելու հայ երեսնաց վրայ նոցա խելու համար իրենց ազգային եկեղեցուց. և Օրմանեանը իւր նամակի մէջ ամենեւին չէ յիշում: Հիւֆսբուրգի անունը (էջ 326), «Կ. Ն.»-ի յօշուածի ծագման մասին այսպէս է խօսում նա

«Նա գուշակում եմ, որ այն սրամիտ ոստիկանական կոմիսարը (որը արգելեց Բրոկէսի քարոզը Ձէյթունում) հաղորդած է լինելու Կ. Պոլիս, պալատը, թէ Ձէյթունում երևան է եկել մի վերին աստիճանի

վրանգաւոր անձնաւորութիւն և թէ պետութեան Դրութիւնը գուցէ և ամենասուրբ կեանքը (այսինքն սուլթանի) վրանգի մէջ են: Սորանից չեմոյ, երևի, մի սարսափելի նորայով Դիմուքն է եղած գերմանական Դեպանստանը, և մի որ և է թշխմանից Կ. Պոլսում, որը այնքան է պետել Զէյթունը, Հայաստանը և որբանոցները, որքան լուսնի միւս կողմը և որի ձեռքն էր ընկել այս հարցի հետ ոչ մի կապ չունեցող պատրիարքի դանգաժը, նստում է և գրում «Կ. Շ.»-ին այն սքանչելի յօդածը:

Վերջին փոշերում յօդածագիրը նկատում է, որ վերին աստիճանի ցաւալի կը լինէր, թէ Թիւրքիայի հետ ապագայ տնտեսական յարաբերութիւնների տեսակէտից, և թէ Գերմանիայի բարոյական անւան համար, և թէ գերմանական արտաքին գործոց նախարարութիւնը ընդունէ «Կ. Շ.»-ի տեսակէտը: Նա աւելացնում է. «Գերմանական Հիլֆսբունդի վարչութիւնը ոչ մի բան այնքան ուրախութեամբ չէ ողջունելու, որչափ ցանկութիւնը՝ իւր գործունէութիւնը համաձայնելով կառավարութեան հետ, գիտակցաբար ծառայեցնել կաշտերական նարեկեան քաղաքականութեան մեծ նպատակներին: Սկսած գործից հրաժարելու մասին խօսք չէ կարող լինել, և եթէ նորանից վնասներ են ծագում գերմանական հպատակների համար, իթէ մեր արտաքին գործոց նախարարութիւնը անընդունակ է հանդիսանում գերմանական շահերին օգտակար դարձնելու այսինքն թախան հարգաւոր միջոցները, իշխական անձնագործութիւնը և Հիլֆսբունդի ամբողջ փորձառութիւնը և չի կարողանում պարզել Թիւրքիայի կառավարութեան գործի էութիւնը — այն կէտի վնասներմամբ կոմիտէները հրաժարում են որ և է պատասխանաւորութիւնից:

(Շարունակելի)

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ

(Վ. Կ. Ք. 1)

*
* *

Այն ինչ Բուրժուազիան, այդ երրորդը Դասակարգը² բարձրանում էր ասպիճանաբար, միշտ աւելի շեշտելով իր ոյժն ու ազդեցութիւնը:

16-րդ դարում զարգանում է մանուֆակտուրան, որ շնուժ է սկիզբ մի նոր անարեւելան սիստէմի, այն է՝ կապիտալիստական արդիւնազորութեան: Մանուֆակտուրայի մէջ բազմաթիւ տարբեր արհեստաւորներ կենտրոնանում են մէկ կապիտալիստի (Դրամատիրոջ) հրամանատարութեան տակ, մի ընդարձակ հիմնարկութեան մէջ, որի անունն է գործարան: Արդիւնազորութեան խորիւրդը ցոյց տալիս արհեստն է, ձեւագործը: Աշխատանքը բաժանուում է շաբերի մէջ. ամեն մի առարկայ (Դիցուք մէկ կոշիկ, մի ժամացոյց) հանդիսանում է իբրեւ արդիւնք բազմաթիւ արհեստների համերաշխ գործակցութեան: Աճում է ճարտարութիւնը, զարգանում է աշխատանքի բաժանումը, Դառնալով Դրդի նշանաւոր գիւտերի: Պարապմունքների այդ մասնաւորումն էր, որ ծնունդ տւեց յետագայում մեքենաներին:

¹ Տես Մուրճ 1899 թ. № 11—12, 1900 թ. № 2:

² Tiers état—երրորդը՝ ազնականութիւնից ու կղերից չեղող:

Ֆրանսիացում մանուֆակտուրան ծաղիկեց Լուդովիկոս XIV-ի օրով, շնորհիւ նրա առաջին մինիստր՝ Կոլբէրի ջանքերին: Նա մեծ զարկ տւեց առևտրին ու արդիւնադործութեան, պետական հովանաւորութեան տակ առնելով նրանց, նիւթապէս արտադրող ֆրանսիական գործարաններին, սահմանելով հովանաւորող սաքսեր ֆրանսիական ապրանքներին համար և այլն:

Կապիտալիստական շրջանը առաջ բերեց նոր սոցիալական յարաբերութիւններ: Երեւան եկան ազատ, վարձկան բանւորներ կամ պրոլետարիներ: Ազատ բանւորներ՝ երկու տեսակէտից. ոչ նրանք են անմիջապէս պատկանում արդիւնադործութեան միջոցներին (հողին, աշխատանքի գործիքներին), ինչպէս հնադարեան զերին էր և միջնադարեան ճորտը, ոչ էլ արդիւնադործութեան միջոցներն են նրանց պատկանում, ինչպէս այդ տեսնում ենք գիւղացու ինքնուրոյն տնտեսութեան մէջ: Ազատ՝ թաշնի պէս, իրենց ուժերը ազատօրէն տնտեսական, գուրկ սեփականութիւնից, միմիայն իրենց ձեռքերի ու ոտների տէրը՝ պրոլետարիները կամ պիտի ծախէին իրենց մկանների ուժը կամ թէ սովամահ լիւնէին:

Դա է իսկական պրոլետարիատը: Նրա թիւը այնուհետև աճեց տնտեսական էւրոլիցիայի հետ գուզնթացաբար: 16-րդ, 17-րդ և 18-րդ դարերում նրա սոցիալական դերը աննշան էր: 19-րդ դարում էր, որ նա պիտի ծաւալէր իր դասակարգային ուժը և սոցիալական մեծ, համադարած շարժումը: Նրա շարքերը յանկարծակի սուսարացան 16-րդ դարում, երբ բրդի մանուֆակտուրան զարգանալով՝ զանազան տեղերում (գլխաւորապէս Անգլիայում) խոշոր հողատէրերը որոշեցին քշել գիւղացիներին իրենց կալաւածներից և փոխարինել նրանց ոչխարների հոտերով: Բրդի զինը բարձրացել էր, իսկ փողը ամենակարող ուժն էր ֆէօդալների աչքում. ուստի աւելի շահաւէտ էր նրանց համար՝ ունենալ ընդարձակ արօտապեղեր, քան երկրագործներով բնակեցրած կալաւածներ: Եւ գիւղացիները բռնի դուրս քշեցին: «Զրկած ամեն ինչից» նրանք մասսաներով տեղափոխեցին քաղաքները՝ դործ որոնելու: Հողերի բռնի զրաւումը տեղի ունեցաւ նաև Իերմանիայում ու Բոսնիայի

շարժման միջոցին, երբ կաթոլիկ եկեղեցիներն ու վանքերի ահագին կալածները յափշտակեցին իշխաններից և այնտեղ ապաստանեալ թշուառները շարձան խմբովին թափառական, մուրացիկ։

16-րդ դարը, ինչպէս ցանկում հնք, հետաքրքրական մոմէնտ է ներկայացնում ցնդեցողական էությունների մեջ։ Հողերի այդ մեծածաւալ էկսպրոպրիացիան (դրաւումը) մի կողմից, և գիւղացիների մասսային պրոլետարիզացիան միւս կողմից՝ սկիզբն են դնում այն նշանաւոր անտագոնիզմի, որ այսօր իր նորագոյն, յարուկ ձևով խաղացւում է բուրժուա և բանւոր շասակարգերի միջև։

*
* *

Բուրժուազիան իր հարստութիւնների շնորհիւ շառնում էր հասարակական զօրաւոր գործոն։ Կապիտալը հպատակեցնում էր իրեն ամենքին և ամեն ինչ։ Կապիտալին ջերմ երկրպագու էր դառնում ինքը թաղաւորը։ Նա պէտք ունէր դրամի՝ պատերազմների մշկու և արքունիքի անսահման ծախքերը հոգալու համար։ 17-րդ, 18-րդ դարերում՝ պերճանքը առասպելական էր արքայական պալատներում։ Շուայրութիւնը ինկաբորութեան էր հասնում։ Այդ ամենը պահանջում էր դրամի անսպառ աղբիւրներ, ուստի հարկերը միշտ աւելի և աւելի աճում էին, ծանրանալով ժողովրդային ընդհանրութեան վրայ։ Միապետական բռնակալութեան լուծը յաջորդելով ֆեոդալականին, կամաց-կամաց դարձաւ սրանից աւելի անզուլթ ու բարբարոս։ Միապետութիւնը Գրանադայում իր յաղթանակը փանելով ֆեոդալիզմի ու կղերի վրայ՝ իրեն գործիք դարձրեց այդ երկու հակաժողովրդական դարերը՝ բուն ժողովրդին հարստահարելու համար։ Սրորին շասակարգերը շուտ զշացին իրենց կաշւի վրայ արքայական դաստիարակի լուծը և շուտ սովորեցին ապել նրան։ Բայց աւելի նշանակալից էր բուրժուազիայի դիրքը։ Այդ շասակարգը, որ միայնակ մշտում էր առևտուրն ու արդիւնագործութիւնը, և որ հերեապէս ներկայացնում էր ֆաքտորէն սոցիալական կարևորագոյն շասակարգը, իրաւաբանօրէն մնում էր ոչ ընդունութիւն, զուրկ քաղաքական ու քաղաքացիական իրաւունքներից։ Այդ շասակարգից էին առաջանում նշանաւոր գրողներ, փիլիսոփաներ, պետական պաշտօնեաներ և այլն։ Փակտօրէն—ամեն բան,

իրաւաքանօրէն—ոչինչ... Ընդհարումը—վաղ թէ ուշ—անխուսափելի էր: Սկսւոյց մի զարհուրելի անդադոնիզմ՝ բուրժուազիայի ու իշխող շասկարգերի միջև, որ արդայայտեց այնքան կատաղօրէն 18-րդ դարի «յիշատիութեան» գրականութեան մէջ: Այդ անդադոնիզմը լարւելով, բորբոքւելով՝ կամաց-կամաց ստորադասեց պարմական այն մեծ կապաստրովը, որ յայտնի է աշխարհին:—

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԹՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՒՆՈՎ

Որքան թոյն ու արեւութիւն էր կուտակւած բուլմայանջ մարդկութեան ճոցում... Պէտքէր վրէժխնդիր լինել: Պէտք էր դապալել վերջապէս երկրաւոր ու երկնային բոլոր կուռքերը, որոնց անունով դարերի ընթացքում խաբեցին, թալանեցին ժողովուրդներին: Պէտք էր վերջապէս դադի կանչել բոլոր աշխարհական ու կլերական հեղինակութիւններին, որոնք իրենց անձնական կամ շասկարգային արածնութիւնները անխախտելի օրէնք դարձնելով՝ երբէք չըկարողացան կամ չուզեցին ըմբռնել, թէ ինչ ասել է մարդկային արժանաւորութիւն, մարդկային իրաւունք: Պարիզը ժայթքեց, ցնցելով իր հետ բովանդակ աշխարհը: Որքան վեհ էր տիեզերական մայրաքաղաքը իր ողբերգական մեծութեան մէջ... Ո՛րպիսի վսեմ ու ահարկու տեսարան՝ երբ ազապաղրական տենչերով վառւած ամբուրը, սրպէս մարմնացած դարերը, խելագարի պէս առաջ էր սլանում որդաւով՝ à la Bastille!...

Նւ մինչ սարուկ ժողովուրդները տիեզերքի բոլոր ծայրերից խուլ ձայնակցում էին այդ որդաւումին, ողջունելով ապարութեան արշալոյսը, մինչ տիրանները բոլոր բռնապետական երկիրներում սարսափահար իրենց գլուխն էին ողբում,—հանրապետական ազգային ժողովը բաց էր արել արդէն ահաւոր դատաստանը և Նէմեզիսը, վրէժխնդրութեան այդ ասուածը անխնայ լափում էր ժողովրդի շահիճներին...

Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը մի եզակի երևոյթ է մարդկային պատմութեան մէջ: Նա սլաւորասուել էր երկար ժամանակից ի վեր տնտեսական ու մտաւոր առաջադիմութեամբ: Կան շեռ աչսօր էլ կարճամիտ ուղեղներ, որոնք այդ վիթխարի պատմական դրամային զուտ իդէօլոգիական (տեսլագիտական) հիմունք են տալիս:

վերագրելով այն՝ Վոլյերի, Ռուսոյի և այլոց քարոզներին: Հարկ կա՞յ արդեօք ծանրանալու, որ Վոլյերները միայն արձագանքն էին Կիրոլ Դրուժեան ու Կրամաշրուժեան, որ նրանց քարոզած գաղափարները միայն անդրադարձումն էին զոչուժիւն ունեցող սոցիալական շատակարգային չարաբերութիւններին:

Մի քանի Փաքտեր միայն բերենք նախաջեղափոխական սոցիալական չարաբերութիւնները բնորոշելու համար:

Յեղափոխութիւնից առաջ Ֆրանսիայի բոլոր հողերի 1/5-ը թագաւորի սեփականութիւնն էր. իսկ 1/7-ը բաժանուած էր թագաւորական ընտանիքի իշխանների միջև: Այդպէս հողի հարստութեան հետ միասին թագաւորը, ինչպէս արդէն չիշել ենք նախընթաց էջերում, վաջելում էր միապետական անսահման իրաւունքներ: Լուդովիկոս XVI, որի գլուխը զիջորինի տակ յերեց 1793 յունւարի 21-ին, սիրում էր խօսել Լուդովիկա XIV-ի ձեւերով. «պետութիւնը ես եմ», և բարձրաձայն յայտարարում էր, որ իր պապերից ժառանգած իշխանութիւնը երբէք չի կարող որ և է փոփոխութիւն կրել ¹:

Ազնւականութիւնը, որ ըստ Տէնի՝ հաշւում էր ամբողջ երկրում ընդամենը 25—30,000 ընտանիք, սպանում էր պետական գանձարանից ահադին զուամարներ: Միմիայն մօտ 1560 հոգի, որ ծառայում էին արքունիքում, վաջելում էին պետական եկամտւորի 1/10-ը, մօտ 100 միլիօն Փրանկ:

1774 թւականից մինչև 1789 պետական գանձարանից յապկացել է պէնսիանների ու զանազան պարգէների համար մօտ 570 միլիօն Փրանկ, որից 200 միլիօնը՝ միմիայն թագաւորական ընտանիքին: Պոլիննակ ազնւական ընտանիքը, որ թագուհու առանձին բարեհաճութիւնն էր վաջելում, ստացաւ այդ միջոցում 1,750,000 Փր. չափրի է թագուհի Մարիա Անտուանետի առաստիակական շռայլասիրութիւնը: Այդ ակտով վարակած էր սակայն ամբողջ ազնւականութիւնը, ուստի և չընացելով չաղ-չաղ պենսիաններին՝ նա միշտ ծանրաբեռնուած էր պարպերով:

Ոչ պակաս հարուստ էր Կղերը: Եկեղեցուն պարկանում էր Ֆրանսիայի բոլոր հողերի 1/5-ը և ամենաարգաւանդ մասը: Եկե-

¹ Lavissee et Rambaud, Histoire générale.

շեցական բոլոր հողերի արժէքը հաշոււմ էին մօտաւորապէս մէկ միլիարդ: Հսկայական եկամուտից առիւծի բաժինը հասնում էր բնականաբար եկեղեցու զերագոյն սպասաւորներին: Յրանսիայի բոլոր 131 եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները ունէին փարեկան եկամուտ՝ աւելի քան 35 միլիօն ֆրանկ., ուրեմն միջին թւով աւելի քան 250,000 իւրաքանչիւրը: Կարդինալ Ռոհան, Ստրասբուրգի արքեպիսկոպոսը ստանում էր մենակ մօտ 2½ միլիօն փարեկան ¹⁾:

Այս մի քանի չոր, բայց ծանրակշիւ ֆաքտերը պայծառ օրէն վկայում են, թէ որքան հրեշային էր այն կազմակերպւած թաւանը, որ միացած ուժերով մշտում էին աշխարհաւոր ժողովրդի երեք թշնամի փարրերը:

Դասակարգային այդ անարդար շարաբերութիւնների անհրաժեշտ ծնունդն էր Մեծ Ֆեղափոխութիւնը, որը հէնց իր առաջին գործողութեան մէջ ծանուցեց աշխարհին մարդկանց հաւասարութիւն, ազատութիւն և եղբայրութիւն...

Յայտնի է, որ յոյսերը չարդարացան: Եւ ոչ միայն այն պատճառով, որ ֆեղափոխական փոթորիկները յանգեցին ի վերջոյ ինքնակալ միապետութեան հաստատմանը՝ չանձին Բոնապարտի: Ոչ: Մենք տեսանք այնուհետեւ Յրանսիայում պարլամենտական կարգերի յաղթանակը. սակայն նոյն իսկ հանրապետական ամենաընդարձակ ազատութիւնները չըրւին Յրանսիային այն, ինչին նա ձգտում էր 1789-ին, երբ նա պարզեց կարմիր ֆեղափոխական դրոշը: Հաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնը մնացին Դաւարի խօսքեր: Դասակարգային անիրաւ շարաբերութիւնները շարունակեցին. Դասակարգերը չըվերացան: Ֆէօդալական—կղերական առանձնաշնորհումները չքացան—իրաւ է: Բայց քաղաքական ղերիշխանութիւնը անցաւ մի այլ Դասակարգի—բուրժուազիային, որով և սկսում է Դարուս կապիտալիստական շրջանը, խոշոր ինդուստրիայի հետ կապւած կապիտալիստ և բանուոր Դասակարգերի երկան գալու հետեւանքներով:

¹ Louis Blanc, Histoire de la Révolution française Բալ. Neue Zeit-ի 1889.

Գ. Բ. Ա. Խ. Օ. Ա. Ա. Ի. Թ. Ի. Ե. Ն.

ՇԻՐՎԱՆՁԱՂԵ. - ՎԵՐՈՍՏ, ՎԵՐՈՍՏ, ԲԱԳՈՒ 1899 թ. 439 էջ,
գրինն է 1 ո. 50 կոպէկ:

Հալ վիպագրութեան մէջ Շիր-
վանդադէն բռնում է ներկայումս աշ-
քի ընկնող դիրքի Մանր ազգերը,
ինչպէս և մեծերը ունին իրենց վը-
տերը, որոնք առաջ են գալիս զա-
նազան ուրոյն պաշտաններով երբեմն
տեական բնաւորութեամբ, Բարե-
րաւշաբար ամեն ազգի մէջ գործում
են իրերի խորը թափանցող մար-
դիկ, որոնք մտածել գիտեն նոցա
նկողններին վրայ: Մեզ հալերին
վիճակած է ապրել և գործել զա-
նազան ազգերի հետ միասին, աշն-
պէս որ մենք ենթակալ ենք մեր
կեանքում բազմաթիւ օտար սովորու-
թիւնների և բարքերի ազդեցու-
թեանը: Թափանցելով այս իրողու-
թեան մէջ և ըմբռնելով երկու թի-
նչանակութիւնը՝ Շիրվանդադէն իր
«Վառս» վէպում Դուրս է բերում հալ
իրականութեան այն դիպերը, որոնք
ոչ միայն չեն ընդունակում օտար-
ներից աշն ինչ որ գնահատելի և
լարողելի է, այլ իւրացնում են աշն-
պիսի բարքեր, որոնք իրենց մալրե-
նի հասարակութեան պահանջներին

անհամապատասխան են և հակակրե-
լի: Շիրվանդադէն աշ. մարդկանց
կեանքը քննելիս՝ ընթերցողի ուշքն
է հրաւիրում այն հանգամանքի վրայ,
որ նոքա աշ. տեսակ անպատա-
խանաբար արարքներով նսեմացնում
են իրենց մալրենի հասարակութեան
համբաւը, որ դարերի ընթացքում
ամրացել է: Առաջ են եկել քաշա-
քակրթութեան դիմակով քոլարի-
ւած մարդիկ, որոնք իրենց գործե-
րով և կեանքով թիւրիմացութեան
մէջ են զցում չըջապատող հասարա-
կութիւնը:

Բաղուայ միլիոնադէր Մարկոս
աշա Ալիմեանը մեռնելուց առաջ՝
կանչել է տեւ իր աւագ 7 տարուց
ի վեր չտեսած որդուն՝ Սմբատին, որ
գնացել էր համալսարան ուսում առ-
նելու և աշնորեղ սիրահարել ու ա-
մուսնացել էր մի կրթւած օտարու-
հու հետ: Այս հանգամանքը անա-
խորժ էր Սմբատի հօրը և չար էր
զաւրացրել նորան: Բայց և աշնպէս
Մարկոս Ալիմեանը մեռնելիս նշա-

նակում է Սմբատին կրակով կառավարել իր բոլոր կարողութեանը: Մարկոս Ալիմեանի երկու միւս որդիները մտնում են նոյն կրակով աւազ ելլօր խնամակալութեան ներքոյ: Նրանցից մէկը Միքայէլը շատ շուալ է և փողեր վաճառել, իսկ միւսը արդէն անշավահառ հասակում իր վարք ու բարքով լաւ ապագայ չէր խոստանում: Կրակով Միքայէլը զրկւում էր բոլոր իր ժառանգական իրաւունքներից այն դէպքում, եթէ նա չթաթափէր իրանից շուալ և անվախել կեանքի սովորութիւնները և չ'ամուսնանար այնպիսի աղջկա՝ հետո, որ վրանգի չմտնէր իր հալուսի վրէ: Արդիւրանց արարքներով դառնացած ու վշտացած ողու ազգեցութեան դակ՝ Ալիմեանը արդապարհ էր իր աչք վերջնական խնտ կա՛քք: Սա մի տեսակ նախազգուշութիւն էր իր անարման սրբոց համար, որոնք եւրոպականութեան քողի տակ լանդգրֆինէլ էին խախտել ամեն ինչ, որ սրբութիւն էր համարում Ալիմեանի ընտանիքի մէջ:

Հօր մահից չեղող Սմբատի կիներ զաւիս է հիւսիսից իր երեխաներով Բագու բնակւելու սկեսրի մօտ: Այսօրեւ սկսում է Սմբատի կնոջ անհաշտ և աններդաշնակ կեանքը ամուսնու հարազատների հետ: Խնդիրը գլխաւորապէս նրանումն է, որ Սմբատի կնոջ և չրջապատող նոր միջավայրի մէջ ելած հալեացքն էր ու սովորութիւնները բոլորովին տարբեր էին: Նրկու կողմերից ամեն մէկը ուզում էր իշխել և ոչ մէկը չէր ուզում մի կերպ միասին գրջել, այնպէս որ բնականաբար աւանդապահ

հալ ընտանիքում պիտի երևան գար հակասութիւններով լի կենակցութիւն: Ինքը Սմբատն էլ՝ անանտոքես է հալեացքների աններդաշնակութեան աչք հերեանքներին, որոնք նրան խոր ցաւ են պատճառում: Նրան զարմացնում և վրդովում է իր խելօք կնոջ անհամբերադարձութիւնը: Սակայն նա անկարող էր փոխել իրօր շուսիւնը և սրիպլած պիտի տանէր դորա հեղեանքները:

Միքայէլը դեռ չարունակում էր իր անսանձ կեանքը՝ թշխախաղում և ալ անպաղաւթեր բաներում փողեր վաճառելով: Նորա մէջ ամօթի վերջին նշույն անգամ անհեղացած էր երևում: Նա միանում է իր փեսայի՝ հետ՝ կեղծ կերպով կազմած մի կրակով դատ բանալու իր հօր իսկական կրակի դէմ, ուզենալով ապացուցել վերջինի անվաւրումութիւնը: Սակայն մի լալտի ժամանակից չեղող անուշ ելի Միքայէլը սթափւում է՝ նախադրեաներով իր վերջնական կորուստը: Նա գնում է ծառաւելու իր ելլօր մօտ իրենց նախահանքերում: Այսօրեւ նա մի քիչ ուշքի է զաւիս գլխաւորապէս իրենց գործակալարի ելլօր աղջկաց Շուշանիկի մերձաւոր ծանօթութեան շնորհիւ: Միքայէլը նախ մօտենում է Շուշանիկին լանցաւոր դիրտմներով: Բաւց շատ չանցած աչք մարդու ուրքին աշխարհը զգալապէս փոխւած է արդէն: Իր սէրը կատարւապէս զուել էր շնորհիւ Շուշանիկի, որուն էր հալ աղջկալ բոլոր բարեմատութիւնները: Սմբատն էլ անտարբեր չէ Շուշանիկի վերաբերմամբ, բաւց արտաքուստ ոչինչ ցոյց չի տալիս:

իսկ Շուշանիկը զսպում է իր զգացմունքները Ալիմեանի տանը խիստ ապամանները աչքի առաջ ունենալով։ Նոյն իսկ մի կողմ թողնելով Միքայելի գարշելի անցեալը և իր հակիրանքը շէպի նա, Շուշանիկը մտածում է նաև, որ ինքը իբրև գործակադարի քույր՝ դիրքով հաւասար չէ Միքայելի պէս հարուստ մարդուն։ Սմբատի մասին Շուշանիկի զգացմունքները բոլորովին որոշ են։ Մի ալ կնոջ պարկանող մարդու հետ որ և է կապ ունենալը նա համարում է լանցանք թէն բոլոր սրտովը սիրում է նրան։ Իրերի ալս խառնակ դրութեան ժամանակ չանկարծ Ալիմեանների հանքերում պալթում է մի մեծ հրդեհ, որ սպառնում է կենդանի աչքել Շուշանիկի անդամալուծ հօրը։ Վտանգի րոպէին Միքայելը ներում է բոցալառ կրակի մէջ ու աղադրում Շուշանիկի խեղճ հօրը։ Այսպիսի մի անսպասելի հերոսութիւն ներդրամիտ է դարձնում Շուշանիկին շէպի Միքայելի անցեալը։ Շուշանիկը ընդգրկում է նրան անկեղծ սիրով խանդով, որ սիրտինք է դառնում վերածնող Միքայելի չոյնած սրտին։ Միքայելի հերոսական վարմունքի հետ համեմատած՝ Սմբատը դառնում է չնչին։ Սա որ մասամբ իշխալիստ էր համարւում և պարտաստ էր զոհողութիւններ անելու, ալժամ արշէն աչնքան վարակւած է փոխամուլտիկամբ, որ սարսափելի վտանգի

ժամանակ իր փողին էր զոռ տալիս ուրիշների ձեռքով իր ընդանիքն ու գոչքը կրակից աղադելու համար։ Ի հարկէ փշած հրդեհը աչն շէպեւրից մինն է անչուշո, ուր Սմբատի արծաթասիրութեան մէջ ճահճացող բնաւորութիւնը զգալապէս արտաւայտւում է։ Յամենաչն շէպս Սմբատը աչն փպլի երկրասարգնիւն է պարտկանում, որ դիւրութեամբ են ընդգրկում վաշելուչ ապրուստի ձևերը և շուրով երեւում են հասարակութիւն առջև աչնպիսի ձգտումներով, որոնք չարուկ են կուշո բուրժուազական - կապիտալիստ դասակարգին։ Միքայելը գոհ է չալոնի կերպով վերականգնում է իր հայրական ընդանիքի սլադիւը, իսկ Սմբատը չնայած իր սրացած ուսումին դեռ ևս ոչ մի չօշախելի գործ չէ կատարել։

Շիրվանզադէի ներկաչ նշանաւոր վէպը կարգալիս՝ մենք լիշում ենք իրականութեան մէջ չաճախ նկատող աչն հաչ երկրասարգնիւն, որոնք, գաղափարներով րոգորւած, երբ գործադրութեանն են անցնում՝ մորքադրութ և թուլամորթ են դառնում։ Նոքա ձևամու են և նրկութապաշո։ Իսկոյն ճահճանում են եսասիրութեան և արծաթամուլութեան մէջ, մի կողմ թողնելով երբեմն փալփաշած իշխալները։ Թող կարդան Շիրվանզադէի հիանալի վէպը և կը համուղեն։

Գրիգոր Վարդանեան

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Ս. ՅԱՐՄԱՐԵԱՆ

VII

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆՈՒՄ

Նախկին մի նամակովս գրել էի, թէ կրօնական միասիանների գործունէութիւնը աչնքան եռանդուն է, որ Ուրմիալում ալժմ իրենց հին եկեղեցուն պատկանող ասորիներ չեն մնացել բացի մի քանի գիւղերից, որոնք իրենց բնաւորութեամբ չափ զանազանում են կրօնափոխներից: Ասորիները բուն երկիրը Ուրմիալին սահմանակից՝ Տաճկաստանի Զոլամերիկ դաւառն է: Այսօրեւի ասորիները երկու խմբի կարելի է բաժանել. մի մասը, որ համամարաբար շաշտալին ժողովուրդ է, թիւրքական կառավարութեան ազդեցութեամբ սորկացած, փճացած բնաւորութեան տէր է դարձած. արանք մեծ-մեծ խմբերով գաղթում են թիւրքիայից Պարսկաստան և Պարսկաստանից թիւրքիա, նալելով, թէ որտեղ կարող են բնակւել ու աւելի լաւ լարմարութիւններ սրելով: Միւս մասը բնակւում է լեռնային բարձրութիւնների վրայ. նրանց մասին լաճախ լսում ենք թէ քաջ են ու անկախութիւն սիրող: Արանք Տաճիկ կառավարութեան հետ ոչ մի լարաբերութիւն չեն ուզում պահպանել, բացի սովորական որոշ փութերը որը իրենք են դնում չանձնում կառավարութեան ներկայացուցչին, առանց ինչ փութի, որ կառավարութեան մարդ որք շնի իրենց երկիրը: Արանք երբեմն միայն, աչն էլ անբերրի տարիները, իրենց բարձրութիւններից ցած են իջնում հաց ձեռք բերելու համար: Այս կարիքը լրացնելուց լեռու դարձնալ բարձրանում են իրենց տեղը և շարունակում են ապրել իրենց սովորական կեանքով:

Զոլամերիկի ասորիների նման Ուրմիալի ասորիներն էլ բաժանւում են երկու մասի՝ Նոնիանման բնաւորութիւնների պատճառով: Մի մասը շաշտեցիներն են, որոնք զբաղւում են, ալտակս ասած, խաչագործութեամբ:

որոշեալ պարտագումներ չունին, ալ շարունակ աշտերից դաշթում են կով-կաս և Ռուսաստան, իսկ ալն տեղերում, թէ ինչ ձևերով են փող ձեռք բերում, Դու չատերին լաւորն է, Այդ ձեռք բերած վաստակով վերադառնում են տուն մի քանի ժամանակ ապրում, որպէս զի ունեցածը սպառելուց չեղող նորից ձեռք առնեն պանդխտութեան գաւազանը: Արանց հակառակ՝ միւս մասը, որ բոլորովին հակառակ բնաւորութիւն ունի, կենտրոնացած է մի քանի գիւղերում: Արանք չափ անգամ իրենցից եռապատիկ քառապատիկ աւելի քրտերի հետ մի գիւղ կազմելով ապրում են, քաղց չընալելով Դրան, իրենց անկախութիւնը չեն զիջում նրանց: Պակաս չեն եղել Դէքեր, երբ որանց մի փոքրիկ գիւղը Դիմադրել է ահագին քանակութեամբ քրտերի, որոնք աշտեղ էլ, ինչպէս Տաճկաստանում, սիրում են երբեմն-երբեմն ուրիշի աշխատանքի համն առնել: Այս գիւղերը բոլորն էլ, առանց բացառութեան զինւած են, և շնորհիւ աշտ բանի է, որ չնալելով իրենց թւի փոքրութեան, չըջապատուին սպառկառանք են աղ-շում: Արանք երկրագործներ են և երբէք չեն զաշթում ուրիշ երկիր, իրենց մշակութեամբ սրացած արտիւնքով կառավարում են:

Աւրմիալում հաստատած կրօնական քարոզիչները գործունեութեան հետեանքին հալելով մի շատ աչքի զարնոշ Ֆաքո է Նկարում, աշտ ալն է, որ կրօնափոխներ լինում են միաջն Դաշտեցիներից, ալսինքն նրանցից, որոնք զբաււում են անորոշ գործերով, և որոշ խոստումների համար պարտաւոր են մի քանի տեսակ կրօնների իշխանութեան տակ մոնել: Իսկ ալն զինւած է անկախութիւն սիրող ասորի գիւղերից և ոչ միւսում չեն մոնել նոր կրօններ: Նրանք միացել են հաւատարիմ իրենց հին ասորական եկեղեցուն և իրենց կրօնագետ Մար-Շեմսին:

Ռուս քարոզիչներն էլ սկսեցին գործել նոյն Դաշտեցիների մէջ և չաջողութիւն գտան ռուսաշահանութեան տարածման տեսակէտից, բայց ոչ ռուսական ընդհանուր պետական շահերի տեսակէտից: Բանը նրանումն է, որ ալն ընդհանուր համակրանքը, որ կալ ամբողջ Ատրպատականում Դէպի ռուսները, Աւրմիալում փոխեց ընդդիմադիր ուժի:

Հալերի կրօնափոխ լինելն էր, որ Աւրմիալի մահմեդական տարրը զրգուցեց: Ասում են, որ Աւրմիալի հալերը շատ քիչ են զանազանում ասորիներից, խօսում են նրանց նման, կենցաղավարութեան ձևերը նոյնն են, խնամական կապեր ունին ասորիների հետ, ապրում են նրանց հետ խառն: Ահա ալս հանգամանքից օգտեց Ասորական եպիսկոպոս Մարիո-

¹ Աւրմիալի ասորիները մասին տեղեկութիւններ հաւաքել եմ, բացի լրագրական և ալ զրաւոր աղբիւրներից, ոլխաւորապէս աշտել երկար ժամանակ սպրած և նրանց կեանքին լաւ ծանօթ արժանահաւատ մարդկանցից:

Նա՛ն, որ արդէն լուսադաւանութիւն է ընդունել, և հալերին էլ ցուցակագրեց ասորիների հետ խառն և ալդպէս էլ անցկացրեց լուսադաւանութիւն ընդունածների ցանկը: Այդ հանգամանքին շատ նպաստեցին նրա քարոզները: Նա իւր քարոզներում շատ անգամ կրկնելիս է եղել, որ ալուսհերս ռուսադաւանութիւն չընդունածները իրաւունք չպիտի ունենան ձեռք բերել Ռուսաստան անցնելու: Նրա խօսքերը հաստատելու համար կարծես, պարահմամբ աչն ժամանակ մի քանիսը, օրինական բոլոր կարգերը կատարած չլինելով, Թաւրիզի՝ Ռուսաց հիւպատոսարանից վաւերացում չստացան Ռուսաստան անցնելու: Այդ լուրը հասաւ Ուրմի ասորի եպիսկոպոսի խօսքերը, կարծես, ճշտելու համար: Իսկ թէ ինչու նրա հետեանքը եղաւ թիւրքերի անբաւականութիւնը, դրա պատճառն էլ տընտեսականն է:

Պարսկաստանում համախառն հողատիրութիւն չկալ: Հողը սեփականութիւն է մասնաւոր մարդկանց—աշաների, խաների, քէզերի և հոգեւորականների: Այդ սեփական հողի վրալ ապրում են նրանց գիւղացիները, Գիւղացիները իրենց տէրերի համար որոշ պարտականութիւններ են կատարում, որոշ աշխատանքներ: Թիւրքերին պարկանած հողերի վրալ են ապրում նաև քրիստոնեակ գիւղացիներ—ասորիներ և հալեր: Ռուսադաւանութիւն ընդունած ասորիները, խրոխտացած հզօր տէրութեան պաշտպանութիւնով, սկսել էին զանց առնել իրենց պարտականութիւնները դէպի հողատէրերը: Իսկ երբ սկսեց ռուսադաւանութիւնը հալերի մէջ էլ տարածել, թուրք հողատէրերը սպասելով, որ հալերն էլ նոյն դիրքը կը բռնեն, ինչ որ ասորիները, եկան աչն եղբակացութեան որ ռուս միսսիօնարները գործունէութիւնը տանում է դէպի իրենց (թիւրք հողատէրերի) տնտեսական քաջբաւումը: Այստեղից առաջացաւ նրանց հակակրանքը դէպի ռուսները, որը հասաւ անտեղ, որ, բացի չափնի ցոյցից ընդդէմ ռուս քահանաների, Թաւրիզի Ռուսաց հիւպատոսը, անցեալ ամառ Ուրմիայում եղած ժամանակը, չըկարողացաւ մի կտոր հող ձեռք բերել ռուսաց եկեղեցու շինութեան համար: Ոչ ոք չըհամաձայնեց իւր հողերը ծախել, թէկուզ շատ լաւ գնով:

Մինչդեռ ամբողջ Արարատականում ռուսաց ազդեցութիւնը օր օրի վրալ աճում էր: Կան երեւութիւն, որոնք զարմանալի պարզութեամբ ցոյց են տալիս, թէ որքան աչս երկիրը ենթակալ է ռուսական ազդեցութեան: Շնորհիւ պետական ուժի մի (==կառավարութեան եղանակի) Պարսկաստանում շատ սովորական բան է կալքի և առ հասարակ գոլքի անապահովութիւնը: Իւրաքանչիւր պաշտօնեակ, չարմարութիւն եղած դէպքում, միջոցը ձեռքից բաց չի թողնիլ իրեն ստորադրեալին, մի լանցանք պարճաւ:

բռնելով, ալնպէս պլոկել, որ համարեա հացի կարօտ թողնի: Ենորհիւ հացի թանգութեան էլ, երբեմն պատահում են ամբողջին չարձակումներ ալս կամ ալն հարուստի տան վրայ, և, բացի ամբարների հացը փանելուց, տան մէջ էլ կողոպտում ու տունէն էլ աւերակ են դարձնում: Այդ միջոցները ի հարկէ ամբողջն չեն կշտացնում, իսկ հարուստներին էլ ահի ու երկիրէի մէջ են պահում: Ուրեմն երկու դասակարգն էլ իրենց վիճակից դո՛ւ չըպիտի լինին և իսկապէս դո՛ւ էլ չեն: Թէ հարուստները, թէ աղքատները, բաւական մեծ թուով մարդիկ, առաջինները վաճառականական գործերով, երկրորդները բանտրութեամբ ելել են կովկասի չափ քաղաքներում ու ալն տեղերի մահմեդականների կեանքին լաւ ծանօթ են: Գիտեն, որ ալնտեղ ալք տեսակ երեսիթ տեղի չի ունենում, ալնտեղ գոլքի ապահովութիւն կալ: Դրանից համոզում են, որ անապահով վիճակ ստեղծողը, կամ ապահովութիւնը վերականգնել անկարողը իրենց տէրութիւնն է: Այդ պատճառով մարդ չափ չափ անգամ լսում է թուրքերի բերանից ցանկութիւն, որ որքան կարելի է ուսնները չուր դան տիրեն ալս երկիրը, գուցէ հանգստութիւնն ու առատութիւնը վերականգնեն: Եւ ալք բանը կատարած կը լինէր երկու տարի առաջ, երբ թուրքերը չարձակել էին հալոց թաղի վրայ կողոպտելու դիտաւորութեամբ և մի քանի տուն էլ արդէն կողոպտել էին, եթէ հալոց առաջնորդի հեռազիրը հալերի ապահովութեան մասին չըլինէր, որը, եթէ չեմ սխալում, պատճառ դարձաւ Արաքսի ափից կողակների գնդի չեղ դառնալուն:

Այդ ղէպքից չեղող ուսաց հիւպատոսարանի անունը ալտեղ չափ բարձրացել է: Ռուսահպատակները իրենց բոլորովին ապահով են զգում ալտեղ, որ և է ուսահպատակի ամենաչնչին վնասի համար անգամ հիւպատոսարանի ճնշմամբ պարսից կառավարութիւնը անմիջական գոհացումն է տալիս: Իսկ փշեալ «բունդի» (գրգռումնք) ժամանակ մի քանի կողոպտած հալեր դարձեալ ուսաց հիւպատոսարանի պահանջի համեմատ լի ու լի վարձատրութիւն ստացան: Ռուսաց հիւպատոսարանը ալտեղ ունի երկու կողակ միայն, որոնց երեսն. արդէն բաւական է մեծ շարժումները գաղարեցնելու համար: Թէ որքան նշանակութիւն ունի կողակը ալս երկրի համար, ալք երևում է նրանից, որ ով էլ կողակի զլխարկ կրի, մեծ մասամբ կովկասցի հալերից, թուրքերի կողմից ընդունում է աղաղաբաշի անունով, ալսինքն կողակների զլխաւոր. և հէնց ալք հանգամանքը բաւական է, որ տղէտ ամբողջի մէջ նրան սովն պատահարներից աղաղ պահի: Մօտիկ անցեալում Ղազինում պատահած ղէպքը բաւական պարզ ցուց է տալիս նոյնպէս, թէ ուսաց կառավարութեան հպատակների վրայ չարձակելը ինչ թանկ է նստում թուրք խոտանին, Մի քանի ուսահպատակների վրայ չարձակումը կառավարութեանը հարկադրեց Ղազին քաղաքի վրայ 20,000 ուսուրի տուգանք դնել:

Շնորհիւ մաքսաւին չարմարութիւնների ռուսական մի քանի ապրանքներ բոլորովին տիրապետում են Պարսկաստանում—բամբակի գործածքները, շաքարը, նաւթը և ուրիշներ, իսկ մի քանի գործարաններ շատ լաւ գոյել են պարսից ճաշակի, թուղ կոլմերը և դրա համեմատ էջ ապրանք են պատրաստում. օրինակ՝ կոորներ պարսկական աւելծի նշանով, մատուցարաններ պարսից Շահի պատկերով և այլն¹։ Եւ ընդհանրապէս նկատւած է, որ շնորհիւ գնի չարմարութիւնների և եւրոպական ցած տեսակի ապրանքի մէջ առաջացած մի քանի խարդախումների, վերջին տարիները Ռուսաստանի հետ առուրուրը ահագին չափերով ծաւալւում է։ Իսկ Պարսկաստանի մի քանի տեսակ՝ ապրանքները և՛ գլխաւորաբար չոր մրգեղէնը արտածւում է Կովկաս, իսկ Վոլգայի վրայով հասնում մինչև Նիժնի։

Շնորհիւ այս վաճառականական չարաքերութիւնների Ատրպարականում դժւար թէ գտնուի մի միջակից էլ ցած առևտրական, որ կեանքում մի քանի անգամ Կովկաս կամ հէնց Ռուսաստան գնացած չլըին/ւ Այդ պատճառով դարմանալի չէ այն փոփոխութիւնը, որ հետզհետէ առաջանում է ապտել ալ չարաքերութիւնների շնորհիւ ձանապարհների թուրք չարաչարների (==ձիապան), պանդոկապետների (==հիւրանոցների տէրերի) բերանից շարունակ լսում է խոզին (ռուսերէն խոզնաւին==տէր խանութի, գործարանի և այլն) բառը, եթէ իրենց կարծիքով գործ ունին Կովկասցու կամ առհասարակ ռուսապարակի հետ, ինչպէս նաև Կովկասում ալ դրա ընդհանուր գործածութեան մէջ է։ Պարսկաստանում քաղցրաւնիքի առուրուրը մի պարտաւոր տեղ է բռնում, և շատ տեղ մարդ հանդիպում է ալ խանութները ռուսական КОФДТЕРСКАЯ-ների (==կոնդիտէրսկայա==conditerie) տիպարի դարձած, և ալ խանութներում պատրաստում են և վաճառում Ռուսաստանում սովորական քաղցրեղէնների, Տեղացի հաւերի մէջ շատ գործածական են դարձել ռուսական անուններ, բացի ռուսացրած Մանեա, Արդէմ, Էլէն (որ աւելի չուր Ռուսաստանից վերցրած կը լինին, քան Ֆրանսիայից), Իւան, Նոյն իսկ ալնալիսի գուր ռուսական անուններ, ինչպէս Դմիտրի, Օլգա և այլն։ Նոյնպէս «կոպէկ» և «աուրլի» բառերի գործածութիւնը, Յալոյնի է, որ Կովկասի մի քանի տեղերում ռուսերու և կոպէկի մէջ տեղում գործածական են «չահի» և «աբասի» բառերը² որոնք պարսկական տիրապետութեան մնացորդներ

¹ Ազգերի ճաշակին չարմարելը արտածու ապրանքների համար արեւմտեան Եւրոպայի մէջ վաղուց ծանօթ առևտրական տաքտիկա է։

ԾԱՆ. ԽՄԲ.

² Գիտէք արդէն որ շահին Կովկասում 5 կոպէկի պղնձադրամին են ասում, արասին—20 կոպէկանոց արծաթ դրամին։

են, Նոյն չափն և արասին գործական են Պարսկաստանում իրեն պարսկական շրամներ: Բայց պարսկական չափն, որ ալժմ ուսուաց կոպէկից էլ պական է, եթէ ուսական մի կոպէկ էլ ընդունենք, կը սղանանք, որ պարսկական արասին հաւասար է ուսական չորս կոպէկի: Այս հանգամանքները աչքի առաջ առած այս կոշմերի հաշվաւականները, անշուշտ կովկասի աղդեցութեան տակ, պարսկական չափն էլ (— ուս 1 կոպ.) կազմում են երեակական 5 կոպէկներից. որով իրենց արասին էլ քսան կոպէկ, իսկ դասը, որ ունի հինգ արասի, դառնում է հարիւր կոպէկ. դա էլ անւանել են ուրբի և սրացել է կատարեալ կովկասեան հաշիւ: Եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Թիֆլիսում դասը ուրբին մի «թիւման» է կոչւում, կը տեսնենք որ պարսկական դասը դասն էլ (հաշվաւականների կնքած ուրբին) մի թիւման է կազմում: Այստեղ գիտաւորն այն է, թէ այդ հաշիւը որտեղից որտեղ է անցել, անշուշտ՝ չափից, արասի և թիւման բառերը պարսկական բառեր լինելով, կովկասն է պարսիկներից վերցրել: Բանն այն է, որ այդ հաշիւը կովկասում լրացել է ուրբի և կոպէկ ուսական բառերով, իսկ ալժմ վեր է դարձել Պարսկաստան՝ հարստացած այդ բառերով: Ուրբի և կոպէկ բառերի գործածութիւնը անելի տարածւած է հաշվաւականների մէջ, բայց պարսիկ առաջնակարգ վաճառականները նոյնպէս սկսել են գործածել, մանաւանդ, որ նա մեծ չարմարութիւններ է տալիս հաշիւները սովորական համրիչով (չորք=счеты) պահելու:

Ռուսական կեանքի աղդեցութեան տակ կեանքի շար երևութներում ուսերէն լեզուն մի անհրաժեշտութիւն է դարձել: Ռուսերէն սովորողներ, նոյն իսկ թուրքերից, լինում են, այս լեզուն կարծես կամաց-կամաց հաւածում է այստեղ Փրանսերէնի գործածութիւնը: Թաւրիզի երկու հաշվական թաղերում էլ դպրոցներում ուսերէնը պաշտօնի է և առաջնակարգ առարկաներից մինն է համարւում: Ռուսաց հիւպատոսարանը մինչ երկու տարի առաջ Արամեան դպրոցին նպաստ էր տալիս ուսերէն սովորեցնելու համար, իսկ Լիւաւովում (Թաւրիզի մի թաղ) առանց աշակերտի նպաստի անհրաժեշտութիւն է համարւել ուսերէն լեզուն. ուսերէն են սովորեցնում նաև այստեղի ամերիկացի ընդհանրականների դպրոցում: Այդպէս է նաև Ադրպատականի ուրիշ տեղերում—Սալմաստ, Արդաբիլ, Ուրմի և այլն: Իսկ խօսակցական լեզւում, մանաւանդ Ռուսաստանում եղած ա-լա-չիք իրենց պահողները, երբեմն խառնում են ուսական բառեր. օրինակ սովորդի (=աղար) սկուզնա (=ձանձրալի) և այլն:

Հաջոց դպրոցները կազմւած են կովկասի ծխական եկեղեցական դպրոցների տիպարի համաձայն, որոնք էլ իրենց հերթին ուսուաց եկեղեցական ծխական դպրոցների տիպարից էին: Թաւրիզի օրիորդաց ուսում-

Պարաններում ընդունւած է ուսնաց դիմնադները, որոնք օրերին մինչև անդամ սպիրտակ դոգնոց և ուսնոց ևն գործածուում:

Ահա այս բոլոր հանգամանքները, որոնց թւում և չիլած չափ մանր մունր բաները, պարզ ցույց են տալիս որ Արարադականում ուսական աղղեցութիւնը հերոզներէ գորեղանում է: Երբեմն անպիտի քաներ են պատահում, որ մարդ տեսնում է, թէ ինչպէս կովկասը անկամալ կերպով իսկ աղղում է աւստրիայ վրալ թէկուզ հէնց իւր անխորհաղրական գիրքի շնորհիւ: Օրինակ, բաւական է, որ Սեանալ լճի ամին մի քիչ չափ ձիւն եկած լինի, Արարադականում արտասահմանի փոստ չի ստացւում: Ի հարկէ Դրանից կեանքը որոշ իտիտութիւն է կրում: Իսկ Պարսկաստանի նոր կառուցելիք երկաթուղին, որ ռուսները պիտի անցկացնեն, կարծես գալիս է այս երկիրը (Արարադականը) վերջնականապէս ուսական աղղեցութեան ենթարկելու համար:

Մի այս տեսակ մոմնորում սկսեց Ուրմիայի կրօնական միասնալի գործունէութիւնը, որը սակաւն, ինչպէս տեսնաք լօղած իւր առաջին կիսից, չունեցաւ իւր աղղեցութիւնը ուսական, ընդհանուր պիտական շահերի տեսակէտից, ալ ընդհակառակը սրեղծեց մի տեսակ արեղութիւն Դէպի ուսները Ուրմիայի շրջանում, որտեղից կարող է անցնել նաև ուրիշ տեղեր:

VIII

1900 թւուն. 24 Թաւրիզ

Անցեալ 99 թւի սեպտեմբերին Թաւրիզի հալ հասարակութիւնը մի շար ցաւալի կորուստ ունեցաւ. վախճանեց Տիկին Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը: Հանգուցեալը մի զարմանալի անաքրոնիզմ էր Թաւրիզում: Նա անպէս էր նւիրած հասարակական գործին, ինչպէս շար քիչ է պատահում տեսնել ոչ միայն Թաւրիզում, ալ նոյն իսկ կովկասում: Եւ նրա այս չարկութիւնը առաւել ևս աչքի էր ընկնում և կրկնակի համակրանք էր գրաւում Դէպի զինքը ան պատճառով, որ հանգուցեալը մեծ կրթութիւն չունէր: Նա անցել էր ծխական ուսումնարանի կուրս: Բայց իրեն չարուկ ընագրով զիտէր անելիքներից ամենալաւը ընտրել և նշան նւիրել իր հոգու բոլոր ուժով: Թաւրիզի Հալուհեաց Բարեղ. ընկերութեան սկզբնաւորութիւնից նա ամենաեռանդուն աշխատողն էր ալ: Ընկերութեան համար Նա շար լաւ ընթուել էր ալ, որ լիչեալ ընկերութեան ամենաառաջնակարգ անելիքն է Պարսկաստանի հալերի կրթական մակերեւոյթը բարձրացնելը. և մանկավարժական ասպարէզում գործողների վերաբերմամբ իւր որոշ համակրութիւններն ու հակակրութիւններն ունենալով, նա ամենալին ջանք գործ էր Դնում իւր ցանկացած անձերի գոլութիւնը պահպանել ալն հիմնարկութիւններում, որոնց վրալ ինքը որոշ իրաւունքներ ունէր՝ անմիջապէս գործելով Բար. ընկերութեան արհեստանոցի և ման-

կապարտէզի համար, իսկ միջնորդապէս Լիւաւալի Դպրոցների համար Թ. Հ. Բ. ընկերութեան արհեստանոցի բացման ժամանակ, երբ Թաւրիզեցիները չէին համաձայնում իրենց աշխիկներին դալ արհեստանոց սովորելու հաւատարմով զանազան սեահոգի մարդկանց տարածած լուրերին աչք հիմնարկութեան մասին, Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը արհամարելով բոլոր բամբասանքները, ինքը առաջինը մտաւ ակտիւ սովորելու և ուրիշների համար ճանապարհ բանալու, որից չետոյ արհեստանոցը ունեցաւ իր լաճախորդները որոնք ալժմ բաւականին մեծ թիւ են հասնում։ Նրա բոլոր բնակարանները մի ձիւ էր Թաւրիզի հասարակութեան անարգ լուր թեան մէջ, որ վերջինս գիտէ պահպանել բացարձակօրէն գործած անարդարութիւնների գէմ, եթէ աչք անարդարութիւնները կատարում են ազդեցիկների ձեռքով։ Թաւրիզեցիք գիտեն համակրել, մինչև անգամ արտալատել իրենց համակրանքը, բայց երբ ժամանակը հասնի իրենց համակրածի համար պաշտպան կանգնելու, կամ համակրելի անձնակորութեանը հասցրած վիրաւորանքի համար բողոքելու, աչք ժամանակ կը պապանձեն, անարգօրէն թոյլ կը տան խաչել մարդուն, առանց մի ծպտուն բարձրացնելու։ Կը սիրեն կը լարզեն միեին, բայց աչք լարզելի անձնակորութիւնը իրենց մէջ պահելու համար, երբ նրան աչք կամ աչք խանութի կամ աշակի քահաճութիւնը Դուրս է չպրտում ինչպէս մի իր, բոլորք չեն բարձրացնի։ Վախը մեծերից, և անտարբերութիւնը աչքոյ թոյլ են դալիս շատ ապօրինութիւններ, որոնց գէմ բողոքելու ուղղակի պարտաւորութիւնը հասարակութեան վրայ է ընկնում։ Այս րեւ հաշիւներ կը քննեն, գործեր կը կատարեն, որոնց մասին անկիւններում փոփոցներ կը լսեն, եկեղեցու երեցփոխը կը փոխուի, բայց հասարակութիւնը՝ աչք իր իրաւունքի բռնարարութիւն համարելով հանդերձ, սուս կը մնալ։ Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը աչքպէս չէր. նա բոլորում էր, կուտում էր Թ. Հ. Բ. ընկերութեան անցեալ ամառաւ ընթացքում, կատարած բացարձակ ապօրինութիւնների գէմ, նա միակն էր որ սրտի ցաւով բողոքում էր։ Բայց նրա բողոքները իրենց ցանկալի հետեանքին չըհասան շնորհիւ մեծամասնութեան անտարբերութեան և հակառակորդների հաստակորութեան, եթէ նա աւելի անկախ լինէր, եթէ նա ընտանիքի կապանքներ չըկրէր իր վրայ, անկասկած շատ աւելին կարող էր կատարել, քան արաւ։ Որքան ցանկալի էր, որ նրա սակաւաթիւ մարտակիցները չարունակին նրա ոգով բողոքել անկանոնութիւնների գէմ և տոկալ իրենց բողոքների մէջ։ Թաւրիզի հասարակութեան պակասում է ըմբոս, բողոքող, անկախ տարր, որ իւր համոզումների վրայ պնդի առանց երկիւղ կրելու անկումից։ Ահա աչք տեսակ ոգու մի պատկեր էր Մարիամ Մէլիք-Սարգսեանը։

կենտրոնական, միջնակարգ և ստորին ժողովրդական ուսումնարանների համար, և ապա, բանակցելով Պարսկաստանում արդէն գոյութիւն ունեցող յայրոցների վարչութիւնների հետ, աչք ծրագրիւր ընդհանուր պարտադիր անելու մասին ձեռնարկելու է. ա) արդէն գոյութիւն ունեցող յայրոցների վերակազմութեանը նոր ծրագրի համաձայն. բ) նոր յայրոցների բացմանը:

VII. Կենտրոնական լանձնաժողովը հաշվաթելու է վերակազմող և նոր բացող յայրոցներին նիւթական միջոցներ ոչ թէ ամբողջովին, այլ ունեցած տեղական միջոցների պակասորդը, աչիւնքն աւելացնելու է այս կամ այն յայրոցի ունեցած գումարի վրայ աճ, ինչ որ պակասելու է շրջապէսը նոր ծրագրի համաձայն վերակազմելու համար. իսկ այն յայրոցների ծախքը, որոնք հնարաւորութիւն չունին իրենք միջոցներ հաշվաթելու՝ հոգալու է կենտրոնական լանձնաժողովը: Ծանօթ. Որ եւ է զայրոցի ունեցած աւելորդ միջոցները չեն պահանջի նորանից մի այլ տեղ գործադրելու համար, եթէ ինքը զայրոցի վարչութիւնը ինքնայօժար չառաջարկի:

VIII. Բոլոր յայրոցների գույքը թէ յրամական և թէ ալ, գործելով հանդերձ տեղական հոգաբարձութիւնների ձեռքում, համարելու է մասն ընդհանուր յայրոցական յրամագլխի կամ գույքի, որը կոչւելու է «Ընդհանուր կրթական ֆոնդ պարսկահայոց» և ընդհանուր համարակալութիւնը կամ հաշւապահութիւնը գտնւելու է կենտրոնական լանձնաժողովի ձեռքում, որը արթուն հսկողութիւն է ունենալու, իբրեւ կոնտրոլ անող մարմին, նաև զանազան քաշաքների յրամագլուխների ապահով և անթերի պահպանութեան վրայ, ինչպէս և հսկելու է, որ աչք յրամագլուխները ծառայեն իրենց նպատակին:

X. Կենտրոնական լանձնաժողովի առաջիկայ գլխաւոր գործը լինելու է. ա) բանալ երեք կենտրոնական ուսումնարան, մօտաւորապէս ֆրանսական Լիւէների ծրագրով, Թէհրանում, Թեւրիզում և Նոր-Ջուլալում, վերածելով հերոզներէ և ըստ ներման միջոցների աչք քաշաքների ազգային վարժարանները կենտրոնականի. բ) բանալ աստիճանաբար մի քանի միջնակարգ չորս-շատարանեան յայրոցներ ալ կենտրոններում. գ) բանալ ստորին ժողովրդական-ծիսական, մէկ և երկշատարանեան յայրոցներ գիւղերում և մանկական պարտէզներ:

XI. Կենտրոնական լանձնաժողովը պէտք է հրատարակէ բոլոր շրջապէսների համար նպատակաւարմար շատաւրքեր, կազմած ձեռնհաս անձերից:

XII. Բոլոր հալ յայրոցների մէջ աւանդելի առարկաների չարքում պարտադիր են հալոց և պարսից լեզուները: Օտար լեզուներից գլխաւորապէս պէտք է աւանդի ուստերէնը, իսկ անգլիականը և ֆրանսականը ըստ չարմարութեան: Բոլոր առարկաները պէտք է աւանդեն հալերէն լեզուով:

XIII. Գործի նախաձեռնութեան համար կազմած է Թէհրանում ժամանակաւորապէս նախաձեռնող կենտրոնական լանձնաժողով, բաղկացած հետեւեալ անդամներից Մարտիրոս-խան Դաւթխանեան, Յովհաննէս-խան Մասնեան, Համբարձում Առաքելեան, Արշակ-խան Գորոյեան, Ալէքսանթրոնեան, Դոքտոր Բաղիլ, Բաշասար Տէր-Սարգսեան, Առաքել Գրիգորեան, Յովսէփ Միրզաբեան, Ալեքս Եր-Յովհաննիսեան, Յարութիւն Բաղիլ, Նսկ ալլ քաշաքնեղով, աջակից անդամները. ա. Բաղու՝ Մահմեդ Սիմէօն Թումանեան, Ստեփան Տէր-Օհանեան, Արքայազն Մելիք-Աբրահամեան, Գրիկին Սէրապէթ Սարգսեան, Աւետիս Փանեան, Ասորուածաբուր Վաչեան, Յովհաննէս Սալաթէեան, Լևոն Մանուէլեան, բ. Թիֆլիս՝ Ալէքսանդր Մէլիք-Աղարեան, Բժշկապետ Բ. Նաւասարդեան, գ. Մոսկուայում՝ Գրիկին Վ. Քանանեան, Թովմաս Թումանեան, Լևոն Սարգսեան, զ. Թաւրիզում, Սահակ եպիսկոպոս Ալփադեան, Թաւրիզի Հալուհաց Բարեգործ. ընկ., Ատրպատականի Հալուհ. Բարեգործ. ընկ., Նազար Գորոյեան, Զաքարիա Նազարեան, Դոքտոր Կ. Փաշալեան, Բաշասար Մէլիք-Սարգսեան, Գրիգոր Մէլիք-Աղարեան, Յակովբ Մէլիք-Սարգսեան, ե. Զոր-Զուղայում, Մաշաքիա եպիսկ. Տէրունեան, Ղոքտոր Աշանուր, Յովսէփ Ալորնեան, Յարութիւն Տէր-Կարապետեան, Կառապետ Սէթ-Նահապետեան, գ. Ռաշտում Աշաւել Յովսէփեան, Ասորուածաբուր Տէր-Օհանեան:

XIV. «Նախաձեռնող» կամ ժամանակաւոր լանձնաժողովը պաշտօնունի. ա) կատարել բոլոր նախապատրաստական գործողութիւնները. բ) բանակցել ձեռնհաս մարմինների և անձնատրութիւնների հետ ծրագրւած կրթական միութիւնը ի գլուխ բերելու և թէ ընտրել տալու օրինական, մշտական, կրթական կենտրոնական լանձնաժողով, որի կենտրոնաւորելին կը լինի Թէհրանը. գ) կատարել ներկալ ծրագրի իրագործման վերաբերեալ բոլոր գործողութիւնները մինչև մշտական լանձնաժողովի ընտրութիւնը, որից չհրոյ նախաձեռնող լանձնաժողովը լուծւած պէտք է համարուի:

XV. Մշտական կենտրոնական լանձնաժողովի ընտրութիւնից չհրոյ պէտք է խմբագրել մշտական և մանրամասն կանոնադրութիւն, հիմն ունեւ նախով ներկալ ծրագրի էական կէտերը:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԻԿ. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆՑԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՃՈՐԵԱՆՑԻ

Մի տարօրինակ ճակատագիր էր վիճակած արեւելքին, մարդկութեան որրանը համարուշ ալշ չքնաշ աշխարհին. Մեր և իր անցեալով աշխարհն հարուստ աշխարհը ալսոր նմանում է մի զառամեալ մարդու, որի գլխից իր տարիքի թւով անց են կացել կեանքի փորձանքներն ու տառապանքները: Նւ ծեր աշխարհը մի ծեր հսկալ է, որը իր կեանքի զանազան ելեջներում ժպտաց որդիների փառքով, լացից նրանց վաղահաս մահուան համար, թաղեց վշտի մէջ, արտաուեց սիրելիների գերեզմանների վրալ և նորից ապրեց, նորից լարմարեց տարիների վեշաջըրջող աղդեցութեանը: Մերունի արեւելքի ուրախութեան ձալնն է որ ալսոր մենք լսում ենք աշխարհն հեռաւոր անցեալի խորքերից ելր նա գովաբանում է իր գուռղ և հզօր որդիների փառքը: Բայց ալշ ուրախութեան աշաղակների հետ մենք լսում ենք և մի շառն հեծեծանք, մի վշտի մըրմունջ, որ անչափահաս մարդկութեան անսանձ կրքերի և տխուր հասկացողութիւնների չնորհիւ լսեց աշխարհն երկար շարերի ընթացքում: Սակալն ժամանակը կանգ չէր առնում, որքան էլ զօրեշ լինէր նրան շիմաշրու ուժը: Կանքը ենթակալ էր իր մշտական էւոլլւցլալին, իր աստիճանաբար բարեփոխմանն ու զարգացմանը: Նւ հասաւ ժամանակը երբ սրեղծեցին հոգու և սրտի համար պահանջներ, լալիմաստ գաղափարները անհրաժեշտութիւն շարձան աստիճանաբար զարգացող մարդկութեան համար: Սկսեցին սրտի և մտքի զօրեշ թուիչքները. շարերի թաղուհին կարողացաւ ժամանակի ճակատը պսակել խորիմաստ սրեղծագործութիւններով, որոնց աղդեցութեան ներքու կրթեց, զտեց և հասունացաւ բարու և գեղեցկի սիրահար մարդկալին սիրտը:

Բայց ինչպէս սկսեց ալս էւոլլւցլան, ինչպէս առաջացաւ սրտի ալս աստիճանաբար կատարեւազործումը, որ նա իրեն կրող կրծքից շուրս

զալով, աստուածային պարգևներ էր լալոնում, դարերի առաջադիմութեան համար ճանապարհներ էր հարթում: Արիւնդող արեւելքը որպէս այս հարցի միակ պարասխան մեր առջև բաց է անում իր պատմութեան արիւնդող Լճերը. Լճեր, որոնք շատ քիչ բան են ասում մեզ մեր անցեալից և որոնցից չարերը խաւարել են արիւնդող ձեռքերի գործ դրած ջանքերով: Բալց և ալնպէս ամենալալի սիրտը կարողացաւ ստեղծել իր կուռքը, մարդը հասաւ կուլտուրական որոշ ատրիճանի, որից լեւոյ ձգտեց անվերջ ու անընդհատ դիմել դէպի առաջադիմութիւն, դէպի կատարելագործութիւն:

Եւ լաջորդող դարերի մէջ, երբ գոնէ ժամանակաորայէս վերջ էր տրւում կեանքը անընդհատ կերպով վաշտիսող և կադարելագործող ուժերին, երբ անուրք կամքը դանդաղեցնում էր առաջադիմութեան անիւը, մարդկութիւնը իր աւերակների միջից աչքը դարձնում էր դէպի անցեալը և լսում ալն սրբառու ձայներն ու աւանդութիւնները, որոնք ալնքան աղէցիկ դեր էին կատարել նրա կուլտուրական հասունութեան համար, և որոնք ալնքան սքանչելի կերպով նորից կեանք և սգետութիւն էին ներշնչում նրան:

Ահա թէ ինչ լիշտակներ է զարթեցնում մեր մէջ ալսուալ արիւնդող, բալց իր անցեալով ալնքան հարուստ արեւելքը... ահա թէ ինչ ենք զգում մենք, երբ նրա ալման կիսավարներն կեանքի տխուր աւերակների տակից դիտում ենք կուլտուրայի հետքերը, լսում ենք ապրող ու մեռնող սրտերի ուրախութեան ու վշտի ձայները: Ալսովսի լիշողութիւններ են արթնացնում մեր մէջ և ալն երկու պարսկական եղանակները, որոնք վերջին ժամանակներս, արեւելեան եղանակների ուսումնասիրող երաժիշտ Ն. Տիգրանեանի ալսադասիրութեամբ հրատարակեցան առանձին տետրակներով:

Արեւելեան երաժշտութեան մասին մեզ համար ալրիւր ունինք չնորհալի Աշամալ Աշա Մէլիք-Ալամուլեանին և զլիաւորապէս արեւելքի որդու զգացած դպաւորութիւնները: Պր. Ն. Տիգրանեանի առանձին տետրակներով հրատարակած եղանակներից առաջինը անւանում է Շահնազ (Պարսկական Փանդաղիա) և երկրորդը-Շէյլարի: Այս երկու եղանակներն էլ պարսկական երաժշտութեան մէջ բռնում են եթէ ոչ առաջնակարգ գոնէ աչքի ընկնող տեղ: Սրանք մասն են կազմում պարսկական, կամ աւելի ճիշդն ասած արեւելեան երաժշտական ստեղծագործութիւնների ալն ահալին ընդանիքի, որոնք ալնքան անհամար են, ալնքան ինքնուրույն ու զեղեցիկ և որոնք աւելի հին են քան մուշլամմաթներ երգող հմուր և բազմակոշմանի կրթութեան տէր խանանդան և հոգեւորական երգիչ Մարսէի խանը:

Պարսկական համանման եղանակների մի ամբողջացումը անւանում է դաստ-գետն։ Ամեն մի շատր-դեանն ունի իր մուղամմաները։ Արեւելեան երաժիշտները միաժամանակ ամբողջ շատր-դեաններ առ հասարակ չեն նւագում ու երգում, այլ երգի ու երաժշտութեան նիւթ ընտրում են միայն մուղամմաները։ Այս մուղամմաները ծանօթ և հմուտ լսողին լիչեցնում են արնադեան երաժիշտների ջորինած օպերաների գեղեցիկ աղջկաները։ Մուղամմաները երգում են զանազան խօսքերով, կամ անկի ճիշտն ասած պարսից եղանակները չափ խօսքեր ունին։ Սրանից պէտք է հզօրացնել, որ երաժշտական սրեղծագործութիւնները, սրանք հասել են մեզ, աւելի հին են եղել քան երգող խօսքերը և կամ ոչ թէ եղանակներն են լարմարեցրած եղել խօսքերին, ուլ բանաստեղծութեան սիրահար ժողովուրդը լեռնքերն է լարմարեցրել արդէն գոյութեան ունեցող եղանակներին։ Ամեն մի մուղամման ունի իր շիւէն, թանկիք և գուշէն։

Մուղամմաների ծաղկաքաշը անւանում է ամուրաքեար-խաններխոյ, որին եւրոպական երաժշտութեան մէջ անւանում են պոպուրի։

Համասեռ եղանակների իրար լեռնից լարմարեցնելն ու կցելը կախւած է լինում երգչի ճաշակից ու կամքից։ Օրինակ եթէ մի հմուտ ամուղ կամ երգիչ ճշուր լալորն եղանակին կցում է Բալամի-Քիւրդը, Բալամի-Շիրազը, Հադրբէջանը և Հաճի-Ունին և իր ներդաշնակ երաժշտութեամբ հմայում է ունկնդիրներին, սրա փոխարէն մի ուրիշը նոյն Շուրին կցելով Նովրուզ-Արարին, Հադրարին կամ Ռահարը, հասկացող լսողի վերաջ թուշում է մի աններդաշնակ և անախորժ տպաւորութիւն։ Բայց, ի հարկէ, անճաշակ լսողները չեն կարող գնահատել աւելի խոր կերպով եղանակներ ուղղամասերած երաժշտին, և մի շաղթէխանի աննշան աշուղ իր աշատղւած եղանակներով վաւորակում է համակրանք և լալորնի անուն։

Լինելով ճաշագործիւնից գուրկ, պարսից երաժշտութիւնը շարերի ընթացքում են թարկուել և անվերջ փոփոխութիւնների, քմահաճութիւնների, միշտ լարմարելով ժամանակակից վարք ու բարբին, ճաշակին և հասկացողութիւններին։ Եւ ո՞յ դիտէ, ինչ պէտք է ասէին հռչակաւոր Ափրասիապն ու Յարլաբին, եթէ աչտօր իրանց շարերը քնից զարթնելով լսէին իրանց ջորինած չքնաղ բալամիւններն ու մուղամմաները։ Բայց ցաւալին այն է, որ մինչև առօր էլ պարսից երաժշտութիւնը, իր բուն հաղբնիքում չի աշխատում չափ ու կանոնի ենթարկել իր անման մեղեդիները, չի շտապում աղտօ պահել նրանց քմահաճութիւններից և աշատաղումներից։

Ժամանակակից պարսկական երաժշտութիւնը չունի աչքի ընկնող երաժիշտ. մի քանի տառնեակ տարիների շարունակ, ալլ ասպարիղի վերաջ մէկ միւսին չաջորդել են միայն մի քանի չափ սահմանափակ ընդունակութիւնների տէր երաժշտագէտներ. և աչտօր, գուցէ և ընդ միշտ արեւելեան երաժշտութիւնը պէտք է բաւականանալ լոկ իր կլասիկական սրեղծա-

ղործութիւններով, որոնք ինչպէս ասացինք, աշխարհ արագութեամբ և յաջողաբար աշխաւորում և լաւմարում են ժամանակակից ճաշակէի և կոպիտ վարք ու քարքին:

Սակաւն ալս վերին աստիճանի անմխիթար իրողութեան մէջ ուրախալին այն է, որ ալժման կիսակիրթ, անընդունակ և մինչև կոտորշը տգիտութեան մէջ թաւած պարսից ժողովրդի դրացի հաշկական ազգը ձգտում է իր վերաջ վերջնել ալեկլքում քաղաքակրթութիւնը և լոյս տարածելու ծանր դերը. ալն ազգը, որը դարերի ընթացքում կապած է եղել պարսից ժողովրդի հետ աւանդական սովորութիւններով և վարք ու բարքով: Եւ ալսոր էլ նրա մի շնորհալի զաւակն է, որ աշխարհ իրանդով աշխարհում է մի կողմից ազատել կորուստից հիւսաւորց արեւելքի անման երաժշտական սորելձագործութիւնները, իսկ միւս կողմից միջնորդ է հանդիսանում արեւմտեան և արեւելեան երաժշտութիւնների բարեկամութեան և փոխադարձ շփման. մի շփում, որ անշուշտ ունենալու է խիստ ցանկալի հետեանք:

«Շահնազը», որին պ. Տիգանեանն անւանում է պարսկական ֆանտազիա, ինչպէս արեւելքի համարեա բոլոր եղանակները մի տխուր և մեղամաշձոր մեղեդի է: Չմոռանանք վիշել, որ պարսից համարեա բոլոր յատական եղանակները կրում են նույն դրոշմը: Արեւելքի երաժիշտները միայն ալս տխուր և սրտամաշ ձեն են ընդունել աղբելու սրտի վերաջ, կրթելու մարդու զգացմունքներն ու հակումները, և պարսից երաժիշտը ալս տխուր տպաւորութիւնից դուրս բերելու, իր եղանակի ճշման ազդեցութիւնից ազատելու համար, բուն եղանակին կշռում է փոքրիկ «թաս-նիփը» սրը ինքն ըստ ինքեան բուն եղանակի հետ ոչ մի առնչութիւն չունի և ծառայում է լսողին քիչ կազդուրելու և ճշման ազդեցութիւնից ազատելու համար: Եւ ալնայիտի ուրախ եղանակը, ինչպիսին է «Կուգեհաճը» որը ալնայէս անւանում է «մալիսեան երաժշտութիւն» չափ ու չափ հաղւազիւտ է:

Շահնալն սկսում է գեւեցիկ վարիացիներով. լսողն զգում է մի լուրւած սրտի պալթում, որը սակալն հերդհերէ նմանում է անուշ զգացմունքից բռնւած սրտի բարախին: Ունկնդիրն հերդհերէ խորասուղում է կեանքի ալիքներէ մէջ, կեանքի, ուր չկալ ոչ մի կատարեալ փառք, ոչ մի չարադե երջանկութիւն. ալ ուր կալ սիրտ, որը հեկեկում է ու տանջում: Եւ ալս տպաւորութեան տակ եղանակը պատմում է իրակա-նութիւնը, կեանքի դառնութիւնները, որոնք սակալն իրանց անաւոր ու-ժով չեն կարողանում տապալել սիրտը, չեն ողնչացնում ազնիւ տղաւ: Սկսում է սրտի կռիւը... դա գալիք երջանկութիւնների նախաբանն է... սիրտը սկսում է պալթել ուրախութիւնից, և եղանակն զիւցնում է ու-րախութեան լացը, երջանկութեան արտասուքները: Ապա սկսում է թաս-

նիքը (ֆինալը), խիստ մեղմ ու անուշ, որի միջին մասը քիչ միակերպ է։ Նշանակը վերջանում է մի մեղմ ու անուշ կոչով, որը ուղղած է դեպի կիսանքը, դեպի երջանկութիւնների հմալիչ աշխարհը, և վերջապէս մեղեդին իր սրտալուզ ձայներով, արեւելեան եղանակին չափով, քնքշութեամբ կարծես մրմնջում է «կեանք, դու քաղցր ես, կեանք դու հրապուրիչ ես...»

Բայց բոլորովին այլ է երկրորդ եղանակի թուած տպաւորութիւնը։ «Հէշտարին» մեզ վերադառնալով ազդեցութիւնը չգործեց, ինչ թուում է «Շահ-Նազը»։ Այս եղանակը կարծես աւելի նորագոյն ժամանակների արտադրութիւն է։ Նա կլասիկական երկի տպաւորութիւնն չի թուում և անքան խոր չի ազդում լսողի վերադառնալով։ Չնայելով սրան եղանակը կազմում է մի ամբողջութիւն, մի սկսած և վերջացրած գործ, որպիսի չափութիւններ չափ քիչ կարելի է գտնել արեւելեան երաժշտական ստեղծագործութիւնների մէջ։ Նշանակի սկիզբը ուրախ տպաւորութիւն է ներգործում լսողի վերադառնալով։ Կարծես սիրտը դռնում է իր չափմանակը։ Կեանքը դու ևս իր աւերիչ հեղքը չէ թողել անմեղ և անվիշտ հոգու վերադառնալով և սիրտը սաւառնում է երջանկութեան և բաղդաւորութեան հմալիչ երազների մէջ։ Բայց չափ չանցած, երաժշտութիւնն ստիպում է լսողին խորհել, զսպել իրան։ Նա զգալ և հասկանալ է տալիս, որ նիւթապաշտ կեանքը երեւակական թուիչքների մի անվերջ շարք չէ, որ կեանքի թուիչ վաղ թէ ուշ վրա է հասնում դադարեցնելու սրտի ալօթքը։ Նա կորում է երեւակաւորութեան թերեր և մարդը որպէս մի անգոր և անմխիթար արարած ստիպւած պէտք է լինի ճաշակել կեանքի պրոգնալ անգութ մրուրը։ Այս ալ վերջին դրութեան մէջ գտնուլ սիրտը, կարծես կանչում է հեռու երջանկութիւնը, անցած ու դնացած վաղեմքները։ Այսպէս վերջանում է եղանակը։

Բայց թէ պ. Տիգրանեան իր կազմած եղանակների մէջ, որքան հաւատարիմ է մնացել արեւելեան երաժշտութեան բուն ոգուն ու բովանդակութեանը, դա կարող է զգալ ամեն մի արեւելեան երաժշտութեան ծանօթ մարդ։ Մեր կարծիքով երաժշտի գլխաւոր արժանաւորութիւններից մէկը հէնց այդ հաւատարիմ մնալն է, նրա վերին աստիճանի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնն է։ Նա ամիսներ և երբեմն իսկ տարիներ անխոնջ աշխատանք գործ դնելով, մի պարբերութեան, մի վարիացիալի համար, եւրոպական գործիքների վերադառնալով, չափի ու կանոնի վերադառնալով ճանկերով նւագում է անգուստ, անսանձ և ամեն մի չափ ու կանոն արձամարտել արեւելքի որդու սրտի լուրերը։ Մեղ ալն ակնարկին թէ պ. Տիգրանեան չափ դանդաղ է առաջ տանում գործը, թէ նա ուշ ուշ է լուս ընծալում իր պատրաստած եղանակները և ի՞նչ վերջապէս նա չի շտապում օգտուել իր տաշանդաւոր բարեկամ Ա. Մէլիք-Աշամալեանից, քանի ուշ չէ, նրան լաւ ճանաչողներից մէկը, բոլորովին արդարացի կերպով մեզ նկատեց, թէ «Տիգրանեան գերմանական դաստիարակութեան արդիւնք է։

չէ որ աչդ Դաստիարակութեան նշանաբանն է ուսումնասիրել խորը, երկար և բազմակողմանի կերպով և ապա ձեռնարկել գործի»։ Կարծիքը բուրոյովին ճիշտ էր. աչդպէս է պ. Տիգրանեան։ Բայց թէ նա հրքան է եւրոպականացրել արեւելքի հինաւուրց եղանակները, օտարի ականջին ինչպէս են հնչում նրա կանոնի ու չափի վերածած (նորա-հարս), «Բալաթի-Շիրազը», անգուպ «Բալաթի-Գիւրգը», չքնալ «Շահնազը» և այլն, աչդ մասին խօսելը մենք թողնում ենք պրոֆէսոր Սողովնովին, Ն. Տիգրանեանի նշանակութիւնն ու շէրը լաւ ըմբռնող ուսուցարգելի պրոֆէսոր քննադատին։

Բացի մինչև այսօր ձայնագրած և հրատարակած եղանակներից, Գարգելի երաժիշտը պատրաստել է նաև «Չար-Գեահ», «Շուր» և «Նովորուզ արաբի» նշանաւոր ու գեղեցիկ եղանակները, որոնց մասին կը խօսենք մի ուրիշ անգամ։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՐԱՆ-ԱՓՐԻԿԱՅՈՒՄ

Այժմ ստացւած է աւելի ճիշդ տեղեկութիւն Արոնիէի անձնագրուր ելած զօրքի թւի մասին. այդ թիւն է 2.800 մարդ: Անշուշտ մանաւանդ բուրբի համար այդ մի խոշոր ուժ էր որ կորաւ, բայց եթէ ինկադ առնենք որ անգլիացիք Արոնիէի զօրքի թիւը 10.000 էին սրտշում, որը չաւանքի ենթարկւեց անգլիացոց կողմից, շուտով Արմենիէի ազատամից փոռ, ապա կ'տեսնենք որ Արոնիէն կարողացել է իւր զօրքի ամենամեծ մասը պաշարելուց և անձնագրուր լինելուց ապառել:

Անգլիան, Արոնիէի անձնագրուր ելած զօրքը կապշտադ շրջելով, շուտով տեսաւ որ այդքան դերի պահելը մի երկրում, ուր աշխարհ հազար աֆրիկանդէրներ կան՝ բուրբին բարեկամ, պահագաւոր է և ծրագրեց Արոնիէին և Նորա զօրքը տեղափոխել Սբ. Հիշիճէի կղզին: Սէր ծրագրիւր, մինչև այս փարդ ամառի վերջը իրագործւեց մասամբ միայն: Միայն թէ գերիների մէջ մեծ տոկոսով տիֆով ու ալ ցաւերով հիւանդներ կան և շատ են մեռնողները: Յետոյ խնայեց ճակ, որ բուրբի բարեկամները ծրագրել էին գերիներին փախցնել:

Անգլիացոց չառաջխաղացութիւնը, Օրանժեստ հանրապետութեան մայրաքաղաք Բլումֆոնտէյնի զրուումով կանգ առաւ: Անդէ. զօրքերի ընդհանուր հրամանագրար Ռոբէրտսը զբաղւեց ուժերը ժողովելով, իսկ բուրբը իրենց նոր գիրքերը ամրացնելով: Մինչև մարտի վերջը, վճռողական նշանակութիւն ունեցող զորքաւորութիւններ չկարարւեցան, բայց և ահապէս անգլիացոց չաջողութիւնների կանգ առնելը նշան էր որ առաջ գնալը աշխարհ հնչող չէ, ինչպէս այդ թւում էր քիչ առաջ: Տրանսվաալի և Օրան-Փեան հանրապետութեան միութիւնը աւելի ևս աժրագնդւեց. Արիւգէրը, միջնորդութեան համար պետութիւններին դիմելով՝ ամուր կանգնած էր անկախութեան պայմանի վրայ, և նոյնն էր պնդում լորդ Սալիսբըրիին ուղղած հեռագրի մէջ հաշտութեան մասին, որ սակայն Սալիսբըրիին չընդունեց, պահանջելով անպայման անձնագրուր լինել:

կրիւզէրը և Շոէնը զերմանական կալսրից սրացան հետեանս հեռագիրը ի պատասխան իրենց դիմումին միջնորդելու համար:

«Գերմանական կալսրի կառավարութիւնը հաճութեամբ մանուկից կը լինի բարեկամական միջամտութեանը, երբ հաւատարմանալ, թէ աչք քանի համար հիմնական պայմանները գոյութիւն ունին, ապա քան թէ երկու հակառակորդներն ևս ցանկանում են նուէր: Այս արդեօք աչքախի ցանկութիւն անշուշտ ցոյցներէ կողմից՝ աչք մասին հարաւ-աֆրիկական կառավարութիւնը կարող է փոխկանալ կամ անմիջապէս խնդրում կամ մի ալ կառավարութեան միջոցով, որ ոչ մի շահ չունի Հարաւային Աֆրիկայում: աչքախի կառավարութիւններ չափ կան Եւրոպայից դուրս, բայց Գերմանիան նոցա չարքում չէ: Գերմանական կառավարութեան ամեն մի քայլը աչք գործում կատարած կը չարեցանէ, թէ նա ձգտում է մի ալ քանի և ոչ մարդասիրական նպատակներով: Անմտահոլութիւնը, որ միայն կը զօրեղանալ աչք հանդամանրից, չէ կարող ի հարկէ, նպատաւոր լինել իսաշարութեան գործին: Հարաւ-աֆրիկական հանրապետութիւնները ցանկութիւնը, որ նոցա խնդիրքը միջամտութեան վերաբերմամբ հաշտութիւն նուէ պէտ աւտորո-ունգարական և չեկցարական կառավարութիւններն, որոնց շահերը Պրետորիայում պաշտպանում է զերմանական հիւպատոսը, հակաճաշի է, որ անմիջապէս կատարուեցու:

Նիգերլանդական կառավարութիւնը կրիւզէրի և Շոէնի խնդրին միջամտութեան վերաբերմամբ պատասխանել է, թէ անգլիական կառավարութեան պաշտօնական լադարարութիւնից չեղող, ուրից պարզ երևում է միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը, նա, Դժբաղդաբար, չէ կարող կարող չէ հարաւ-աֆրիկական հանրապետութիւնների ցանկութիւնը, սակայն աւտոհոլ ևս նա պարտաւոր է աջակցել ամեն մի քայլի, որ ուղղած կը լինի խաղաղութիւնը վերականգնելու գործին:

Հիւս. Ամերիկայի Միաց. Նահանգների պատասխանի մասին Տրանսվալի արքային գործերի մինիստր Բէյց բացատրեց թշուառականութիւնը, թէ Տրանսվալի կառավարութիւնը Միացեալ-Նահանգների պատասխանը չափ զոհացուցիչ է համարում: Բէյց միևնույն ժամանակ լաւ տեսց, թէ Վաշինգտոնի կառավարութիւնը իւր աղբեցութիւնը գործ կը դնէ ի նպատակ խաղաղութեան անպիսի պայմանների, որոնք ընդունելի կը լինեն և հանրապետութիւնների համար: Հանաչելով դրութեան լրջութիւնը՝ Բէյց ասաց, թէ համոզւած է, որ երկու հանրապետութիւնն ևս մինչև վերջը կը պաշտպանեն իրենց անկախութիւնը:

«Herald» լրագրի մէջ տպւած է հետեանս հեռագիրը Պրետորիայից: «Կրիւզէր, քիչ ժամանակ առաջ խօսակցելով մի ժուրնալիստի հետ, ասաց, թէ բուրբուր պաշտերազմ ունեւորեց չեղող կամ կը լաշիեն կամ կը մեռնեն: Ուրիշ աղբերից ևս ոչ մի օգնութիւն չեմ սպասում, ասաց Կրիւզէր, բայց

ինձ ուրախացնում են համակրանքի և բարեկամութեան ան ապացուցները, որ մենք ստանում ենք: Տրանսվալն ամեն րոպէ պատրաստ է խաղաղութիւն կնքելու, բայց ոչ մի շահնադրութիւն ալ չի կամենում: Միակ ելքը—անպայման անկախութիւնն է:

«Մենք նոր երկիրներ ձեռք բերել չենք կամենում, մենք զո՛ւ ենք, երբ կարողանում ենք խաղալ ապրել: Խաղաղութիւն կնքելիս՝ Տրանսվալը կը պահանջէ, որ Նատալի և Կապի գաղթականութեան աֆրիկանդերները, որոնք ալ չեն զինակցում են մեզ, ճանաչելն պատերազմող կողմ և չկրնն ոչ մի նիւթական փնտս: Երբ կառավարութիւնը իմացաւ, թէ Կապի աֆրիկանդերներից մի քանիսը շարապարուած են Կապշտատում, որպէս պետական լանցաւորներ, ես հեռագրեցի Սալսբիւրին, որ եթէ նոքա չեն ճանաչել իրեն պատերազմական զերիներ, մենք նոյն փետակ կը վերաբերենք շէպի անգլիական զերիները: Սալսբիւրին պատասխանեց որ եթէ մենք ձեռք կը տանք անգլիական զերիներից նոյն իսկ մէկին, նա պատասխանատուութիւնը կը ձգէ անձնականապէս ինձ վրայ ևս ենթադրում եմ, որ նա կամենում էր ասել, թէ անգլիացիները ինձ կը կախեն: Այսպիսի սոփո սպառնալիքներ չեն կարող լետ կանգնեցնել ինձ իմ պարտքս կատարելու: Տրանսվալն ալսօր պատասխանեց նրան, թէ մեր կառավարութիւնը արհամարհում է նրա սպառնալիքները: Տարածած լուրերը հարաւ-աֆրիկական հուլանդացիների շահադրութեան մասին ճիշդ չեն: Օրանժեան հանրապետութիւնը շահնադրութեամբ պարտաւորեց օգնել մեզ, Բուրերը Աստու ձեռքումն են և Աստու չի թող փախ, որ մենք կորչինք: Մեր բոլոր ուժերը 40,000 են, բայց Աստու ձեռքումն մենք կարող ենք լաշթել: Մեր նշանաբանն է—մո՛ս կամ աղադրութիւն: Ես պաշտպանում էի Տրանսվալում քրիտանացիների զօրքը և կը շարունակեմ պաշտպանել ալսուհերն ես: Մեր հասկացողութեամբ Ամերիկան ալս պատերազմում մեր կողմը պիտի լինի»:

Երբ Խոթէրտը գրաւեց Բլումֆոնտէյնը, Դիմումն արաւ օրաժեյի բուրերին անձնատուր լինել, զէնքերը վաւ Դիմել: Սկզբներում եղան անձնատուր լինողներ, բայց ալ չարժումը կանգ առաւ չուրով, և նոյն իսկ անձնատուր եղողների նկատմամբ հարկաւոր եղաւ զոռչութիւն բանեցնել:

Հեռագիրը մարտի 2-ից իմացրեց թէ Արիզոնը լաւարարեց, որ Օրանժեան հանրապետութեան երկիրը պարկանում է հարաւ-աֆրիկեան հանրապետութեանը: Ինչ մոքով պիտի չհասկանալ ալ—չըպարզեց մինչև մարտի վերջերքը:

Խոթերտս հրադարակեց մի հրամանագիր զօրքի առաջ կարգաւ համար, որի մէջ, զոչ րոյով ան նշանաւոր Դէպքերը, որոնք փելի ունեցան անգլիական զօրքերի Օրանժեան սահմանագիծը անցնելուց չեղող և լիադակելով բուրերի զօրքի մեծամասնութեան զերի առնելը չարգելի:

գեներալի հետ, շնորհաւորում է զօրքի կատարած քաջագործութիւնները, որոնցով ամեն մի զօրք կարող է պարծենալ: Ռոբերտս ապա գովում է Վին-ւորների շիմացկանութիւնը և աչն հերոսական համբերութիւնը, որով վիրաւորածները տանում են իրենց փանջանքները:

Հարաւային Աֆրիկայի բոլոր հիւանդանոցներում մարտի սկզբներում կային 17.000 հիւանդներ և վիրաւորներ:

Կրօնշտրաշի բուրական զօրքերը քաջարի կերպով սպասում են առաջ արշաւող անգլիացիներին: Կրիզէր շիմեց բուրգերներին մի կրակոյ ճառով, որով հրաւիրում է նոցա չամառ լինել ազատարար պատերազմի մէջ: «Եթէ—ասում է նա—անգլիացիները աչժմ իրանց ձեռքերում ունին Բլումֆոնտէնը, աչնու ամենաչնիւ, հալրենիքի ազատութիւնը հաւանականօրէն վերջ ի վերջոյ կը պահպանուի»: Շոէչն նոյնպիսի մի ճառ արտասանեց և սասաց բուրգերներին, որ նոքա չըհաւարան Ռոբէրտսի պրոկլամացիա-վին՝ զէնքերը վալը շենլու մասին: Երկու ճառերը բուրգերների մէջ սաս-տիկ ուկնորութիւն առաջ բերին:

Ռոյեզիան (անգլիական երկիր, Տրանսվաալի հիւսիսային կողմում, կաած անգլիական Կապի երկիրների հետ) պաշտպանելու համար գեներ. Կարինգտոնի հրամանատարութեամբ սկսեց կազմակերպել 5 հազարից քաղկացած մի գունդ, որպէս զի արգելք լինի բուրերի արշաւանքին շէ-պի հիւսիս:

Կեն. Կիչնէրը պատրաստում է իւր զօրաբաժնով բուրերից պաշար-ւած Մեֆկիեզ քաղ. ք. ազատելու Կիչնէրը զրաւեց Պրիսկու. Ռոբէրտսի պրոկլամացիայի շէմ՝ Օրանժ. հանրապ. նախագահ Շոէչնը նոյնպէս չա-տարարութիւն րաւեց, որով սպառնում է հրացանի բռնել շաւաճանութեան համար աչն օրանժեցիներին, որոնք չեն կուի անգլացոց շէմ:

Բազուրոսների (անգլիական) երկրի սահմանի վրա սկսում է բու-րերի ապստամբութիւնը:

Բուրերը կործանում են երկաթուղային կամուրջը, որ ձգւած է Մոդ-շէր գետի վրա, մօտ 14 միլոն շէպի հիւսիս Բլումֆոնտէնի և Բրաշֆորտի մէջտեղում:

Թաւմս'ին Լորէնցո-Մարքէզից մարտի 9-ից հեռագրում էին թէ լու-րերին նախելով՝ բուրերի մէջ քննւում է Տրանսվաալը և Օրանժեան հան-րապետութիւնը միացնելու ինդիեր, աչնպէս որ Կրիզէրը լինի նախա-գահ, Շոէչնը՝ զօրքերի ընդհանուր հրամանատար:

Անգլիացիք զրաւեցին Ռուքուիլ և Սլիստֆիլդ:

Բուրերը մարտի 9-ին գեն. Օլիւիէլի հրամանատարութեամբ ջար-դեցին գեներալ Հարէկրին Բեդուիլայի մօտ: Անգլիացիները չեղ են մլւած մեծ կորուստներով: Շատ անգլիացիներ գերի են առնւած:

Կրիզէրը, մարտի 9-ին, վերադարձաւ Պրիտորիա՝ Օրանժեան հան-րապետութեան երկրից:

Ֆրէնչ՝ հեծելագորքի մի բրիգադով և հեծեալ հետևակներով Բլումֆոնտէնից գնաց Յարաճնոյ, որ գտնուում է Բլումֆոնտէնի և Լէշլի-Ռամսդէ մէջոտեղում։ Այստեղ նա հելիոգրաֆիական հաշորդակցութիւն սկսեց Մասսարուի հետ։

(Բուրերը լալտնել են լաճախ որ անգլիացիք գործ են ածում նաև դում-դում կոչած գնդակներ, որ նոքա գոնէ են անգլիացի զերինների մօտ։ Այդ առիթով Անգլիայի համալս. քննիչի ժողովում հարցապնդում եղաւ մարտի 11-ին։ Սինտրական միւնիստրի օգնական Ուինտգէմ լալտնում է, Հարաւային Աֆրիկայում զորքերի գործածական զնդակները «2» նշան են կրում և միաձուլ կազմ ունին, իսկ «5» նշանով զնդակները լեւո են առնւած և երբեք չեն գործածուել պատերազմում։ Նոյնպէս քիչ են գործածւած «դում-դում» զնդակները։ Գիլլոնի հարցին, թէ ճշմարիտ է արդեօք, որ Հարաւային Աֆրիկա են ուղարկւած «4» նշանը կրող զնդակները, ալսինքն յատարկ ծալր ունեցող պալթուցիկ զնդակներ, Ուինտգէմ պատասխանեց, թէ աչգպէս չէր կարող լինել։ «4» նշանը կրող զնդակը պաշտօնական զնդակ է. նա սկզբում բաժանուէր կապի զորքերին, բայց լեւոզ լեւո առնուէր և պատերազմի մէջ գործ չըդրուէր։ Գիլլոնի հարցին, թէ ուղիւ է արդեօք, որ ալծմ զորքերի ձեռքին կան «4» նշանը կրող զնդակներ, Ուինտգէմ ասում է, թէ նոքա լեւո են առնւած։ Գիլլոնի հետեւալ հարցին, թէ լեւո բերւած են արդեօք աչգ զնդակներն Անգլիա՝ Ուինտգէմ պատասխանում է. «չըլիտեմ»։

Գրիկուաթառնը նորից գրաւում են բուրերը, որոնց դէմ մարտի 13-ին Գիմբերլէից մի անգլ. զորաբաժին ճամբա ընկաւ։

Բուրերը, 400 հոգի, նորից գրաւեցին Պապիլիւ և հարկադրեցին Հերբէրտեան շրջանի ապստամբներին միանալ իրենց հետ։

Մարտի 11-ին Օլիւիէն (բուր) մեծ զորաբաժնով և 15 թնդանօթներով գնում էր Լէշլիմրանից դէպի հիւսիս։

Բուրերը սաստիկ ամրանում են Աւալէրէնի անցքում (Նաթալ) ծանր թնդանօթները տեղաւորելով բարձրութիւնների վրայ։

(Մարտի 15-ին Անգլիայում, կալացաւ ազատամիտների միութեան ժողովը։ Ներկա էին 1200 պարզամաւորներ։ Ընդունուէր մի որոշումն, որ կրկնում է բնդդիմադիր կուսակցութեան լալտարարութիւնը պաշտամէնտում, ալսինքն, թէ կառավարութեան քաղաքականութիւնը Հարաւային Աֆրիկայի վերաբերմամբ ունի ալն պակասութիւնները, որ անտեղեակ է գործերի դրութեանը, հեռադես չէ և զուրկ է արդարութեան զգացմունքից։ Ապա որոշման մէջ ընդունւած է, թէ ուիտլէշլիների գանդադները իսկապէս գոչութիւն ունին։ Յետոյ անհրաժեշտ է ճանաչւած միջոցներ ձեռք առնել, որպէս զի բուրերը ապագայում չըկարողանան զինաւորուել, բայց միևնույն ժամանակ ցանկութիւն է լալտնում, որ վիճելի հարցը լուծ-

ւի բաւարար կերպով, ի նկատի առնեն աղղարնական զանկութիւնները և Հարաւային Աֆրիկայի բոլոր մասերին Դրաի աշնպիսի ընդարձակ ինքնավարութիւն, որը միայն կարելի է հաշտեցնել խաղաղութեան և ապագայ բարօրութեան հետ:

Բուրերը, երբ քաշուիւմ էին լէշիսմիթից, աշնուամենայնիւ իրենց ձեռքին պահեցին Գրանտի հան լեռների անցքերը: Այդ անցքերը 9 հատ են, որ, մարտի 1-ից շրջած անգլիական նաւերով՝ բռնել են 2 հազար օրան՝ ժեան բուրեր:

Անգլիացիք գրաւում են Եդէրսֆորտն և Ֆորսմիտ առանց ընդդիմաբնութեան:

Բուրերը ոչնչացնում են անխառնքերը Նադալում, մրաժեկով որ Դոքս կարող են օգտակար լինել անգլիացիներին, եթէ նոքա նորից փրանան:

Բուրերի Գորբելի և Օլիւի գործարանները առաջ են գնում միանալու գնն. Գեւէրի հետ:

ԺՈՒԹԵՐԻ ՄԱՆԸ. Մարտի 15 (27)-ին վախճանեց բուրերի գլխաւոր հրամանատար գեներալ Ժուրէրը, խորին սգի մէջ դրելով Տրանսվաալիաներին: Նա անկեղծ հայրենասէր էր, քաջ գեներալ և ազնիւ մարդու համբաւ ունէր: Պերորու-Յակոբ (=Պրոէր-Յակոբ) Ժուրէր ծնեց 1834 թ. Կապի գաւութի մէջ Կանգոյում և ծագում էր մէկիցը աշն բուրքական (հուգենոտ) ընտանիքներից, որոնք զաւթեցին Կապ 17-րդ դարի վերջը: Երբ, ներած անգլիացիներից, բուրերը զաւթեցին տեղի շէտի հիւսիս, Ժուրէրի հալը նոցա մէջն էր: Ժուրէրը եղած է արդարադատութեան միջնորդ և քննադատ: Եղաւ նախագահ Բուրգերսի, երբ սա Անգլիաուղեւորեց. լեռով Ժուրէրը Կրիզէրի հետ եկաւ Անգլիա՝ որ սա վերադարձնի Անգլիային անկախութենը, երբ 1877-ին Անգլիան լաւորարեց Տրանսվաալը բրիտանական երկիր: Շուտով լեռով պատերազմ եղաւ բուրերի հետ, որոնց վրիսաւոր հրամանատարը եղաւ Ժուրէրը: Մալիւրա լեռան մօտ տարած լաւթութիւնը 1881-ին անգլիացիքը Կոլլէյի վրա՝ հռչակեց նորա տնունը: Հսկառակ ծալաւել-պահպանողական Կրիզէրի՝ Ժուրէրը կուսակից էր ռեֆորմներին: Երբ Կրիզէրը առաջին անգամ իւր թեկնածութիւնը դրեց նախագահութեան համար—Ժուրէրը նորա մրցակից հանդիսացաւ: Կրիզէրը երկու անգամ աւելի ձախ տրացաւ, բայց այդ չընտանգարեց որ Կրիզէրը ապա Ժուրէրին դուրքերի գլխաւոր հրամանատար նշանակէր: Ներկա պատերազմի մէջ նորա շեկավարութեամբ եղան բոլոր նախապարարարութիւնները և մշակեց սկզբնական ծրագիրը պատերազմի, նպատակ դնելով Դոքս քշել անգլիացիներին Նադալից, դրաւելով նախ լէշիսմիթի Նա պէտք է որ վիրաւորած լինէր ռմբի մի կորորից, իսկ ապա հիւանդացաւ և վախճանեց սրտաւրքի հիւանդութիւնից:

Գեն. Սմուտս, որպէս լուեց, նշանակեց որանավառեան բուրերի գլխաւոր հրամանատար, (վախճ. Ժուբէրի տեղ)։

Գեն. Լուշովիկ Բոտտ որանավառեան կառավարութիւնը նշանակեց Տրանսվաալի բոլոր զօրքերի հրամանատար։

Բուրերը, Սլիւիէյի հրամանատարութեամբ, մտան Լէյթլիբանդ և ամուր Դիրք գրաւեցին Պլանտիւրգի և Մոյլէրսպորտի շուրջը։

(Զինուորական հրացանաձիգներէ ժողովում, Լոնթոնում, նախագահող լորդ Ուոլթէյ գովասանական ճառ արդասանեց Կարդէլլին, որը մորցրեց զինուորական աշխարհի սիրտեմ, որի շնորհիւ անհնարին կը լինէր պատերազմ շարունակել։ Ուոլթէյ շեշտում էր միլիցիայի նշանակութիւնը, որը միայն հնարաւորութիւն տուց կաղմակերպել ներկայումս հարաւային Աֆրիկայում պատերազմող զօրքը։ Միլիցիան պատերազմի սկզբից տուց կանոնաւոր զօրքերին 900 օֆիցէր և 30 բաղալիտ միլիցիա, որոնք ինչպէս չափնի է, ներկայումս Դրոշակի տակ կանգնած են Աֆրիկայի հարաւում։ Հռեփո-րին չափ լաւ չափի է, որ արդասանանում կարծում են, իբր թէ Անգլիան մերկացած է զօրքերից, աշն ինչ զօրանոյննրը երբեք աշնպէս լի չեն եղել, ինչպէս ներկայումս։ Զէնքի կարող է կանչել էլի 50 բաղալիտ միլիցիա զօրք, բայց զօրքերի մի աշխարհի թւի համար տեղ չկալ։ Այդ զօրքերը կը կանչեն, հէնց որ ելանակը հնարաւորութիւն կը տալ նույն գետեղելու)։

(Կոորդիգամում, Անգլիա, ազատամիտ դաշնակցութեան ժողովում գլխաւոր հետորը Էդուարդ Գրէյ աշն կարծիքը չափեց թէ Կրիւգէրի խաղաղութեան առաջարկութիւնները իրենց թէ ոչով և թէ տառով աշնպիտի չէին, որոնց կառավարութիւնը կարողանար արձագանք տալ։ Համայնքների ժողովը կը շարունակի պաշտպանել կառավարութիւնը։ Հետորը չէ հաւատում, թէ հնարաւոր կը լինի արձակել համայնքների ժողովը մինչև որ հարաւ-աֆրիկական հանրապետութիւնները չնաճեն կամ չը լալթեն)։

Վարէնտոնի մօտ (Կիմբերլէյի մօտերքը) մարտի 15-ին կուլ եղաւ, ուր սպանեցան չափ ձիեր և անասուններ։

(Կրիւգէր Պրէտորիաում մի խօսակցութեան մէջ «World» լրագրի թղթակցի հետ ասաց, թէ որքան ճշմարիտ է աշն, որ կալ արդարադատ Ասուած, աշնպէս էլ ճշմարիտ է և աշն, որ Տրանսվաալի Դրոշակը լալթող կը հանդիտանալ։ Երբ ամիս սեպտի, թէ մի տարի, աշն միևնույն է, բայց ուրիշ ելք անհնարին է։ Նախագահը աւելացրեց, թէ ճրանսվաալը դրաւ չի Դնի ոչ մի սրացածք։ հանքերը նույնպիտի ապահովութեան մէջ են, որպէս և իրենց տէրերի ձեռքում։ Վերջում Կրիւգէր ասաց, որ եթէ լուսնի վրա էլ ապրէին մարդիկ, նա չի կարող երեւակալել, թէ Զոն-Բուլք ցանկութիւն չունենալ նրանց միացնել իրան)։

(Օրանոժեան նախագահ Շոէէնը իւր մի շրջաընկերակցում՝ ընդդէմ Ռոբէրտի պրոկլամացիայի, լայտնում է թէ Անգլիայի քաղաքականութիւնը Աֆրիկայում իւր հակառակորդների վերաբերմամբ հետեւել է *divide et impera* (=բաժանիր՝ որ տիրես) սկզբունքին)։ Պատերազմի սկզբում Անգլիան փորձ արեց իր կողմը գրաւելու Օրանոժեան հանրապետութիւնը, որպէս զի բաժանել նրան Տրանսվալից և ալգարսով հեշտացնէ իւր համար երկու հանրապետութիւնների միացումն։ Իշխանաւորները երբէք չեն մոլորեցրել բուրգէրներին։ Այժմ թշնամին աշխատում է նոցա բաժանել, պարզենք դառով դաւաճաններին և վախկոտներին։ Ապրիլի ամսից առաջ քաղաքումը Յակոբսթալում և բուրբի ձերբակալութիւնը Բլումֆոնտէնում ցոյց են տալիս, թէ ինչ հաւատ կարելի է ընծայել անգլիական խոստումներին։ Մալթաքաղաքը թէպէտ և գրաւած է թշնամուց, բայց և ահապէս պատերազմը դանդաղում է։ Ընդհակառակը ներկայ ժամին պէտք է ամենալեւ ծանրութիւն ցոյց տալ)։

Բուրբի մի զօրաբաժին 6000 հոգուց հաստա Սմալսի։

Անգլիացիք մարտի 1-ին չեղ մշտնապէս բուրբին՝ Բրանդֆոնտէնից երկք մլն հեռու գտնուող Կարրի կալարանի մօտ բլուրներից։ անգլիացիք կորցրին 19 սպանւած և 159 վիրաւոր, բացի ալ սպանւեցին 2, վիրաւորեցին 8 օֆիցէր։ Անգլիացիք դորանով գրաւեցին մի լաւ դիրք, ուստի կարելի է տեսնել հեռու տարածուող դաշտավայրը։ Առաջ բուրբին թիւը անգլիացիք հաշւում էին 2-3 հազար մարդ։

(Օրանոժեան կառավարութիւնը վերացրեց «Օրանոժեան հանրապետութեան երկաթուղիներ» անունը, կոչելով նոցա «պետական զինւորական ճանապարհ» անունով)։

(Անգլիայի թագուհի Վիկտորիա, ուղեկցութեամբ Շիլլինգ-ձորէնէլ-Նեան պրինցուհու և Բարոնէնբէրգեան Բէադրիսա պրինցուհու, մարտի 20 (1 ապր.) վիճճորից ճանապարհ ընկաւ Իրլանդիայի մալթաքաղաք Դուբլինը)։

Կոխը Կրոնշարդտի մօտ. բուրբի յաղթութիւնը։ Բլումֆոնտէնի և Տաբանչուի միջերթը տեղի չենեցաւ կռիւ, որը վերջացաւ անգլիացոց պարտութիւնով։ Անգլիացոց հրամանատարն էր գնդապետ Բրոդֆորդ, բուրբինը՝ Ռէլլման։ Կեն. Խոբէրտը իւր աւելի ուշ հեռագիրներից սկսում գործը ներկայացրեց ալս կերպ. գնդապետ Բրոդֆորդ տեղեկացրեց Ռոբէրտին, թէ թշնամին երկու զօրաբաժիններով արշաւում է հիւսիս-արեւելքից Տաբանչուի վրայ և որ նա, Բրոդֆորդ, դիտարկութիւն ունի չեղ քաշել շէպի ջրանցքը, որը գտնւում է 17 մշտնապէս մօտ Բլումֆոնտէնին։ Ռոբէրտ պատասխանեց, թէ լուսաբացին օգնութիւն հասցնելու համար կուղարկի իններորդ դիւիզիան։ Գիշերը Բրոդֆորդ չեղ քաշեց շէպի ջրանցքը և ահապէս բանակ դրեց։ Շաբաթ, լուսաբացին, Բրոդֆորդ չարձակման և թարկեց երեք կողմից։ Նա ուղարկեց իւր բարարկները և

բեռնաւորած սալերը, հեծեալ գինւորների պաշտպանութեամբ, Բլում-Փոնտէնի ուղղութեամբ: Ձրանցքից երկու մղոն հեռու ճանապարհը դնում է առ ի չեւ զէպի գետի խորը, խոր փաշտի միջով, ուր բուրերը գիշերւաւ ընթացքում աչնակա լաւ էին թաղնակ, որ անգլիական խուզարկուները, մօտից անցնելով, չընկադեցին նոցա: Երբ Փուրգոնները և թնշանօթներն անցնում էին այդ փեշով, բուրերը կրակ բացին: Ամենից առաջ զորնալ զինւորները և ձիերը սպառնեցին. խկ զօքքերի մնացած մասը շտապով հեռացաւ այդ տեղից: Տեղեկութիւն ստանալով Բրոքսթրիի նեղ շրուքի մասին, Ռոբէրտս հրամայեց Ֆրենչին գնալ իններորդ յիւլի-պիսի սգնութեան: Կէսօրից չնոյ 2 ժամին իններորդ յիւլիպիսի հասաւ պատերազմի տեղը: Թշնամու թիւը համարում էր 8,000—10,000 մարդ թնշանօթներով, որոնց թիւը չափւի չէ:

Բուրերը այդ կուսի մէջ վերցրին վեց թնշանօթ և 200 սալ մը-թերքներ:

«Րէյտէրի գործ.» թշխակիցը Բրանդֆոնտէնի մօտ գտնու բուրերի քանակում հաշորդում է մանրամասնութիւններ անգլիացիների համար սարքած դարանի մասին: Ար սալի մէջ գորնում էին անգլիական երկու օֆիցէրներ: Բուրերը ձախ դւին և առաջարկեցին անձնատուր լինել: Այդ օֆիցէրներից մէկը հնազանդեց, որի պատճառով միւսը սպանեց ընկերոջ, և որովհետեւ նա չէր կամենում անձնատուր լինել, ալ պատճառով բուրերը նորան հրացանազարկ արին: Բռնած գերիները և թնշանօթները ուղարկեցին Ալինբուրգ: Բուրերը կորցրին 3 սպանած և 10 վիրաւորած, նոքա գերի վերցրին 389 հոգի: Բուրերը պաշարեղէնների պակասութիւն էին զգում, բայց անգլիական սալախումբը տրեխու ըստէից նոքա պաշար չար ունին: Բացի դրանից, բուրերի ձեռքն ընկան անգլիացիների բոլոր գալուսի թշխերը, որոնց թուամ Թրանսիան հանրապետութեան և Տրանսվալ խուժելու վերաբերու թշխերը, նոյնպէս և Բլումֆոնտէնից զէպի Արոնշտադտ արշաւելու նախագիծը: Բուրերը նոյնպէս խեղին մի որեւէ որի մէջ պահում էին ալն դեղութեանները, որոնք վերաբերում էին բուրգէրների երգմանը, որով պարտաւորել էին չպատերազմել անգլիացիների դէմ: Այդ բուրգէրներին առաջարկւած է ալժմ գալ Արոնշտադտ, գլխաւոր բանակը, ուր աշտոյի հրամանատար գեներալը կը բացատրի նոցա, որ նոցա երդումը վաւերական չէ, որովհետեւ ստիպել են նոցա:

Արոնշտադտի մօտ անգլիացիների կորուստի պաշտօնական ցուցակը ցուց է տալիս 3 սպանած, 80 վիրաւորած, որոնցից 5-ը մեռան, և 352 անչալտ կորած:

Կապշտադից ապրանքակիր «Չիկագո» նաւը ճամբա է ընկնում զէպի Բէլլա, նորա վրա զորնում են աւստրալիական կորպուսի մի մասը, ձիեր, ջորիներ և Ռոյէզիպի երկաթուղու համար կարեւոր նիւթեր: Բէլլա է շրկում նոյնպէս չար ռազմաւթերը և պաշարեղէն:

Բլումֆոնդէնի ջրանցքը բուրբի ձեռքումն է. ջրանցքի մօտ Լուի մէջ մարտի 20-ին անգլիացիք կորցրին 3 սպանած և 14 վիրաւորւած օֆիցէրներ:

Բուրբի վերջին գործողութիւնների մասին «Թալման» հեռագրում էին մարտի 20-ից. «Փշնամու շարժումը ցուց է տալիս, որ նա ալժմ ոգեւորւած է, միևնույն ժամանակ շուտ ասպնջուց է, որ Օրանժեան հանրապետութեան հիւսիսային մասում բուրբի աւելի բազմաթիւ են քան ենթադրուած էր: Սլիւիւի գործողութիւնները, որ նորից գնաց Դէպի արևելք և գրաւեց Լէշի-Բրանդ, իսկ լեռու, հաւաքելով իր մօտ օգնական զօրքեր, տիրեց Տարանչուին, ռազմապիտակւած «գլուխ գործողներ» էին, որովհետեւ նա կարողացաւ օգուտ քաշել Ռոքէրֆորտի զօրքերի տեղաւորման միակ թուղ կէտից: Այս հանգամանքը ջրալի է գլխաւորապէս այն տեսակէտից, որ մենք անընդունակ գրիւնցելիք կատարելապէս պաշտպանել հանրապետութեան հարաւարեկեան մասում այն ազարակաւորներին, որոնք արդէն լանձնուել են իրենց զենքերը:

(Գերի վերցրած գնն. Կրոնէ, գնդապետ Շիլ և 1.000 բուր մարտի 21-ին շրկեցին Ս. Հեշինէ կղզին):

Կրկեցի հրամանով 20 մարտի Յոհաննէսբուրգի, Բոկքուրգի և Կրկեցի Բուրբի բոլոր անգլիաձապողները 48 ժամում պէտք է թողնէին ջրանավառի սահմանը. մնացած ընդանիքաւորները նոյնը պիտի անէին մինչև մարտի 23-ը, ալժ. հրամանը չէր վերաբերում բրիտանական այն ձապողներին, որոնք աշխատում են պետական հանքերում:

(Օրանժեան հանրապետութեան ֆուկսիտում որ ալժմ նիստեր ունի Կրոնչուադի մէջ, Շոէն չափնեց թէ ինքը չէ հրաժարուել իւրից, որաւթ թանակ կը տանեն բուրբի հանրապետութիւնները: Յետոյ սրտագին խօսքեր նուիրելով Ժուրէրին, Շոէն աւելացրեց թէ անգլիացիների կողմից եղել են Կարէի Խաչի Դրոշակի կանոնները խախտելու փառքեր և ալժ մասին ինքը չափնել է չէզոք պետութիւններին (Բուրբուս իր պրոկլամացիայի մէջ փորձել էր երկպառակութիւն սերմանել բուրբի մէջ: Բայց ալժ չափնեց: Յիշատակելով աշուհետե Սոլսթիւրիի հետ ունեցած զրադրութիւնը: Շոէն ասաց, որ ինքը ոչ միայն ջանքեր է գործադրել, ալ և կերպառ և Ամերիկա պարզամտութիւններ է ուղարկել՝ չէզոք պետութիւնների վրայ ազդելու և արիւնալեղութիւնը Դադարեցնելու համար: Նա լուս ունի և ջերմապէս ցանկանում է, որ ալժ ջանքերը աջողութեամբ պսակեն: Ի վերջոյ Շոէն չափնեց թէ Օրանժեան հանրապետութեան կառավարութիւնը ժամանակաւոր փոխառութիւն է կնքել Տրանսլալում):

Մարտի 22-ին գնն. Կլեմէնցի զօրաբաժինը, 6000 հոգուց, անցաւ Բլումֆոնդէնի միջով և ժամանակաւորապէս բանակ դրեց քաղաքից 5 միլոն հեռու հիւսիսակողմը:

Պրետորիալից տեղեկութիւնների համեմատ, Ջրանցքի մօտ եւած կոււի մէջ Բլումֆոնտէնի մօտ, մերօրի 20-ին, անգլիացիք կորցրին 11 թնդանօթ և երկու Ֆուրգոն ռազմամթերք:

Անգլիացոց 5 ռոտանների գերիւլը Ռիդերսթրիտի մօտ Այս գործը խաշացւեց մարտի 21-ից կէսօրից չեղող մինչև 22-ի առաւօտեան 9 ժամը: Ռիդերսթրիտի մօտ ռազմաթիւ բուրեր կալին 5 թէ 6 թնդանօթներով. նոքա լանկարծուտ շրջապատեցին անգլիական հետեակների երեք ռոտա և հեծեալ հետեակների երկու ռոտա. (ռոտա՝ քաղալիոնի=վաշտի մասն է): Պաշարման մասին երեկոյեան 21-ին Ռորէրտը տեղեկութիւն ստացաւ և խկոյն հրամայեց գնա. Հադէկրի՛ն ամենամեծ արագութեամբ Սպրինգֆոնտէնից գնալ Ղէպի Ռիդերսթրիտ. բացի ալ, նա շղկեց Կամբրոնեան լեռնականներին Բերանիա. Հադէկր տեղ հասաւ միայն առաւօտեան 10¹/₂ ժամին, երբ արդէն ուշ էր. շինգ ռոտաները լանկարծուտ բռնեցին, երբ Ամթիլիէ էին գնում Դեւէտտորպի վրայով:

Բութ գնալ Դեւէտի յաղթունքինը: Բրանդֆորտից ալ. գործի մասին մարտի 20-ին հեռագրեցին հետեալը (բուրական աղբիւր).

«Մարտի 19-ին Դեւէտի բանակից սրացած հեռագիրը հաւորդում է, թէ ուրբաթ գիշեր Դեւէտ տեղեկութիւն ստացաւ, որ Տարանչուն քիչ ժամանակ առաջ գրաւուլ անգլիական զորքերը հեռանում են ալ. տեղից: Որովհետեւ Ուիլիէն եւ մօտենում էր հալալից՝ Դեւէտ մեծեց բռնել Նոգա և գիշերային շտապ ուղևորութիւնից չեղող հասաւ Ամլա բլրին, որ գործում է ուղիւ Ջրանցքի մօտ: Մոտէր գետի հիւսիսակողմում նա գտաւ անգլիական բանակը առանց առաջաւոր պահակների, խալաղ քնի մէջ: Դեւէտ խկոյն թնդանօթները դրեց Ղիրքերի վրայ, 1500 մարդով գրաւեց անգլիացիների չուրջը գործող ռազմական կէտերը: Կրոնշտատի և Բլումֆոնտէնի զորաբաժինները տեւաւորեցին երկաթուղային կայարանի և գետի ծանծաղուտի մօտ: Երբ բաւականաչափ լուսացաւ, նշան արեց և թնդանօթներն սկսեցին գնդակների կարկուտ թափել անգլիացիների վրայ: Անգլիացիք սաստիկ չփոթեցին, Թնդանօթաձիգները վաղեցին Ղէպի իրենց թնդանօթները և հեռաւոր Ղիրքերը: Այդ բանը ուրախութեամբ ընդունեց Ալինքերգի և Բեթլենէմի զորաբաժիններից. նոքա վազեցին բաց դաշտի միջով Ղեռ և չսթափւած անգլիացիների հրացանազնութեան կարկուտի տակ: Դեւէտ ողևորեց մարշկանց և առանց կցորչների, ձիով բաց դաշտի միջով գնաց Ղէպի անգլիական Ղիրքերը: Այդ ժամանակ անգլիական բաղարէլը արագութեամբ անցաւ Ղէպի ալի Ղիրքը, որ գրաւել էին բուրերը: Այ մի զնդակ չարձակեց, մինչև որ անգլիացիների և բուրերի միջև 30 եարդ տարածութիւն մնաց: Բալց աշուհետեւ օդը թընդաց հրացանների միացած արձակման Ղլրդոցով: Զինրի շարքերը մէկը միւսից չեղող հեծեցին ինչպէս խոտ: Եթ թնդանօթներ ընկան Օրանմեան բուրերի ձեռքը:

Մի ալ հեռագիր Բրաշսֆորտից նոր րոմ. ապր. 8-ից չափոնեց. «Գեւէտ երէկ ջարդեց անգլիացիներին Մերկանտսֆոնտէնի մօտ. 600 անգլիացի սպանւած և վիրաւորւած են, 900 հոգի գերի տարւած. գրաւած են 12 սալ. բուրերի կողմից սպանւած են 5 և վիրաւորւած 9 հոգի:

Վէպէրէնը, (Նադալում!) ուր անգլիական զարնիզոն կալ, պաշարեց բուրերից, տաք կռիւց չիտոլ, մարտի շուրջ 25-ին. զարնիզոնը բաշկացած է 400 հոգուց. անգլիական ամբողջութիւնները, սակաւն, չափ ամուր են և զարնիզոնը քաջօրէն ընդդիմադրում է, Գեն. Կիչենէր, Ալիւսպորտ գալով՝ հաշոր շակցեց (երևի հելիոգրաֆով) զարնիզոնի հետ և լուս տեց որ շուտով նորա վիճակը կը փոխուի:

Մեֆկինը, որ շարունակում է բուրերից պաշարւած մնալ, չաճախ ենթարկւում է ումբակոծումներու: Մարտի 14-ին բուրերը ումբակոծեցին ալն 7 թնդանօթներից. ալն ամենաղօրեղ ումբակոծումն էր Մեֆկինգի պաշարման օրից ի վեր: Պաշարւածները, սակաւն, միշտ չաջողութեամբ ետ են մղում բուրերի չարձակումները:

Լեքակացութիւն: Կրոնէին ու նրա զօրքը գերի վերցնելովը ու ապա Պրանթեան հանրապետութեան մարաքաշաք Բլումֆոնտէնը վերցնելովը՝ ալն տպաւորութիւնը ստացեց, թէ անգլիացիք անվկանդ պիտի առաջ գնան նոյն իսկ մինչև Տրանսվաալի մարաքաշաք Պրետորիան: Բուրերը, սակաւն, հերքեցին ալն չար գուշակութիւնները. Կրիւզէրը և Շոէնը հաշտութիւն էին առաջարկում բաւց միաժամանակ աներկբալի խօսքերով հասկացնել էին տալիս որ շուտով պիտի լինի իրենց չաջողութիւնը և որ նոյն իսկ վերջ ի վերջոյ չաջողութիւնը չլուսնի: Երբեք չալն, որ Ռոբէրտսը ոչ միայն չըկարացաւ առաջանալ, ալ և շուտով համոզեց թէ որքան շուտ կացութեան մէջ է, և նոյն իսկ ինքը Բլումֆոնտէնը ապահով վիճակի մէջ չէ, և բուրերը նոյն իսկ աշխատում են կտրել Ռոբէրտսի բանակը անգլիական միւս զօրքերից, որ ի հարկէ, շուտով թէ չաջողութիւն: Բաւց մարտի շէպքերը շարձեալ խօսում են լոգուտ բուրերի ուժի, ճարպիկութեան, անվերելութեան, մեծ պատրաստութիւնների, ծրագիրներ կազմելու կարողութեան, իրենց զօրավարների պատուականութեան: Անգլիական զենեալների անպատրաստութիւնը, ընդհակառակը, ալնքան ակնհայտ է շուտ, որ Ռոբէրտսը ստիպւած է նոցանից շարերին փոխելու. զեն. Հաթէկը արդէն Անգլիա է շրջում, և բրիգադալին զենեալներից շարերի համար սպասում են նոյնպիսի կարգադրութիւն: Ալն անգլիացիք զորք ունին նաև ապստամբութիւնների հետ Կապի երկրում և ունին նաև Ռոդեզիան պաշտպանելու հոգսը: Գրա համար հարկ եղաւ, որ անգլիացիք զօրք անցկացնէին պորտուգալական հոյի վրայով (Բէլլա նաւահանգստով), մի հանգամանք, որ միջազգային խնդրի տեսիլ տեսց: Պոր-

տուգալիան Տրանսվալին պատասխանեց թէ այդ թուղութիւնը տւել է Անգլիայի հետ ունեցած յաշնագրի զօրութեամբ:—Ինչ է է, բայց անգլիացիները առաջանալը ամենամօր ապագայում շեռնու պատում: Տրանսվալը շեռնու կարարեւապէս ազատ է, նա, լամինայն շէպս սատուկապէս ամրացնում է Պրետորիան և պատրաստում է Յովաննէսթուրգը, ոսկու հանքերով հանգերձ, օղը ցնդելու, հէնց որ անգլիացիներին լաջութի առաջանալ Օրանժիան երկիրը, թէն մի մասով բռնւած է անգլիացիներից: Բայց մնացած մասերը բաւականին ամրացրած են, իսկ նոր մալրաքաղաք Կրոնշտադը իրեն լաւ պաշտպանւած է զգում:

Մարտի վերջերքը Նորպա հասաւ երկու հանրապետութիւնների մի պարսկականութիւն: անշուշտ շրջելու Ներպան: միջնորդութիւն անելու:

Մեր կարծիքը պատերազմի մասին: Մինչև այժմ մենք ամենայն անաչառութեամբ արձանագրում էինք պատերազմական զործողութիւնները, ձգտելով միմիայն ճշդութիւն պահպանելու, արձանագրելով նաև հասարակական ցուցերը երկու կողմից թեր և շէմ կուտղ ուժերի: Մենք մեր կարծիքը ալս պատերազմի արդարութեան մասին վերապահում էինք, մինչև որ կ'ճանաչէինք բուրերին, ոչ թէ հիմնւելով կանխակալ գաղափարների, ալ բուրերի ներկայացրած իրական արժէքի վրայ: Մենք չենք կասկածում, որ եթէ մի ազգի արժէքը պիտի յատուկ նորա ներքին կեանքովը, բայց պատերազմի մէջ ազգի արժէքների համագումարը ձգտումն ունի երեան զալու պաշտառօրէն: Բուրերի ներքին կեանքը մեզ շեռնու և յիշ է լաղորի, բայց նորա վարած պատերազմը իւր անկասկածեան համար բաւականին լաւ ճանաչեցինք ալս վեց ամսում: Մեր փաւաւորութիւնը սա է, որ բուրերը մի ցեղ են ներկայացնում, որի անկախ զարգացումը վաստակ է մարդկութեան համար. և ալսպէս, որ որքան էլ անգլիացիք ծրագրեն լալն ինքնավարութիւն տալու բուրերին, չալթելու շէպսում, բայց ալ ինքնավարութիւնը, զրկելով բուրերին զինաւորելու կարելիութիւնից, ուրեմն անկախ քաղաքական կեանքից չի կարող բաւական համարել մի այդքան պատական ցեղի զարգացման համար, որի կենսալի ուժերի կասեցումը մի հարւած կը լինի սպիտակ ցեղի զարգացման համար առհասարակ մանաւանդ: Նկատի առնելու է, որ ինքնավարութիւնը անգոր կը լինի, ներկալ պատերազմից վերու, չար ու չար տարիների ընթացքում բաւալ տրեւութեան ալս սատուկութիւնը, որ երեան է եկել անգլիացիների ու բուրերի մինչև: Ահա թէ ինչու ամեն մի ալս մեծ պետութեան քաղաքական քալ, որով Անգլիան կ'ստիպուի բուրերի հետ հաշտութիւն կնքելու ներկայումս, ուրախութեամբ կ'որջոնւնւի հասարակաց կարծիքի կողմից:

ԶԱՆԱԶԱՆ 1 ՌԵՐԵ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵՇՈՒԹԻՆՆԵՐԸ ժամանեցին Մոսկու ապրիլի 1-ին:

ՎԵՀԱՓ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ մարտի 17-ին ժամանեց Թիֆլիս, ուր և իջած է առաջնորդարանում:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Բարձրագույն հրամանով Կովկասի քաղաքացիական մասի Կա-վարչապետին իրաւունք է տրոււմ ընդ որ ալն քաղաքային խորհրդա-րաններում և լիազօրների ժողովներում, որոնց կազմը պէտք է նո-րոգման ենթարկուի ալս տարի, չափացնել քաղաքային ոչ-քրիստո-նեալ իրաւաստների և լիազօրների թիւը՝ քաղաքին կանոնադրու-թեան 14-րդ թուածով որոշւած նորմայից աւելի՝ անկախ քաղա-քում ապրող քրիստոնեաների թիւից:

ԿՈՎԿԱՍԻԱՆ ԿԱԹՈՂԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

Կովկասեան ջրերի տեսուչ (инспекторъ водъ на Кавказѣ) նշանակւած է սրաքսի. սովէտնիկ Ն. Ա. Պետրով, որը վերջին եր-կու տարիներս Անդրկասպեան երկրի Թուրքեստանեան շրջանում (օրլասու) ջրաբաշխութեան աւագ պաշտօնեան էր:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ. Ռուսաց արական և աղջկանց գիմնազիների ու պրոգիմնազների աշակերտների քննութեան վերաբերեալ կանոններին § 36 փոխել է ալս կերպ. մանկավարժական ժողովներին իրաւունք է տրոււմ առանց քննութեան փոխադրել ըստ ըր Դատաստան 1) նոցա, որոնք միջին թւով իւրաքանչիւր առարկայից 3 թւանշանից պակաս չունին տարեկան և 4 թւանշանից պակաս ռուսերէնից, լատիներէնից, չունարէնից և մաթեմատիկայից. 2) նոցա, որոնք, առհասարակ քաւարար թւա-նշաններ ունենալով տարեկան, չեն կարող քննութիւններին դալս կատարելապէս չարդելի ճանաչւած պատճառներով:

ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ: Պարիզի ցուցահանդէսի համար պատրաստ-ւած սրաքսիստիկական տեղեկութիւններից երևում է հետևեալը. քա-ղաքային Դպրոցներ 1872 թ-ի կանոնադրութեամբ, ալ և դաւա-ռական (3 Դատարանեան), եկեղեցական-ծխական երկ; առարանեան

Դպրոցների թիւն է 1.900 (որից 250-ը սրբազան սինոդի կառավարութեան ներքո): Սկզբնական քաղաքային, գիւղական, զեմսուսային, մի-դասարանեան եկեղեց.-ծխական, մի-դասարանեան մի-նիսորական, երրորդ կարգի մասնաւոր և այլ սորորին Դպրոցների թիւը հասնում է 80 հազարի 4 միլիոն աշակերտներով: Տշաւոց կլասիկական գիմնազիներ 191, ուշաւոց պրոգիմնազներ 53, Ռէալ Դպրոցներ 115: Աշխատող գիմնազներ և պրոգիմնազներ կրթական միւնիստրութեան ներքոյ 346, նոյնը Կարսուհի Մարիալի հիմնարկութեանց վարչութեան ներքոյ 346, նոյնը սրբ. սինոդի վարչութեան ներքոյ (թեմական Դպրոցներ) 60: Միջնակարգ զինուորական կրթական Դպրոցների թիւ է 30:

ՆԻՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ անունով որպէս բազմաթիւ արդէն մեր ընթերցողներին, մի կապակցութիւն է կազմուել Արեւմտեան Ներսիսյան հայ ուսանողների միջն, որ արտապայտում է տարեկան համադումար ժաշոյիներով Ներսիսյան քաղաքներից մէկն ու մէկուն: Միութիւնը զուլի է բերւած 1897-ին և ունեցել է ցայժմ երկու համադումար՝ Հայդիւրէրգում 1897-ին և 1899-ին, իւրաքանչիւր անգամ 4-4 օր տնտեսութեամբ: Վերջին համադումարի մէջ վճարուել էր տպել «Տեղեկագիր Ներսիսյան հայ ուսանողական միութեան», որի մէջ տեղեկութիւններ պիտի տպւէին թէ համաժողովների և թէ տեղական հայ ուսանողական ընկերութիւնների մասին, այլ և տրւէին ստատիստիկական տեղեկութիւններ հայ ուսանողների մասին: Մեզ ուղարկւած է առաջին «Տեղեկագիրը», որ կազմել է Միութեան կարգադիր լանձնաժողովը: Դա մի բրտիւր է արեւելեան հայոց լեզուով, 22 էջից, որի կարող ենք ասել, միակ պակասութիւնը գրքովի լեզու արդէն չափազանց անհմուտ խմբագրութիւնն է:

Տեղեկագրի տւած տեղեկութիւնները զոհապուցիչ են: Տեղական գրական և զանաւարանական ընկերութիւններ ունին Բերլինի և Լապ-ցիգի հայ ուսանողները, բայց Դասախօսութիւններ ունեցել են նաև հայ ուսանողները Միւնխէնում և Յիւրիստում: Առաջ են բերւած չի-շնալ քաղաքներում հալերէն կարդացւած Դասախօսութիւնների ցանկը. ապա տրւում են ստատիստիկական տեղեկութիւններ հայ ուսանող-նորի մասին Ներսիսյան, ալն ձեռով, ինչպէս ալ-արւած էր Մուրճի մէջ 1897 թ-ին, միայն թէ Տեղեկագրի մէջ ուսանողների անուններ չկան, որ, հարկաւ, կարևոր պակասութիւն չէ: Տեղեկութիւնները վերբերում են ուսանողներին՝ Բերլինի (26 ուս.), Բրեսլաւի (6), Դրեզդէնի (2), Լապցիգի (11), Հալլէի (3), Միւնխէնի (8), Ֆրա-բուրգի (3), Նիւալի (1), Մոնպելիէի (10), Նանսիի (9), Պարիզի (130 հոգուց 50-ի մասին), Լոզանի (6), Փրենսի (18), Յիւրիսի (7),

Պաւլոսի (1), Լիւէֆի (4). ընդամենը տեղեկութիւններ որուած են 230 հալ ուսանողների մասին փշեալ քաղաքներում (հաշի առնելով Պարիզի ուսանողներից միայն 50 հոգի): Սրադիստիկական տեղեկութիւնները շեռ եւ լիակատար չեն. բացց անկասկած է որ Միու-թեանը կ'աջողւի աշ. պակասը լրացնել:

ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ-ՅՈՎՆԱՆՆԵԱՆ օրիորդաց Դպրոցի համար (Թիֆլ.) վանքի մալը եկեղեցու, Մոշնու Ս. Դէորդ և Բեդէհեմ եկեղեցիների ծխականների ընտրած 4-ական պատգամաւորների մոշովը, թեմական առաջնորդի նախագահութեամբ, ընտրեց հոգարարձուներ՝ Աբգար Յովհաննիսեանին, բժշկ. Ա. Ս. Անանեանցին, իշխ. Ալ. Բեհ-բուդեանին և բժշկ. Վուլիջանեանին:

ԱԽԱԼՔԱԼԱԿԻ ԱՐԿԱՇԵԱԼՆԵՐԻ մասին, տեղական ոստիկանութեան կազմած ցուցակը հետեւեալն է.

Գիւղերի անունները	Տներ թիւը	Բանդած տներ	Բնակիչներ	Մեռածներ	Անտուններ	Կոտորած անասուն
1. Մերենիա	130	117	1048	86	2158	692
2. Բեթանօ (Ճանճղալ)	125	117	1160	48	2362	160
3. Էխորիւա	72	69	654	9	1323	160
4. Էխորիւու Սամսար	54	51	510	27	1810	319
5. Բալխօ	48	45	440	»	1328	141
6. Ազարեթ	102	40	1230	»	298	34
7. Թոկ-Սամսար	50	39	496	46	1010	614
8. Ականա	66	31	489	14	608	69
9. Տըկնա	21	19	171	3	221	22
10. Լոմարուրս	26	18	312	»	696	16
11. Մաջագէա	78	17	740	1	500	49
12. Ալաթուման	48	15	422	2	393	4
13. Ղադօ (Գողալար)	38	12	470	1	6	4
14. Չիարուլա	38	11	416	»	206	»
15. Սիւրք	10	10	120	»	271	29
16. Բարալէթ	130	8	1038	»	»	»
17. Օլսերթ	80	8	652	3	359	33
18. Կորխ	84	7	793	»	118	14
19. Բուղաչէն	50	5	466	»	2	1
20. Արագովա	128	5	960	1	110	12
21. Գոմ (Գոման)	110	4	920	3	30	»
22. Բալանթա	30	4	252	»	74	2

23. Բզաւեթ	45	3	480	»	73	9
24. Աբուլ	89	2	914	»	46	5
25. Խուլզումա	51	2	451	1	100	11
26. Խանգո	130	2	1109	3	»	»
27. Կաճօ	32	1	390	»	»	»
28. Կոթէլիա	78	1	381	»	37	8

1943 664 17784 248 15140 2427

ԱԽԱԼՔԱԼԱԿԻ ԳԱԽԱՌԻ ԱՐԿԱԾԵԱԼՆԵՐԻ օգտին Օգնութեան գլխաւոր կոմիտէի մէջ ստացուել է ց1-ն պարիւրի 207.773 ռ. շրամով:

ՄԻԽԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԱՐ 200 ԱՄԵԱԿԸ. «Բազմավէպ» ամսագիրը չի շնորհում է (1900 № 4) որ գալ 1901 թւականի սեպտեմբերի 8-ին (նոր տոմարով) լրանում է 200 տարին ալն օրից, երբ Մխիթարեան միաբանութիւնների մեծ հիմնադիրը հիմը Դրեց Կ. Պոլսի մէջ իւր անունը կրող հաստատութեան, որ լեւորդ տեղափոխեց Մեթոնի և վերջը՝ Վերերկրի Սուրբ Ղազար կղզին: Վերերկրի Մխիթարեան միաբանութիւնը կառարկելու է լոբելենական հանդէս լինել 200-ամեակի օրը և ալշ առիթով հրատարակելու է ութ գիրք, որ հետեւեալներն են. 1) Հալապատում գիրք, որ է Հ. Ղ. Ալիշանի հաւաքած Հատուածներ մեր հեղինակների պատմութիւններից, ժամանակագրական կարգով, մինչև 17-րդ դարը, համառօտ աշխարհարար ծանօթութիւններով. 2) Լիակատար բնագրութիւն Մխիթար արքայի, պատկերազարդ. 3) Մխիթարեան միաբանութեան 200-ամեակ գործունէութիւնն ու նշանաւոր գործիչները, պատկերազարդ. 4) Համառօտ պատմութիւն Մխիթարի՝ կեանքի և գործերի. 5), 6) Մխիթարի և իւր միաբանութեան գործունէութեան պատմութիւնը՝ Փրանսերէն, իտալերէն լեզուներով. 7) Մխիթարի գրութիւններից հատուածներ, անգլիերէն թարգմանութեամբ. 8) Պատկերազարդ մեծադիր թերթ՝ կառարկելիք հանդիսին վերաբերեալ, և ալն:

Միաբանութիւնը ծրագրել է լոբելենական տոնին համազգային կերպարանք տալ, և առ ալշ կարգադիր լանձնաժողով է կազմաւոր.

Միտքը չաջող է և ճիշդ. Մխիթար Աբաստրացու նշանակութիւնը միաբանական շրջանակից շատ աւելի լալն է, քան համազգային է: Բաւց չըպիտի մոռանալ, որ որքան և ամբողջ ազգը պարտաւոր է լինել Մխիթարին և իւր գործը, նոյնքան էլ ճիշդ է որ ալշ տոնը չըպիտի կապուի ներկալիս Մխիթարեան միաբանութիւնների հետ, որոնց ուղղութեան խրախուսանք չըպիտի լինի Մխիթարին տօնելը:

ՆԻԷՐՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ:

—Ալէքսանդր Մանթաշեան նւիրեց 50.000 ռուբլի Թիֆլիսի

առևտրական շահակալների վարչություն, անուր որ ալի գումարը գործադրելի թիֆլիսի առևտրական և մանուֆակտուրայի կոմիտեի ծրագրած այն առևտրական սրբոյին շարքին, որի նպատակը պիտի լինի առևտրական սրբոյին ծառայողներ կրթելը (սրբոյին գործակալադարձներ, հաշվապահներ և այլն. չընթողնել թիֆլիսում հիմնուղ Առևտրական միջնակարգ շարքի հետ, որ բացելու է սեպտեմբերից)։ Առևտրականների ժողովը վճռեց ծրագրած և շուտ ևս թուղթութեան կարօտ նոր շարքին չարկացնել «Ա. Մանթաշեան շարք» անունը։

— Խուշի էլիքեզեան (Ագուլեցի, վաճառական Երևանում) ներկեց 500 ռուբլի Երևանի թեմական շարքին, ի չիշատակ իւր նոր հանգուցեալ ամուսնի։

ՓԻՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻ. Մենք ստացել ենք հետեւեալ նամակը.

«Միժարգու պ. Խմբագիր.

«Թող որ էք լինդրեմ Ձեր պատական ամսագրի միջոցով չալտեել իմ անկեղծ շնորհակալութիւնն այն ամենքին, որոնք իմ գրականական՝ գործունէութեան 10-ամեակի առիթով պատեցին ինձ իրանց շնորհակալական հեռագրներով, ողջունական նամակներով, նէք ուշարկած աշխատութիւններով, հրատարակութիւններով և արժէքաւոր ընծաներով։ Մանաւանդ ուրախալի էր ինձ տեսնել, որ ուշադրութեան և համակրանքի ալի ցուցերն երևան են գալիս հայ հասարակութեան բազմազան խաւերից, որ ազգային հիմնարկութիւններ, բարեգործական հասարակութիւններ, պարբերական հրատարակութիւններ, մատենադրներ, ուսանող սերնդի ներկայացուցիչներ, կանաչք, բեմական գործիչներ, առևտրական շահակալք— ամենքն էլ անչալէս համասիրտ և համակամ արձագանք ունին իմ համեստ գրական տօնին։ Բունևարի 22-ն ընդ միշտ թանկագին և քիշատակելի կը մնալ ինձ համար. ալիպիսի օրեր լաճախ չեն վիճակուում գրական մշակներին, գրչի մարդկանց... Ի՛նչպի նուաստս ցուց տւած ալի սիրաշատ տրամադրութիւնը հայ հասարակութեան կողմից, որի վերաբերմամբ ես միշտ տողորւած եմ եղել անկեղծ և չեմ համակրանքի՞ զգացումներով, նոր ուժ և եռանդ է ներշնչում ինձ նաեւ ապագայում շարունակելու իմ գործունէութիւնը, կարողացածիս չափ ծանօթացնելու ռուս հասարակութիւնը հայ ժողովրդի ցաւերին, ու կարիքներին, նրա քաշաքակրթական հակումներին, նրա բուն ազգային բնութիւնը։ Եւ հաւատում եմ, որ վաղ թէ ուշ կը գալ մի օր, երբ իսպառ կը փարատուին ռուս հասարակութեան կանխակալ և նախապաշար կարծիքներն հայերի մասին և ալի հասարակութիւնը միանգամայն արդար ու զթասիրտ, անաչառ, համ-

բերող և եղբայրասիրական ոգով կը վերաբերուի շէպի հաշ ժողովուրդը՝
Յանկանք, որ չուր հասնի աչք օրը...

«Անկեղծ արգանքով Խորի վեհելովն»:

«26 օգոստոսի 1900 թ.

«Մոսկւա»:

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅՆՐ.

—Կ. Պոլսի Հալոց Ուսումնական Խորհուրդը վճռեց Ազգ. Կենդր. վարժարանի մէջ «Մանկավարժական դասախօսութիւններ» հաս-
տատուել, որ պիտի սկսին փետր. 27-ից և աւարտեն օգո-
ստ. 1-ի վերջը: Ուսուցչութեան ընտրելիները, երկու սեռից, և վկայ-
ւած ուսուցիչներից նոքա, որոնք կը փափագեն իրենց վկայականի
աստիճանը բարձրացնել՝ պարտաւոր են ունենալ իրենց մանկավար-
ժական շատերին:

Յոյս կալ թէ առաջիկալ սեպտեմբերին կը հաստատուի բուն
վարժապետանոցը:

—Սանաւարեան վարժարանի Պոլսի խնամակալութեան ան-
շաննեցից Յովհ. Նուրեանի մահովը մի անշամի պակասած տեղի հա-
մար հիմնական կանոնադրութեան տրամադրութեան համաձայն եր-
կու ընտրելի ներկայացուցան Ս. Պարրիարքին, որը նոցա միջից
անշամ կարգէ Գէորգ Ասլանեանին:

—Երուսաղէմի Հալոց պատրիարքական փոխանորդ կարգւած է
Գէորգեան Տ. Ներսէս եպիսկոպոսը (անշամ Ս. Յակոբեանց միաբա-
նութեան, Նախկին առաջնորդ Խորհուրդի), ի տեղի հանգուցեալ
Երեմիա եպիսկոպոսի:

—Էրզրումի մէջ բազմաթիւ շէպեր են եղած խոնաշաւառու-
թիւն ընդունելու հալ-լուսաւորչականների կողմից:

—Եօլան-Օլուքի հայերի մէջ դաւանափոխական շարժում է սկսւած:

—Սսի կաթողիկոսական ընտրութիւնները ներկայումս դեռ ևս չա-
րունակում են Աշանալում, Աշանալի նահանգապետը թող չըտեսց
Կ. Պոլսի Հալոց պատրիարքի պատւիրակ Սահակ եպիսկ. Ծապալեա-
նին նախագահելու ընտրողական ժողովին, ալ թող տրեսց նորան
միայն որպէս ընտրութեանց մասնակցողի:

—Օրմանտնի հրաժարականը: Պարրիարք Օրմանտնը հրաժարա-
կան թուղթ տեսց Բ. Դրան: Հրաժարականը դեռ ևս ընդունւած
չէ: Աչք հրաժարականը մեկնում է գլխաւորապէս նրանով, որ Սսի
կաթողիկոսական ընտրութիւններին Պարրիարքի պատւիրակ Խա-
պալեան Սահակ եպիսկոպոսին, հակառակ նախնական կանոնների,
թող չըտրեսց ընտրողական ժողովին նախագահելու: Տաճիկ կառա-
վարութեան աչք վարմունքը ցոյց է տալիս, որ նա վճռել է Սսի

կաթողիկոսութիւնը շուրս բերել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի վարչական իրաւասութեան շրջանակից:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

— Բերլինի Գիտութիւնների ակադեմիան մարտ 9-ին տօնեց իւր գոյութեան 200 ամեակը. կայսր Վիլհելմ II ճառ խօսեց, չաչոյնելով որ նոր պաշտօններ են հաստատում գերմանական լեզուի հետազոտութեան և ֆիզիկո-մաթեմատիկական առարկաների զարգացման համար:

ԱՒՍՏՐԻԱ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

Մարտի 22-ին Աւստրիական կայսր Ֆրանց-Յովսէփ ալցեւեց Բերլին Վիլհելմ II-ին. 23-ին ներկաւ եղաւ Պռուսական թագաժառանգի չափահասութեան հանդէսին:

ՅՐԱՆՍԻԱ. Ֆրանսիացիք զրաւեցին Ինչար ովազիսը Տիշեկէլի երկրում (Հիւսս. Աֆրիկա, Ալժիրիալի և Մարոկկօյի սահմանների մօտ), կորցնելով 2 օֆիցէր և 9 հրացանաձիգ, մի քանի հոգի էլ վիրաւորած. արաբները կորցրին (ըստ ֆրանսիական տեղեկութեան) 600 սպանւած, 1000 վիրաւոր և 500 գերի:

— Նոր տոմարով ապրիլի 14-ին բացւեց Պարիզի աշխարհահանդէսը:

— Դիժոն քաղաքում բացւեց Կարիքալէի լուշարձանը, մարտի 25-ի. Գարիքալէին այդ քաղաքի պաշտպանը եղաւ Ֆրանսզիս մանական պատերազմի ժամանակ:

ԱՅԻՍԻՆԻԱ. Կրօնական շէպքերի պատճառով մարտի 7-ին կռիւ տեղի ունեցաւ Գեգդիւգա-Սլաթէնի մօտ. Հարարի քրիստոնեաւ նահանգապետը չալթեց 2000 մահմեդականների. Մենելիքը 8000 հեծեալներ շրկեց օգնութեան:

ԱՆԳԼԻԱ.

— Ուէլսի իշխանը, սրը ամուսնու հետ Կոպէնհագէն էր ուղեւորում, Բրիսէլի երկաթուղու կայարանում, վազոնում գտնւած միջոցին ենթարկեց սպանման փորձի, սակաւն առանց որևէ վնաս կրելու:

ԺԱՆՏԱԽՏՐ երևացել է Աւստրալիալի Սիդնէյ քաղաքում, ուր, մարտի 28-ից հեռագրի համաձայն, պաշտօնապէս չաչոյարարւած է թէ եղել են հիւանդանալու 93 շէպք, որոնցից 23-ը մահաւն ելքով:

Ժանդախորը երևացել է նաև Պարսկաստանում, այն է Զուա. նուրիան շրջանի գանազան տեղերում (40 մլոն Բիրմանչայից շէպի հիւսիս-արևմուտք), ուր հիւանդութեան սկզբից երեք շաբաթաւջ ընթացքում, ժանդախորից մեռել են 195 մարդ:

† ՂԱԶԻ ՕՍՄԱՆ ՓԱՇԱ. Պլննալի հերոսը 1877-78 թ. ուռա. տաճկական պատերազմում, վախճանեց մարտի վերջերքը:

† ԲԵՐՏՐԱՆ, Ժողէֆ, Ֆրանսիական Ակադեմիայի անդամն ու անվտանգութեան քարտուղարը վախճ. մարտի 22-ին:

† ՂՈՒՂԱՆՆԱՆ Դաւիթ Զուրաբեան, վախճ. մարտի վերջերը, իրաւասու թիֆլիսի խորհրդարանի երեք ընդորոշական շրջաններում, նախկին շատաւոր Զաքարիայի շրջանում, նախկին Նախագահ թիֆլիսի որսորդի շատարանի. վարել է նաև թիֆլիսի արգելափակման շարժիչ հոգաբարձուի պաշտօնը:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐԻՆԵՐ

(Ուր թուական չկայ—ներկայ տարւանն է)

- 1) ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ, Գրիգոր, պրոֆ — Մարաբա Մծուրնացի կամ Կեղծ-Ազաթանգեղոս. համեմատական ուսումնասիրութիւն (Հանւած Բազմ. հանդիսի ԾԶ հատորէն): Վենետիկ—Ս. Ղազար, Գինը ?
- 2) ՇԱՀ-ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Սիմէօն, բժ.— Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտութիւնը և հաջոց թեմական հոգևոր շարանոցների վարչակ. և ուսումն. կարգ ու կանոնի՝ դիտարկումների միակերպութեան գաղափարը: Մոսկա, տպ. Ք. Բարխուդարեան. 1 ուղբի:

ՄՈՒՐՃԻ ՊՈՍՏԱՐԿՂ:

Մոսկա: Պր. Մ. Շուրբան: Մի նոր նամակի մէջ Դուք, ի միջի ալոց ակնարկելով այն որ մենք տպել էինք Ձեր նամակը Մուրճի № 2-ում, հարց էք տալի թէ մեզ զով էր տուել իրաւունք հրատարակելու նամակս: Պատասխանում ենք հետեւեալը. ամեն նամակ, որ վերաբերում է հրատարակի վրա—դրած խնդրի—կարելի է հրատարակել, եթէ միայն աւել խնդիրը ըստ ինքեան հրատարակի վրա շնելը թուարեւելի է: Որ Ձեր զրքի ճակատին Անուշինի տեղ Շովրեան է դրած—դա մի հանգամանք է, որ թուարեւելի է նկատողութեան առնել մամուլի մէջ. և Ձեր (նամակը) վերաբերում էր նոյն աւել խնդրին, — հետեւապէս, մեզ ուղղած Ձեր նամակը կարող էինք հրատարակել: Սա մեզ համար ալրուրենական կանոն է, և աւել մասին թուլ տալ որ և է վիճարանութիւն մեր թերթի էջերում—կը նշանակէր մեր ընթերցողների հարցասիրութիւնը վիրաւորելու չափ սորա աստիճանի վրա շնել: Գիտենք որ աւել մասին Մշակ լրագիրը, թէև ոչ Ձեր, այլ մի ուրիշ պարոնի առիթով, և դեռ տարիներ առաջ ու ապա նոր նորից մի ալ շէտքի համար և՛ մեզ հետ կամեցել է վիճել. բայց նա Մշակ է, ու՛ Մուրճ է, և եթէ Մշակը լանձին Ձեր մի համախոհ է գտնում—Դուք և նա իրարից գո՛ւ եղէք և իրարով միմիջարեցէք: Բայց բոլորովին անկախ աւել հանգամանքից, մեզ զարմացնում է աւելիս իրաւունքի խնդիր խրուցանելը նաև ալ

պարծառով, որ աշխարհքիս ամեն խմբագրութիւն Ձեր նամակը հրա-
տարակութեան համար նշանակած կը նկատէր՝ թէ բովանդակու-
թեան և թէ գրածքի ձևի կրկին պարծառներով ձիւշէ և Ձեր
կարճ գրութիւնը գրած էր սովորական պոստալին թղթի վրայ,
այնպէս որ մեզ մնում է միայն մտածել որ տպագրելին ու ոչ-տպա-
գրելին շուք որոշում էք թղթի ձևովն ու լատիկութիւնովը, մի գրու-
թիւն որ պոստի թղթի վրայ է գրւած—տպագրելի չէ, իսկ տպագ-
րելին պէտք է ոչ-պոստի թղթի վրայ գրւած լինի... Եւ աւսերկրորդ
նամակում Դուք դեռ դանդաղում էք թէ մենք մեր «տարօրինակ
ուշադրութեամբ չափերի առաջ փակում ենք Մուրճի էջերը», իբր
ինչո՞ւ և ենք գրում՝ ու-ի փոխարէն, Բայց միթէ դա փոքր վատտակ
է եղել Մուրճի համար, որ նոքա, որոնք Ձեզ պէս՝ ւ-ից այնպէս են
խրոչում ինչպէս եզր կարմիր գոնից, մեզնից հեռու են կանգնել?
Դուք պնդում էք թէ ուշ ագրութեան ամեն փոփոխութիւն ալ
ազգերի մէջ ակադեմիաներն են վճռում: Դա չափազանցութիւն է,
ակադեմիաները մեծ մասամբ միմիայն վաւերացրել են ալն, ինչ որ
իրենցից առաջ չափերն են ընդունել ու գործածել: Ի հարկէ միայն
նպատակադրմար Դատածները, եւ վերջապէս ալ Երբ մենք Հայերս պիտի
ունենանք սեփական Ակադեմիա, նման Պարիզի, Պետերբուրգի ու
ալլ գիտնական ակադեմիաների? Եթէ, դրան սպասած լինէինք՝ նոյն
իսկ մեր ներկայիս դրական լեզուն չըպիտի գոյութիւն ունենար, ալ-
որ ակադեմիան վճիռ կալացրեց գրաբարից աշխարհաբարին անց-
նելը, և ո՞ր ակադեմիայի վաւերացումովն է որ 50 տարի է ինչ հայերս
թող ենք տալիս մեզ նոր դրական լեզուն մշակել...

Մոսկա: Բժիշկ Սիմէօն Շահ-Նազարեանց: Ստացանք Ձեր գրու-
թիւնը Մուրճի № 2-ում «կոմեդիա թէ Գրական հանդէս» խորագրով
մեր նկատուութեան առթիւ: Բայց նախ և առաջ Ձեր ծառ հասկա-
ցողութիւնը (չիտակութեան կանոնների) մասին, ինչով շեղւած կը-
լինենք մեր «չիտակութեան կանոններից», չըտպագրելով Ձեր գրու-
թիւնը: Միթէ կարծում էք թէ անչիտակութիւն կը լինի մեր կող-
մից չըտպագրել Մուրճի մէջ թէ ինչ լուսեր ունիք Դուք և Ձեր
եղբայրը ալս ու ալն հրատարակութիւնից: Մենք ամենին պարտա-
ւոր չենք Ձեր ալլ և ալլ նամակները տպագրել ու ոչկլամներ անել
մի հրատարակութեան համար, որը գոյութիւն ունի միմիայն Ձեր
երևակալութեան մէջ, Շիտակութեան կանոնները խախտած կը լի-
նէինք չըտպագրելով Ձեր մի գրութիւնը, ուր Դուք ցուց կը տալիք
թէ մենք Ձեր առթիւ սխալմունքի մէջ ենք ընկած, կամ սխալ հաս-
կացած լինէինք Ձեր բացատրութիւնները և ալլն, Բայց Դուք ալ-
պիտի բան չէք պնդում, ալլ գալիս էք Դարձեալ հաւատացնելու, որ

Դուք Ձեր հրատարակութեան երկրորդ գրքի համար նիւթ չէք ունեցած որպէլու Առանց նորից հաւատացնելու էլ՝ մենք արդէն հաւատացած էինք Ձեր խօսքին, և նորից հաւատացնելու կարիք չըկալ:

Գալով Ձեր աջն խօսքին թէ՛ «մենք» (=Դուք) շարունակում ենք հաւատալ, որ ալսօր չեղած ոլժերը վաղը կարող են երևան գալ, և ահա ինչու չենք գոցել «Ն.—Փ.»ի խմբագրութեան պոստարկը», մենք կարող ենք պնդել որ Դուք մոլորութեան մէջ էք: Ո՞վ է կասկածում թէ երբ և իցէ կարող են երևան գալ Ձեզ աշխատակցելու լսօթարութիւն ունեցող գրական քննադատներ, որպէս զի Դուք էլ նիւթ ունենաք հատորների հրատարակելու նոցա գրածներին: Բանը ահա է որ մի զԵԱՅԻ-խմբագրութիւն կալ ներկայումս իր գոյութիւն չունեցող աշխատակիցներով, և աչդ «խմբագրութիւնը» երեք տարի է սպասում է թէ երբ պիտի լուս ընկնեն աչդ «աշխատակիցները», բայց և այնպէս ամեն տեղ ներկայանում էք՝ Դուք էլ, Ձեր ընկերն էլ՝ իբրև «հրատարակիչ», «խմբագիր», «խմբագրութիւն»: Ահա թէ ինչով է մի «հանդէս» դառնում կոմէդիա: Նւ միմիայն աչդպիսի կոմէդիական գրական-քննադատական հանդէսի «խմբագրութիւնը» կարող է պնդել թէ՛ որովհետև իրեն աշխատակցողներ չըկան, ուրեմն նաև մեր գրականութիւնը չունի գրական-քննադատական ոլժեր: Նոքա կան և եղել են, բայց Ձեր աշխատակիցները չեն—ահա ճամարութիւնը: Եթէ Նզիշէ Մադաթեան, Յովհաննէս Շահնազարեան (=Գնունի), Կարապետ Կուսիկեան, Նիկ. Աղբալեան—իրենց քննադատական նախափորձերը Ձեզ որած լինէին ու դորա վրալ աւելցրած լինէիք մի շարք թարգմանական լսդաշներ,—Դուք ալսօր կունենայիք Ձեր միւլթարութեան համար մի քանի հատորիկներ հրատարակելու պատրաստի նիւթեր: Բայց չէ. Դուք սպասում էք, երևի, թէ երբ Մուրճի մէջ գրական-քննադատների թիւը տասնի կը հասնի, որ նոցանից երկու-երեքը, որ և է պարճառով Ձեզ աշխատակցելու լսօթարութիւնը չաչրնեն ու Դուք էլ երկրորդ գրքի լառաջարանի մէջ պարճենաք թէ նոյն իսկ Ձեր փարիներով անգործութիւնը գրական-քննադատութեան համար նպաստաւոր եղաւ, և ահա ալժմ, շնորհիւ Ձեր հրատարակութեան, քննադատներ աշխարհ տեսան...

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԵՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻ

Թիֆլիսից ելնում է	առաւ.	11 ժ. 32	րոպէ՝ հասնում Բաքու
	առաւ.	6 ժ. 15	ր.:
» »	երեկ.	9 ժ. 23	րոպէ՝ հասնում Բաքու
	ցերեկայ	1 ժ. 4	ր.:
» »	առաւ.	9 ժ. 10	րոպէ՝ հասնում Բաթ.
	երեկ.	9 ժ. 32	ր.:
» »	երեկ.	7 ժ. 32	րոպէ՝ հասնում Բաթ.
	առաւ.	8 ժ. 12	ր.:
» »	ցերեկայ	3 ժ. 25	րոպէ՝ հասնում Բորժ.
	երեկ.	8 ժ. 23	ր.:
Բաքուից ելնում է	ցերեկայ	4 ժ. 15	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	առաւ.	6 ժ. 40	ր.:
» »	գիշեր.	12 ժ. 20	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	երեկ.	6 ժ. 28	ր.:
Բաթումից ելնում է	առաւ.	9 ժ. 15	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	երեկ.	8 ժ. 53	ր.:
Բորժումից ելնում է	առաւ.	8 ժ. 20	րոպէ՝ հասնում Թիֆլ.
	ցերեկ.	12 ժ. 15	ր.:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ	Կ-
1. ՊՈՇԵՆԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» (վէպ)	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԳԼԱՐԳԻ)՝ «Մանուկների մարտողութ. գործարանների հիւանդութիւնները» —	05	
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս. — «ԽԵԽ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկեների կեանքից	1	—
4. ԼԷՅ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» —	40	
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» —	60	
7. ՊՈՇԵՆԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բողան. կեանքից —	15	
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԼԻՆ Մ. — «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը —	50	
10. , , , , , բ. մասը —	75	
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ. — «ՍԵՒ-ԼԵՌԵՅԻՔ» (տոհմ. պատկ.) —	15	
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. — «ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ»	—	03
13. , , «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
14. , , «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	03
15. , , «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
16. , , «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	—	03
17. , , «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԵԿՍԻ»	—	05
18. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	10
19. ԲԱԼԱԴԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈՔՆԵՐԸ»	—	13
20. ՄԱՆՋԻԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱԲԵՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ»	—	10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. — «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15
22. ՎՐՈՅՐ, Մ. — «ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»	—	20

23. ՍՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. . . — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԴՐԱՆՈՒՀԻ» (դրամա). . . — 50
25. ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ.—«ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ», 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ», 1 50
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱՌԴ ԴԷՊՔԵՐԸ», — 75
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», յառաջաբանով
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅԻԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԴԵՈՐԳ.—«ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
Արևմտեան Եւրոպայում և Ռուսիայում» — 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԴ.—«ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» — 40
32. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.—«ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (պատ-
կերներ) — 40
33. ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ, ՅԱՐ.—ՇՈԹԱ ՌՈՒՍՈՒԹԻՒՆԻ ԸՆԶԵՆԱ-
ԻՈՐԸ, արձակ պատմած, Կենսագրութիւնով — 15
34. ՇԱՆԹ.—«ԴՈՒՐՍԵՅԻՆԵՐ», զէպ — 50
35. , «ԵՐԱԶ ՕՐԵՐ», — 40
36. ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.—«ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», — 25
37. ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՈՍ ԲԺ.—«ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱ-
ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ», — 20
38. ԲԱԲԿԵՆՅ, Դ.—«ՆՈՐԵԿ», (զէպ) — 70
39. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԱՆՅԱԴԸ», — 15
40. ՇԱՆԹ.—«ՎԵՐԺԻՆ», (զէպ) — 60
41. ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԷ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹ-
ԻԱԾՆԵՐ», — 40
42. ՆԻԿ. ՄԱՐԻ.—«ՀԱՅՎԱՐՑԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ ԱՆՅԵԱԼՈՒՄ», — 20
43. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, Ղ.—«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ԱՏԵՆԱԹՍՈՒԹԻՒՆ», — 20
44. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ, յէձ
զէպ 1 —
45. ՇԱՆԹ.—«ԴԱՐՁ», — 40
46. ԻԴԵԼԵԱՆ.—«ՍԿԵՍՈՒՐԸ» (պատմած). — 20
47. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.—«ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ

ՊՈԷՄԱՆԵՐ. Գիրք Ա.	— 50
48. ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ ԴԵՐԵՆԻԿ.—ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	— 30
49. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.—ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	— 30
50. ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, ՅՈՎՀ.—ԴԵՌԱՀԱՍՆԵՐԻ ԱԶԱՏ ԸՆ- ԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, 190 յանձնարարելի և մերժելի գրքերի ցուցակով	— 60
51. ՇԱՆԹ.—ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՀԻՆ» (վէտ).	— 40
52. ԳԷՕԹԷ.—ԷԴՄՈՆՏ (ողբերգութիւն). Թարգմ. Հմայեակ Մաժինեանի	— 50

Երգիչ պ. Լ. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆԻ ձեռնարկութեամբ, Պարիզ սկըս-
ւած է հրատարակել՝

ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ“

Հաւաքածոն, 6 գրքով, ձայնագրւած և թարգմանւած Եւրո-
պական լեզուներով (բացի հայերէնից՝ ֆրանսերէն, գերմաներէն,
անգլիերէն, ռուսերէն, իտալերէն):

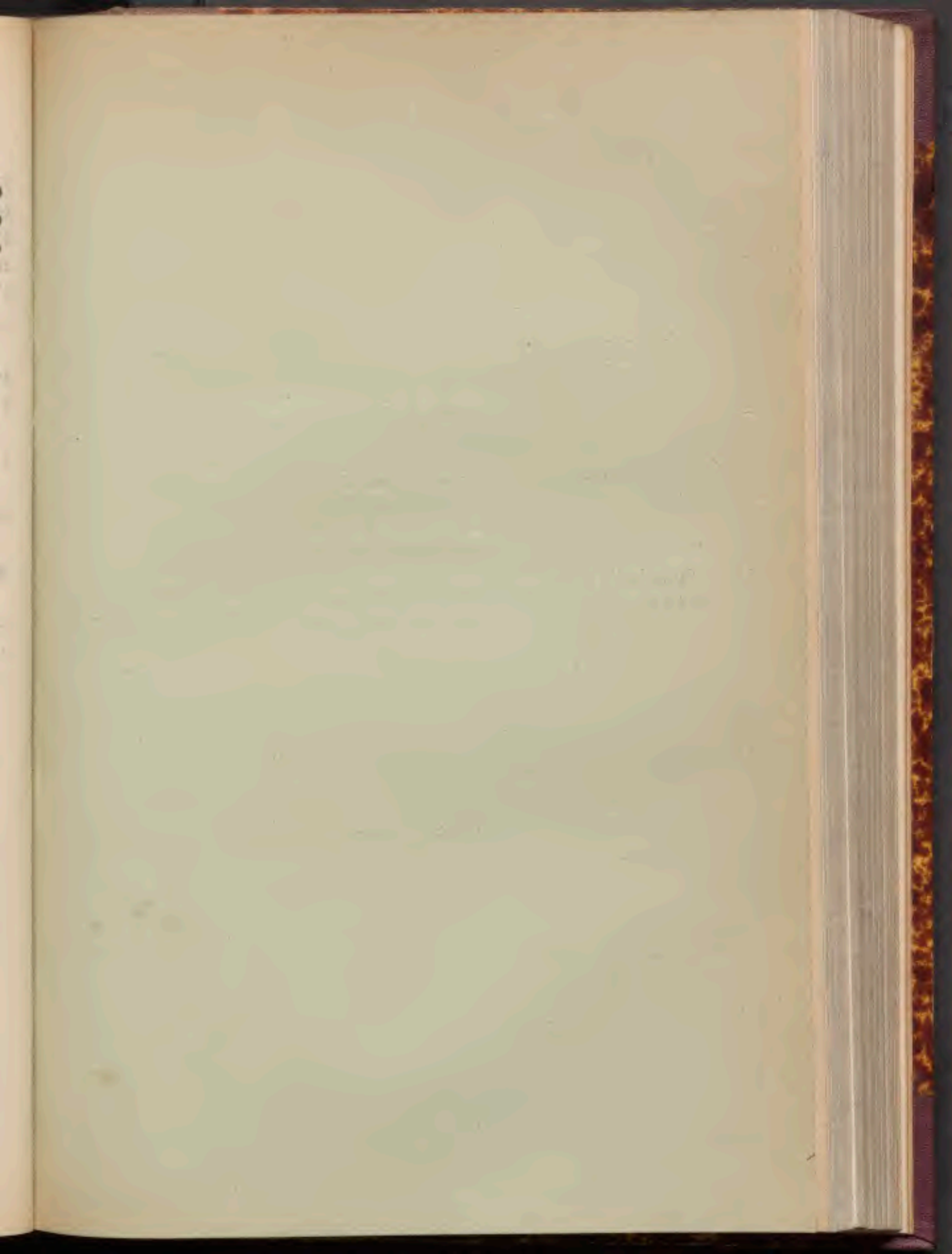
Արդէն լոյս է տեսած առաջին գիրքը:

Բաժանորդավճարն է՝ 6 գրքինը 32 ֆրանկ, (10 ռ., որ կա-
րելի է վճարել մաս-մաս՝ առաջին գիրքն ստանալիս 4 ռ., երկ-
րորդը՝ 3, երրորդը՝ 3 ռուբլի):

Ամեն 2 ամիսը լոյս է տեսնելու 1 գիրք:

Դիմել՝ Paris. Direction des ³³ Chants Populaires armé-
niens, 18. Rue de Douai.

Բաժանորդ գրել ցանկացողները կարող են դիմել նաև Մուրմի
խմբագրութեան, որին լրկւած են բաժանորդական անդորրագրեր
հրատարակութեան վարչութեան կողմից:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1900 ԹԻՍՎԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

Ս Կ Ս Ի Ա Ծ Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ տարեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆռանկ:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքնե-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редацію журнала „МУРЧЪ“.
Արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.
